

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:

ІСТОРІЯ. ФІЛОСОФІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 17

Видавничий дім
«Гельветика»
2019

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України
(з історичних наук відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України
№ 793 від 04 липня 2014 р. (додаток № 8);
з філософських та політичних наук відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України
№ 153 від 14 лютого 2014 р. (додаток № 4))
Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 6 від 21.05.2019 р.

Головний редактор: доктор юридичних наук, професор, академік АПН і НАПрН України **С. В. Ківалов**

Члени редакційної колегії:

Історія

Корміч Л. І., доктор історичних наук, професор; **Гребцова І. С.**, доктор історичних наук, професор;
Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор; **Хмарський В. М.**, доктор історичних наук, професор;
Смірнова Т. Б., доктор історичних наук, доцент; **Чучко М. К.**, доктор історичних наук, доцент;
Ганчев О. І., кандидат історичних наук, доцент; **Серебряннікова Н. І.**, кандидат історичних наук, доцент.

Філософія

Івакін О.А., доктор філософських наук, професор; **Голубович І. В.**, доктор філософських наук, доцент;
Долгополова О. А., доктор філософських наук, доцент; **Богата Л. М.**, доктор філософських наук, доцент;
Гансова Е. А., доктор філософських наук, професор; **Елбакян К. С.**, доктор філософських наук, професор;
Мартинюк Е. І., кандидат філософських наук, доцент; **Панкова Л. О.**, кандидат філософських наук, доцент;

Політологія

Вітман К. М., доктор політичних наук, професор; **Яковлев Д. В.**, доктор політичних наук, професор;
Польовий М. А., доктор політичних наук, доцент; **Мілова М. І.**, доктор політичних наук, професор;
Дунаєва Л. М., доктор політичних наук, професор; **Стребков О. І.**, доктор політичних наук, професор;
Балтовський Л. В., доктор політичних наук, доцент.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету»,
допускається лише з письмового дозволу редакції.

При передрукуванні матеріалів посилання на
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 20215-10015ПП від 15.08.2013

Адреса редакції:
Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна,
Телефон: +38 099 269 70 67, www.vestnik-humanities.mgu.od.ua

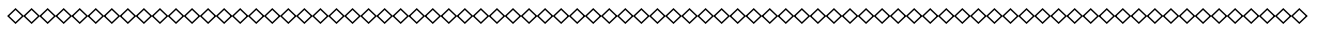
© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.

Серія: «Історія. Філософія. Політологія», 2019

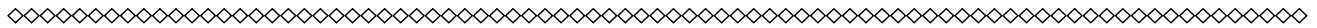
© Міжнародний гуманітарний університет, 2019

ISSN 2707-0018 (Print)

ISSN 2707-0026 (Online)

ІСТОРІЯ

*Бугрій В. С.,
доктор педагогічних наук,
професор кафедри історії України
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка*

ПЕРЕБУДОВА ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТАХ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 40-Х – 50-ТІ РР. ХХ СТ.)

Анотація. У статті на основі архівних джерел розкрито особливості процесу перебудови організаційних засад історичної науки у педагогічних інститутах України наприкінці 40-х – протягом 50-х рр. ХХ ст. Встановлено, що у перші повоєнні роки організаційні засади історичної науки у педагогічних інститутах відновлювалися відповідно до тієї системи, яка діяла з 1930-х рр. Центром наукової діяльності викладачів і студентів стали історичні факультети. До складу історичних факультетів входили кафедри, які мали концентрувати навколо себе найбільш кваліфікованих викладачів, здатних вести глибокі наукові дослідження у гуманітарній сфері. Кафедри історичних факультетів педагогічних інститутів створювалися відповідно до змісту освіти, який передбачав вивчення вітчизняної та всесвітньої історії. Згідно з цим положенням при кожному історичному факультеті діяло дві кафедри: історії СРСР та загальної історії. Була відновлена система комунікації у науковому середовищі. Почала розгортатися дослідницька діяльність з історії серед студентства – у всіх педагогічних інститутах були створені гуртки при кафедрах історії.

З'ясовано, що наприкінці 1940-х років відповідно до міністерських директив педагогічні інститути почали переходити до підготовки учителів широкого профілю, які могли б викладати ряд суміжних предметів. Зазначена політика знайшла свою реалізацію в об'єднанні історичних і філологічного факультетів. Такі історико-філологічні факультети були утворені у всіх педагогічних інститутах, окрім Київського. Такі зміни означали крок назад в рівні організації історичної науки у педагогічних інститутах, оскільки самостійні та повноцінні факультети трансформувалися в історичні відділення. Почалося скорочення та відтік висококваліфікованих науковців з кафедр історії.

Виявлено, що остаточно структурні підрозділи, що відповідали за історичну науку у педагогічних інститутах, були зруйновані у другій половині 1950-х рр. Право надавати вищу історичну освіту було передано університетам. Залишити підготовку істориків планувалося лише у Кримському, Ніжинському, Сталінському педагогічних інститутах. В результаті у педагогічних інститутах були втрачені цінні викладацькі кадри, розпорошені уже сформовані наукові колективи кафедр, піддана руйнації матеріальна інфраструктура історичної науки (кабінети, засоби навчання, бібліотечний фонд).

Ключові слова: історична наука, педагогічні інститути України, історичні факультети, кафедри історії, наукові конференції, студентські наукові гуртки.

Постановка проблеми. На шляху до європейських стандартів історичної освіти важливе значення має ретроспективний аналіз досвіду знаходження найбільш ефективної системи підготовки кваліфікованих викладачів та науковців-дослідників. Особливо цікавим є повоєнний період, оскільки саме у той час відбувалася суттєва трансформація поглядів влади на завдання і суспільну роль історії. Критичне переосмислення позитивних і негативних сторін, досягнень і прорахунків, реальних результатів, здобутих у зазначений період, допоможе визначитися у тих змінах, яких потребує сучасна організація історичної науки у вищій педагогічній школі. Отже, є нагальна потреба у дослідженні еволюції стану історичної науки у педагогічних закладах вищої освіти як найбільш масових і рівномірно розмішених по всій території України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У радянський період питання розбудови історичної науки у вищій школі розглядалося з позицій розкриття керівної ролі комуністичної партії та її вождів у сфері наукового життя. Саме в цьому контексті викладається матеріал у монографіях О. Барсенкова [1], С. Діброви [2], В. Дядиченка, Ф. Лося, В. Сарбея [3], В. Попова [4].

У незалежній Україні з'являється цілий ряд праць, у яких представлено нове бачення стану історичної освіти і науки у вищій школі у повоєнний період. Серед них варто відзначити дослідження А. Булди [5], С. Буряк [6], Т. Васильчук [7], Н. Венцевої [8], С. Майбороди [9], Н. Сірук [10], С. Фролова [11]. Аналіз радянської та сучасної історіографії дозволяє зробити висновок, що, не дивлячись на наявність широкого спектру праць, присвячених вищій школі, відсутні спеціальні дослідження, спрямовані на розкриття стану історичної науки у педагогічних інститутах у повоєнний період.

Мета статті – з'ясувати особливості процесу перебудови організаційних засад історичної науки у педагогічних інститутах України наприкінці 40-х – протягом 50-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У перші повоєнні роки організаційні засади історичної науки у педагогічних інститутах відновлювалися відповідно до тієї системи, що діяла з 1930-х рр. Центром наукової діяльності викладачів і студентів стали історичні факультети. На початок 1950-х рр. вони функціонували у Вінницькому, Ворошиловградському (Луганському), Житомирському, Дрогобицькому, Камянець-Подільському, Київському, Кіровоградському, Львівському, Ніжинському, Одеському, Полтавському, Сталінському (Донецькому), Станіславському (Івано-Франківському), Сумському, Харківському, Херсонському педагогічних інститутах.

До складу історичних факультетів входили кафедри, у яких зосереджувалися кадри кваліфікованих викладачів, здатних займатися науковою роботою. Відбулося розмежування кафедр відповідно до змісту історичної освіти. На кожному історичному факультеті педагогічних інститутів діяло щонайменше дві кафедри: вітчизняної та загальної (всесвітньої) історії. У Київському педагогічному інституті кафедральна система була ще більш розгалуженою. На 1946/47 навчальний рік до історичного факультету цього навчального закладу входили такі кафедри історії: історії СРСР, історії України, давньої історії, історії середніх віків, нової історії, методики історії [12, с. 11].

Була відновлена система комунікації у науковому середовищі. Так, стали видаватися засновані ще у 1930 роках «Наукові записки» педагогічних інститутів. Зростала кількість та розширювався зміст наукових конференцій. Почала розгортатися дослідницька діяльність з історії серед студентства – у всіх педагогічних інститутах були створені гуртки при кафедрах історії. На них відбувалося обговорення підготовлених студентами доповідей. Наприклад, у Сталінському педагогічному інституті протягом 1950/51 навчального року на засіданнях гуртка кафедри історії СРСР предметом розгляду були різнопланові теми за проблемною, хронологічною та просторовою локалізацією: «Східне питання російської дипломатії напередодні війни 1914–1918 рр.», «Селянське повстання в селі Турбях в кінці XVIII ст.», «Робітничий рух в Маріуполі в 90-х рр. XIX ст.» [13, с. 90].

Найкращі дослідницькі проекти гуртківців заслуговувалися на інститутських та регіональних конференціях. Так, на пленарному засіданні підсумкової студентської науково-дослідної конференції вищезгаданого Сталінського педагогічного інституту у травні 1951 р. було обговорено 14 доповідей, з яких 4 – з історії СРСР, 1 – із всесвітньої історії. На секційних засіданнях виступило ще 27 студентів, із яких 12 – на секції історії. [13, с. 92]. У Харківському педагогічному інституті до числа кращих робіт VI наукової студентської конференції (1952) увійшли і доповіді представників історико-філологічного факультету: «Мирна політика СРСР і провал спроб англо-американських імперіалістів створили антирадянський фронт у 1923 році» (В. Маслін, студент 4 курсу), «Боротьба СРСР за територіальну цілісність і незалежність Чехословаччини у 1938 році» (М. Альперович, студент 4 курсу) [14, с. 4].

Поступово студентська науково-дослідницька робота стала набувати більш організованої форми. В педагогічних інститутах почали створюватися студентські наукові товариства, які об'єднували усі гуртки та займалися підготовкою і проведенням студентських конференцій і конкурсів. Наприклад, у Херсонському педагогічному інституті до студентського наукового товариства входило 16 гуртків [15, с. 86]. Робота товариства контролювалася комсомольською організацією та професорсько-викладацьким складом. Очолювали студентські товариства досвідчені науковці. У Харківському педагогічному інституті науковим керівником товариства, яке об'єднувало 26 гуртків, був кандидат історичних наук, доцент кафедри історії СРСР К. Шиян [14, с. 2].

Проте відновлена за аналогією 1930-х років організаційна система функціонування історичної науки у педагогічних інститутах проіснувала недовго. Наприкінці 1940-х років

відповідно до міністерських директив педагогічні інститути почали переходити до підготовки учителів широкого профілю, які могли б викладати ряд суміжних предметів. У таких фахівцях мали гостру потребу передусім сільські школи. Тому Міністерство освіти стало на шлях укрупнення факультетів шляхом їх об'єднання. Зазначена політика знайшла свою реалізацію в об'єднанні історичних і філологічного факультетів. Історико-філологічні факультети були утворені у всіх педагогічних інститутах, окрім Київського.

Такі зміни означали крок назад у рівні організації історичної науки у педагогічних інститутах, оскільки самостійні та повноцінні факультети трансформувалися в історичні відділення. Враховуючи, що на історико-філологічних факультетах окрім історичного діяло ще як мінімум два філологічних відділення (українське та російське), то за кількістю студентів, викладачів, розподілом фінансування у більш вирашному становищі опинявся філологічний напрям. У багатьох педагогічних інститутах на чолі історико-філологічних факультетів ставали мовники або літератори, а не історики. Зокрема, у Сумському педагогічному інституті деканом став старший викладач кафедри української літератури М. Семиволос (у подальшому директор Полтавського педагогічного інституту) [16, с. 102].

Після об'єднання факультетів підготовка учителів-істориків у педагогічних інститутах скоротилася вдвічі. Так, у Ніжинському педагогічному інституті на перший курс історичного факультету у 1947 р. було зараховано 52 особи [17, с. 11], а у 1953 р. – 26 [18, с. 9]. Аналогічно виглядала ситуація і в інших педагогічних інститутах. Зменшення студентського контингенту потягло за собою і скорочення науково-педагогічних працівників на кафедрах історії. Наприклад, у тому ж таки Ніжинському педагогічному інституті до об'єднання факультетів на кафедрах історії за штатним розписом числилося 14 посад (8 – на кафедрі історії СРСР, 6 – на кафедрі загальної історії) [17, с. 4], а в 1953/54 на цих кафедрах працювало лише 6 осіб (по 3 на кожній кафедрі) [18, с. 13].

Відтік висококваліфікованих науковців з кафедр історії відбувався не лише у провінційних педагогічних інститутах, а і в Київському. Це одразу ж відбилося на підготовці аспірантів-істориків. З 1953/54 навчального року навчання аспірантів у Київському педагогічному інституті велося вже лише з однієї спеціальності – історії КПРС [19, с. 83].

Зміни відбувалися і в системі наукової комунікації дослідників. Так, конференції та інші зібрання науковців перетворюються із дискусійних майданчиків з обговорення актуальних історичних подій на ідеологічно заангажовані малоцікаві заходи. Наприклад, до 300-річчя Переяславської ради наукові конференції у педагогічних інститутах проходили під нав'язаним владою імперативом про «воз'єднання» України і Росії. В руслі цієї догми готувалися доповіді, які містили у собі мало історичної науки, а здебільшого мали ідеологічно-ритуальний характер. У Сумському педагогічному інституті на науково-теоретичній конференції з приводу цієї події викладачами-істориками було проголошено дві доповіді: «300-річчя воз'єднання України з Росією» (С. Кафтарян) і «Б. Хмельницький – видатний державний діяч і полководець» (П. Гарчев). На студентську наукову конференцію під керівництвом викладача В. Тичини була підготовлена доповідь «300-річчя воз'єднання України та Росії»,

з якою виступив студент другого курсу В. Шаповал [20, с. 61, 62].

Щорічні наукові конференції викладачів педагогічних інститутів набувають ще й функції контролю за реалізацією взятих зобов'язань. Неодмінним атрибутом таких заходів стають звіти завідувачів кафедр про хід виконання планів наукової роботи. Так, у ході Дев'ятої звітної-наукової сесії кафедр Харківського педагогічного інституту у січні 1954 р. заслуховувалися звіти завідувачів кафедр історії СРСР І. Демет'єва та загальної історії С. Сідельнікова [21, с. 15].

Остаточного удару по структурним підрозділам, які відповідали за історичну науку у педагогічних інститутах, завдало посилення технократичних тенденцій в освіті. Однією із умов досягнення стрімкого підйому у сільському господарстві та промисловості, можливості «догнати і перегнати» провідні країни світу за показниками економічного зростання, М. Хрущов та його оточення вважали розгортання технічної освіти. Відбувалося це за рахунок та на противагу гуманітарним наукам. Спираючись на сумнівні з точки зору об'єктивності висновки про низький рівень підготовки істориків у педагогічних інститутах, відділ науки ЦК КПУ ініціював передачу прав на надання вищої історичної освіти університетам. Збереження історичних спеціальностей у педагогічних інститутах допускалося лише як виняток. Залишити підготовку істориків пропонувалося у Кримському, Ніжинському, Сталінському педагогічних інститутах. Реалізація цих планів обернулася втратою цінних викладацьких кадрів, розпорощенням уже сформованих наукових колективів кафедр, руйнацією матеріальної інфраструктури історичної науки.

Висновки. Отже, досліджуваний період для історичної науки у педагогічних інститутах України виявився далеко не однозначним. Відновлення її організаційних структур (історичних факультетів, кафедр історії, системи наукової комунікації), проведення заходів щодо мотивації наукової діяльності викладачів та студентів змінилося на початку 1950-х років згоранням і руйнацією у більшості педагогічних інститутів засадничих основ історичної науки. Причиною цього стали волюнтаристські підходи до розуміння завдань освіти. В наступні десятиліття, коли стала зрозумілою помилковість таких рішень, відновлювати організаційні основи історичної науки у педагогічних інститутах довелось із значними труднощами. Подальшого вивчення потребує з'ясування результатів наукової діяльності кафедр історії педагогічних інститутів у досліджуваний період.

Література:

1. Барсенков А.С. Советская историческая наука в послевоенные годы (1945–1955). Москва : Изд-во МГУ, 1988. 139 с.
2. Дибров С.С. У истоков историко-партийной науки на Украине. Киев : Политиздат, 1984. 224 с.
3. Дядиченко В.Я., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки в Украинской РСР. Київ : Наукова думка, 1970. 79 с.
4. Попов В.М. Учені вузів Української РСР. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1968. 516 с.
5. Булда А.А. Практична підготовка вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (етапи і особливості). Київ : Вид-во Нац. педаг. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 1999. 448 с.
6. Буряк С.А. Историческая освіта в педагогічних вузах Української РСР (1943–1956 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2015. 200 с.

7. Васильчук Т.В. Проблеми відновлення науково-дослідної діяльності вузів УРСР після Великої вітчизняної війни. *Грані*. 2003. № 6. С. 52–56.
8. Венцева Н.О. Вища історична педагогічна освіта України в першій половині ХХ століття: історичний аспект. Бердянськ : ФО-П Ткачук О.В., 2016. 398 с.
9. Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.). Київ : Вид-во УАДУ, 2000. 308 с.
10. Сірук Н.М. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2008. 23 с.
11. Фролов С.В. Историческая наука и образование в Харьковском государственном педагогическом институте им. Г.С. Сковороды (1945–1955 гг.). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2002. Вип. 34. С. 213–223.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України) Ф. 166. Оп. 15. Спр. 307. Отчет Киевского государственного педагогического института имени А.М. Горького за 1946/47 учебный год, 213 арк.
13. ЦДАВО України Ф. 166. Оп. 15. Спр. 371. Річний звіт про роботу Сталінського педагогічного і учительського інститутів за 1950/51 н. р., 112 арк.
14. Державний архів Харківської області (далі ДАХО) Ф. 4293. Оп. 2, Спр. 423. Отчет о работе студенческого научного общества института за 1951\52 учебный год, 13 арк.
15. ЦДАВО України Ф. 166. Оп. 15. Спр. 955. Плани науково-дослідної роботи педагогічних вузів на 1951 р., 286 арк.
16. Державний архів Сумської області (далі ДАСО) Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 85. Плани работы факультетов, учебной части, Ученого совета за 1951/52 и 1952/53 уч.г., 148 арк.
17. ЦДАВО України Ф. 166. Оп.15. Спр. 451. Годовой отчет Нежинского государственного педагогического института имени Н. В. Гоголя за 1947/48 учебный год, 90 арк.
18. ЦДАВО Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1497. Звіт про роботу Ніжинського педагогічного інституту за 1953/54 навчальний рік, 62 арк.
19. ЦДАВО Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1492. Річний звіт про роботу Київського педагогічного інституту за 1953/54 навчальний рік, 86 арк.
20. ДАСО Ф. 2817, Оп. 3, Спр. 132. Плани работы Ученого совета, учебной части, политико-воспитательной работы, работы кафедр, деканатов за 1953/54 учебный год, 128 арк.
21. ДАХО Ф. 4293. Оп. 2, Спр. 503. Тезисы докладов преподавателей к 9-й отчетной научной конференции, 1953, 107 арк.

Bugrii V. Restructuring of organizational foundations of historical science in pedagogical institutes of Ukraine (late 40's – 50's of XX century)

Summary. The article on the basis of archival sources reveals the peculiarities of the process of restructuring the organizational foundations of historical science in the pedagogical institutes of Ukraine in the late 40's – during the 50's of the XX century. It is established that in the first post-war years the organizational foundations of historical science in pedagogical institutes were restored in accordance with the system that was in operation since the 1930s. The departments of history of teachers and students became the history faculties. The departments of history consisted of departments that were supposed to concentrate around them the most qualified teachers capable of conducting in-depth scientific studies in the humanities. The departments of the History Faculties of the Pedagogical Institutes were created in accordance with the content of education, which

provided for the study of national and world history. According to this provision, there were two departments at each Faculty of History: History of the USSR and General History. The communication system in the scientific environment has been restored. History research began to unfold among students – in all pedagogical institutes circles were created at the departments of history.

It was found that in the late 1940s, according to ministerial directives, pedagogical institutes began to move to the training of generalist teachers who could teach a number of related subjects. The aforementioned policy was realized in the union of the historical and philological faculties. Instead of historical, history and philology faculties were established in all pedagogical institutes except Kyiv. Such changes marked a step back in the level of organization of historical science in pedagogical institutes, as independent and full-fledged faculties were transformed into historical departments. The decline

and outflow of highly qualified scholars from the departments of history began.

It was revealed that the structural units responsible for historical science in pedagogical institutes were finally destroyed in the second half of the 1950s. Under the influence of technocratic trends in education, the right to provide higher historical education was transferred to universities. It was planned to leave the training of historians only in some Pedagogical Institutes. As a result, valuable teaching staff were lost in the pedagogical institutes, the already formed scientific collectives of the departments were scattered, and the material infrastructure of historical science (classrooms, teaching aids, library fund) was destroyed.

Key words: history of science, pedagogical institutes of Ukraine, faculties of history, departments of history, scientific conferences, student scientific circles.

*Georgieva M. D.,**Candidate of Historical Sciences,**Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law
of the National Transport University*

STATE SUPPORT OF THE AGRARIAN SECTOR OF THE ECONOMY OF BULGARIA IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION

Summary. The article explores the historical, theoretical, legal and legislative problems of the ratio of agrarian-legal categories of state support to agriculture and state agrarian policy. Due to the lack of legal definitions of the analyzed terms, their historical definitions are suggested. The state agricultural policy of Bulgaria means a complex of interconnected purposeful actions of the authorized bodies of the state, which aims to exert strategic influence and to form a certain paradigm of development of agrarian relations, according to which there is a guarantee of food security, maintaining the stability of agricultural commodity production, environment during agricultural activities, social development of the Bulgarian village. State support for agriculture is defined as a system of measures of organizational, financial and information-advisory nature, implemented by authorized state bodies and other entities with respect to agricultural entities for the fulfillment of the main tasks of the agricultural policy by the Bulgarian government for the purpose of guaranteeing the security in the legislation. formation of stable environment of commodity producers of agricultural products, environmental protection naturally th environment during the implementation of agricultural activities, social development of the Bulgarian village. The pluralism of scientific approaches to understanding the relationship between the analyzed categories of state agrarian policy and state support for agriculture is revealed. The historical vision of the correlation of these concepts is disclosed, according to which state support of agriculture is understood as a way of realization of state agrarian policy. In doing so, it is argued that the legislative support for the legal foundations of state agrarian policy and state support for agriculture must be distinguished.

In the context of Ukraine's integration into the world economic and political space, it is important to study Bulgaria's experience in issues of state support for agriculture. Since, Bulgaria has successfully progressed towards economic stability in the agricultural sector, constantly developing the social structure of the village.

Key words: state support for agriculture, agrarian protectionism, state agrarian policy, agrarian law, food security, Bulgaria.

Formulation of the problem. Registration of the Bill «On the Fundamental Principles of State Agrarian Policy and State Agricultural Policy» No. 9162 of 04.10.2008 [1, p. 193] again raised the issue of legal regulation of agrarian and political relations in Bulgaria. The study of the content of the proposed draft law demonstrates the considerable attention of its authors to the issues of state support of agriculture, but at the same time a clear and understandable correlation of these concepts does not contain either the current Bulgarian legislation or the draft law. In this regard, there was an urgent need for a timely scientific

study of the relevant question in order to assess the perfection of the legislative framework for the functioning of the agrarian sector of the Bulgarian economy in the context of European integration, as well as to supplement the theoretical refinement of national historical and agrarian and agrarian and agrarian issues.

Analysis of recent research. It should be admitted that the legal problems of the legislative support of the state agrarian policy of Bulgaria are devoted to a small number of scientific works. In particular D. Ruscheva [2], I. Tytyndghiev [3], I. Natan [4], B. Ivanov [5] and other Bulgarian scientists worked in this direction. Few publications have been devoted to the study of the legal and legal issues of state support for agriculture. The most famous researchers of these problems can be called I. Geshov [6], D. Rodrik [7] and a number of other scientists. However, these and other scientists in their scientific explorations often did not dwell separately on the question of the relationship between the concepts of state support for agriculture and state agrarian policy, using these concepts as somewhat a priori clear. However, the analysis of scientific positions on this point to a significant pluralism of opinions and the need for more specialized research.

The purpose of this research is to establish the correlation of legal categories of state support for agriculture and state agrarian policy in the context of their legislative support.

Presenting main material. Both of us analyzed the Ihorian phenomena – state support for agriculture and state agrarian policy – devoid of legal definitions, which significantly influenced the quality of legal regulation of the respective relations in Bulgaria. Despite the fact that a considerable number of definitions of state agrarian policy are formulated in the professional historical literature, for the most part such definition is based on two main features: a) it is an activity, a set of measures, influence, ie active and purposeful actions of the authorized bodies of state power; b) aimed at guaranteeing food security and sustainable development of rural areas [2, p. 101], village social development [5, p. 80] or sustainable development of the agrosphere [6, p. 71]. In our opinion, state agrarian policy as a strategic paradigm of state influence on agrarian relations in the country could not be limited only to solving problems of food security and development of rural territories, despite their globality and importance for modern Bulgaria. Considering Bulgaria's agricultural policy so narrowly, it has lost its distinctiveness and isolation, becoming a food security policy (part of economic policy) and an integral part of regional development policy. In our opinion, Bulgaria's state agricultural policy remained a complex phenomenon, and its definition should reflect this.

We believe that state agrarian policy should be understood as a set of interconnected targeted actions of the authorized bodies of the state, which aimed to exert strategic influence and to form a certain paradigm

of development of agrarian relations, according to which there was guaranteeing food security, maintaining the commodity of agricultural production. products, environmental protection during agricultural activities, social development of the village. Taking a closer look at the definition we offer, it is clear that the main objective of Bulgaria's state agricultural policy is either to maintain existing ones or to introduce a new paradigm for the development of agrarian relations in the country. For Bulgaria, the current and most important features of the desired paradigm for the development of agrarian relations in the European integration conditions were:

- providing the population with accessible food in the required quantity and quality (guaranteeing food security). This aspect reflected the consumer needs of the Bulgarian population and the need to meet the basic living needs of citizens;

- the creation of a stable environment and functioning for agricultural producers, since they remained the most vulnerable and their activities always remained risky. It should be emphasized that this sign of a new paradigm for the development of agrarian relations could not be equated solely with state support, since it consisted in the formation of such legal support, such organizational and institutional links that could autonomously support the stability of the producer. These were, for example, the spread of agricultural cooperatives, the formation of efficient agrarian clusters, and the like;

- environmentally friendly activities in the agricultural sector of the economy. This sign was intended to balance economic and food needs, since the latter are aimed at the active use of natural resources;

- socially developed rural territories, which formed a comfortable place of residence and work for the rural population of the state. The social component of state agricultural policy was a necessary and integral part of it, since without the humanistic vector of development it became the usual direction of economic policy of the state. In this aspect, the concept of the agrosphere, which emphasized the organic unity of the industrial, spatial and social constituents of agrarian relations, is of great importance to state agrarian policy that forgets about this unity is doomed to failure [2, p. 130].

Achieving the aforementioned objectives of Bulgaria's agricultural policy and acquiring the relevant features required considerable effort and systematic action. That is why, first of all, the state support of agriculture was associated with agrarian policy. Bulgaria's state support for agriculture was defined by us as a system of measures of organizational, financial and information-advisory nature, which was implemented by the authorized state bodies and other entities regarding the subjects of agricultural management to fulfill the basic tasks of agricultural policy for the purpose of food security. the creation of a stable environment for the existence of commodity producers of agricultural products, the protection of the natural environment during the agricultural activities and social development of the Bulgarian village.

If you characterize the scientific concepts of the concepts of state agrarian policy and state support of agriculture, then it is necessary to point to a considerable range of different variants of such ratio. The most common in the period 1997-2007 were the following:

- state support for agriculture as a principle of the state agrarian policy of Bulgaria. For example, the basic principles on which the modern agrarian policy of Bulgaria was based were proposed to determine: legality, state protectionism of agriculture, preferential taxation and crediting, improvement of pricing for

agricultural products [7, p. 112]. In our opinion, this approach was quite controversial, including that the listed historical and legal measures are not one-line. For example, preferential lending, taxation and pricing improvements can be seen as varieties of state support (state protectionism);

- identification of state support and state agrarian policy. Indeed, since most of the goals of agricultural policy were achieved through active state support, there was a temptation to reduce all agrarian policy to a system of state support for agriculture. However, this did not correspond to the essence of the state agrarian policy, since all efforts of the state, including not only means of stimulation, but also restrictions, prohibitions, legal liability, etc., were aimed at achieving its goals and fulfilling its goals;

- State support for agriculture as an independent direction of state agrarian policy. For example, in Part 3 of Art. 4 of the Draft Law of the Republic of Bulgaria "On the Fundamental Principles of State Agrarian Policy and State Agricultural Policy" No. 9162 of 04.10.2008 stated that state agrarian policy and state policy of rural development are aimed, among other things, at providing effective state support to agricultural producers. In our opinion, this approach was completely wrong, because according to it the state agrarian policy was subordinated to the state support of agricultural production [3, p. 190]. This is not an exact correlation, as state support was not a phenomenon in itself – it was provided not for the sake of granting it, but for the achievement of a number of important public tasks facing Bulgaria's agricultural policy.

Considering these programmatic documents from the point of view of state support for agriculture, they were somewhat different. The concept of rural development envisaged that its implementation would shift the state's agricultural policy focus on supporting the agricultural sector to support rural development – improving the quality of life and economic well-being of the rural population. In our view, such a noble goal was a direct tracing of the European programmatic vocabulary and fully responded to the needs and state of development of European society and the economy. In Bulgaria, declaring rural development priority as opposed to production support was an empty fiction used to justify the decline or lack of state support for agriculture. The Concept of the State Target Program for the Development of the Agrarian Sector for the Economy until 2020, which was extended to 2022, considered the best possible way to take into account the experience of the countries with developed agrarian economy, which testified that agrarian policy was implemented mainly through measures of economic stimulation and state support of agrarian production.

The presence of a large number of programming documents and numerous concepts contrasts unpleasantly with the realities of development of both the production, and social components of agriculture in Bulgaria. Scientists have noted that, in general, the peculiarities of the legal and regulatory support for the implementation of the state agrarian policy is now that, firstly, these and other laws and regulations were too general, did not contain specific mechanisms by which the state would clearly influence the functioning of the agrarian sector of the Bulgarian economy, which would guarantee the food security of the country; second, there was a lack of financial support for the adopted legal acts; thirdly, there were non-compliance with laws and other regulations, that is, low executive discipline [8, p. 56]. In the context of the analysis of the legislative support of the state agrarian policy, an important event was the registration of the bill

“On the Fundamental Principles of State Agrarian Policy and State Agricultural Policy” No. 9162 of 04.10.2008. The study of the content of this bill allowed to distinguish some of its negative and positive features. The main disadvantages of this bill, in our view, were: a) a high degree of declarative nature of the proposed provisions to bring it to the level of the law; b) the formation of incompatible terminology, namely: to provide definitions of concepts that are inappropriate in such a law (for example, the average producer of agricultural products, agri-food value chains), and in the absence of the necessary definitions. In doing so, the analysis of the provisions of the draft law indicated an attempt to fill long-standing gaps of terminological nature, for example, to provide an adequate definition of agricultural producers. We are not sure that such terms should have been enshrined in law of this nature; c) the role of the state support of agriculture in the process of implementation of the state agrarian policy and the correlation of these concepts is not defined. At the same time, the bill encountered a large number of provisions of agricultural protection nature, which did not always comply with the current legislation on state support; d) the distinction between state agricultural policy and state rural development policy [1, p. 194]. The latter, in our view, was the most significant drawback of the bill, since this approach artificially separated the whole, the object of agro-political influence. Among the positive aspects of the draft law, it should be noted, in particular, the fact of its elaboration and elaboration by the legislator of the problem of legislative support of the state agrarian policy. As you can see, the content of the analyzed bill did not fully meet the needs of the legislative support of the state agricultural policy, and its adoption in this version has led only to the multiplication of agrarian and legal problems in practice. In our opinion, the need for the drafting and adoption of the Law of the Republic of Bulgaria “On State Agrarian Policy” is quite acute now, and therefore scientific research in this area should be stepped up [4, p. 83].

Conclusions. Consequently, the scientific analysis proved the need for a clear delineation of the historical-theoretical and agrarian-legal concepts of state support for agriculture and state agrarian policy. We have come to the conclusion that state support for agriculture was a way of implementing state agrarian policy, not its separate direction, etc.

As a further direction of improving relations in the field of state support for agriculture, it would be advisable to update the legislative framework for agrarian relations, which would regulate the development of rural territories, measures of state support in the context of European integration changes.

References:

1. Башев Х. Ефекти от прилагане на европейски политики върху земеделските стопанства в Р. България. София : ИАИ, 2018. 378 с.
2. Русчева Д. Продоволствените ресурси на България при осъществяване на Общата селскостопанска политика на ЕС. София : Унив. изд. «Св. Климент Охридски», 2010. 151 с.
3. Тютюнджиев И. Стопанска история на България. София : Ровита, 2011. 204 с.
4. Натан И. Икономика на България. София: Наука и изкуство, 2013. 171 с.
5. Иванов Б. Устойчивост в земеделието. София : Авангард Прима, 2009. 230 с.
6. Гешов И. Думи и дела. Исторически и икономически студии. София : СУ, 2009. 290 с.

7. Rodrik, D. Economics rules: the rights and wrongs of the dismal science. New York : W. W. Norton & Company, 2015. 192 с.
8. Страны Центральной и Восточной Европы – новые члены Европейского Союза: проблемы адаптации. / Под ред. С.П. Глинкиной, Н.В. Куликовой. Москва : Наука, 2010. С. 92.

Георгиева М. Д. Державна підтримка аграрного сектору економіки Болгарії в умовах євроінтеграції

Анотація. У статті досліджено історичні, теоретичні, правові та законодавчі проблеми співвідношення аграрно-правових категорій державної підтримки сільського господарства та державної аграрної політики. Через відсутність історичних та правових визначень аналізованих термінів пропонується їх історичне визначення. Державна аграрна політика Болгарії означає комплекс взаємопов'язаних цілеспрямованих дій уповноважених органів держави, що має на меті здійснити стратегічний вплив та сформулювати певну парадигму розвитку аграрних відносин, відповідно до якої існувала гарантія продовольчої безпеки, підтримка стабільності сільськогосподарського товарного виробництва, навколишнього середовища під час сільськогосподарської діяльності, соціального розвитку болгарського села. Державна підтримка сільського господарства визначається як система заходів організаційного, фінансового та інформаційно-дорадчого характеру, що застосовуються уповноваженими державними органами та іншими суб'єктами щодо сільськогосподарських суб'єктів для виконання основних завдань аграрної політики урядом Болгарії щодо мети гарантування безпеки в законодавстві, формування стабільного середовища товаровиробників сільськогосподарської продукції, охорони навколишнього природного середовища довкілля під час здійснення сільськогосподарської діяльності, соціального розвитку болгарського села. Виявлено плюралізм наукових підходів до розуміння взаємозв'язку аналізованих категорій державної аграрної політики та державної підтримки сільського господарства. Розкрито історичне бачення співвідношення цих понять, згідно з яким державна підтримка сільського господарства розуміється як спосіб реалізації державної аграрної політики. При цьому стверджується, що слід відрізнити законодавче забезпечення правових основ державної аграрної політики та державної підтримки сільського господарства.

Протягом останніх років економіка Болгарії розвивалась порівняно високими темпами. Проте й надалі спостерігалось значне відставання в розвитку аграрного сектору економіки Болгарії від інших розвинених європейських країн. Одним з найдієвіших способів підвищення ефективності економіки та стимулювання її росту є Програми розвитку сільського господарства Європейського Союзу, але в Болгарії вони, на жаль, не отримали дійсного результату. Суттєве фінансове втручання держави у становище болгарського села здійснили економічне зростання, але не призвели до стійкого та якісного розвитку. Вироблення системи державного управління та національної політики щодо аграрного сектору економіки Болгарії мало б кращий результат.

В умовах інтеграції України у світовий економічний та політичний простір важливо вивчити досвід Болгарії з питань державної підтримки сільського господарства. З тих пір Болгарія успішно просувалася до економічної стабільності в аграрному секторі, постійно розвиваючи соціальну структуру села.

Ключові слова: державна підтримка сільського господарства, аграрний протекціонізм, державна аграрна політика, аграрне право, продовольча безпека, Болгарія.

*Ждамарова А. В.,**аспірантка кафедри міжнародних відносин і суспільних наук
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

«АРАБСЬКА ВЕСНА»: ПРИЧИНИ ТА ІСТОРІЯ РОЗГОРТАННЯ КРИЗИ

Анотація. Стаття є аналізом історичного процесу розгортання та перебігу основних подій «Арабської весни». З цими подіями пов'язаний новий етап соціально-політичних змін у країнах Близького Сходу і Північної Африки. Практично у всіх з них відбулися трансформації, які більшою чи меншою мірою зачепили політичні системи цих країн. В той же час ці процеси мали і певні паралелі із подіями в Україні. Саме тому слід більш уважно та науково аналізувати події і процеси, щодо яких використовується термін «арабська весна». Революційні події в арабському світі та їх наслідки стали предметом аналізу науковців усього світу. Основна частина академічної спільноти була захоплена зненацька, майже одночасний вибух масових протестів в декількох країнах регіону змусив дослідників та аналітиків досить швидко переосмислити основні концепції та змістити ракурс теоретичних пошуків з аналізу причин авторитарної стагнації БСС до спроб зрозуміти специфіку новітньої суспільно-політичної динаміки.

Виходячи з актуальності теми та розмаїття підходів до дослідження подій Арабської весни за мету у цій роботі автор ставить реалізацію ретроспективного аналізу основних етапів та результатів подій на Близькому і Середньому Сході, які отримали назву Арабської весни.

У результаті проведеного дослідження представляється можливим зробити висновки щодо характеру і особливостей кризових процесів у регіоні Близького Сходу і Північної Африки. «Арабська весна» може розглядатися як особливий прояв соціально-політичних транзитивних процесів, пов'язаних з трансформацією авторитарних і напівавторитарних політичних режимів. Специфіка «арабської весни» визначена особливостями політичного розвитку і державного будівництва в регіоні, традиційністю арабо-мусульманського суспільства. При цьому сучасні засоби комунікації зіграли велику роль в підготовці й організації масових антиурядових виступів. Істотною особливістю подій «арабської весни» стало і те, що вони протікали в складних суспільствах, що відрізняються етно-конфесійною, а інколи і плеємінною диференціацією населення. Зазначені фактори стали додатковою дестабілізуючою обставиною. Незважаючи на те, що події «арабської весни» – це значною мірою автохтонний процес, слід враховувати, що його розвиток проходив в умовах нарастаючого впливу іноземних держав. США та інші країни НАТО, з одного боку, та РФ і її союзники, з іншого, що розглядали регіон як сферу своїх економічних і геополітичних інтересів, встали на шлях втручання у внутрішньополітичні процеси. Саме ці аспекти все ще чекають на ґрунтовний науковий аналіз і можуть стати предметом подальших досліджень.

Ключові слова: міжнародні відносини, країни Близького Сходу та Північної Африки, зовнішня політика, революційні події, «Арабська весна».

Постановка проблеми. З подіями «арабської весни» пов'язаний новий етап соціально-політичних змін у країнах Близького Сходу і Північної Африки. Практично у всіх з них відбулися трансформації, які більшою чи меншою мірою зачепили політичні системи цих країн. В той же час ці процеси мали і певні паралелі із подіями в Україні. Саме тому слід більш уважно та науково аналізувати події і процеси, щодо яких використовується термін «арабська весна».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Революційні події в арабському світі та їх наслідки стали предметом аналізу науковців усього світу. Основна частина академічної спільноти була захоплена зненацька, адже довгий час перед досліджуваними подіями наукові дискусії сходознавців зосереджувалися здебільшого на поясненні статичних феноменів: диктаторських / напівдиктаторських політичних режимів, їх структур та інститутів, східного авторитаризму, несприйняття процесів демократизації в регіоні Близького та Середнього Сходу. Досліджуючи «ісламський» або «арабський» світ, вчені зосереджувалися на детермінантах цивілізаційного спадку та релігійних цінностей, наголошували на існуванні безперервності традицій розвитку східного суспільства, його сутнісних характеристик.

Майже одночасний вибух масових протестів у декількох країнах регіону змусив дослідників та аналітиків досить швидко переосмислити основні концепції та змістити ракурс теоретичних пошуків з аналізу причин авторитарної стагнації БСС до спроб зрозуміти специфіку новітньої суспільно-політичної динаміки.

Трансформаційні процеси, які переживав арабський світ, стали предметом чисельних дискусій науковців та інтелектуалів, які обрали предметом правомірності застосування концепту революцій до зазначених подій. Дж. Шашанк, С. Салаїта, Ф. Трабулсі, П. Седра, Ж.-П. Філіу, З.А. Самад, Х. Йаакуб розглядали Арабську весну як низку революцій. Вони концентрували увагу на масовості й масштабі протестного руху, його орієнтації на політичні та економічні зміни, а також на результатах цих подій – усунення від влади в Тунісі, Єгипті, Ємені, Лівії правлячих режимів, які утримували владу 20–30 років. Опоненти даного підходу – Р. Спрінгборг, Д. Стачер, З. Тзіаррас, К. Ульріхсен, Д. Хелд, М. Бек і С. Хюсер – як власний доказ наводили той факт, що в регіоні не відбулося повного краху авторитарних режимів, а революційні сили не замінили собою при владі старі еліти.

Ці дискусії мають дещо спільне з дебатами, які розпочалися в науковому середовищі щодо доцільності використання категорії «революцій» стосовно подій в Україні у 2004 р. На той час позиції дослідників також розділилися на дві групи – прибічників і супротивників терміну «революція». Розбіжності щодо

доцільності використання терміну «революція», як в Україні, так і в арабських країнах, очевидно зумовлені відсутністю загальноприйнятого переліку обов'язкових критеріїв революційних перетворень, що створює концептуальні труднощі для дослідників.

Мета статті. Виходячи з актуальності теми та розмаїття підходів до дослідження подій Арабської весни за мету цієї роботи автор ставить реалізацію ретроспективного аналізу основних етапів та результатів подій на Близькому і Середньому Сході, які отримали назву Арабської весни.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Арабська весна» включає в себе ряд подій, що сталися в регіоні Північної Африки та Близького Сходу, пов'язаних з масовими виступами. Початком «арабської весни» слугували протести в Тунісі й Алжирі в грудні 2010 р. Їх наслідком стало повалення уряду президента Бен Алі в Тунісі і початок політичних реформ в Алжирі. У Єгипті «арабська весна» пов'язана насамперед з масовими протестами населення і безуспішними спробами їх придушення на початку 2011 р. У результаті був повалений президент Хосні Мубарак. У країні почався період політичної нестабільності, що характеризується гострою політичною конфліктністю між «братами мусульманами» та іншими політичними силами. У 2013 р. у країні стався державний переворот, в результаті якого влада перейшла до міністра оборони Єгипту Аль-Сісі, який оголосив про призупинення дії Конституції.

Події «арабської весни», що відбулися в Бахреїні, Ємені, Йорданії, Кувейті, Марокко, Омані, Саудівській Аравії, Судані, по-різному вплинули на політичні режими в цих державах – від політичних реформ (Йорданія, Кувейт, Марокко) до зміни влади, активізації екстремістських груп, військової інтервенції (Бахрейн, Ємен). Можна сказати, що «арабська весна» призвела до дестабілізації режимів в регіоні, зростання конфліктності і екстремістських настроїв.

Особливо слід зупинити увагу на Лівії та Сирії. У Лівії сутички призвели до насильницького повалення уряду, громадянської війни, в яку втрутилися і зовнішні чинники. Стан країни після «арабської весни» складно назвати інакше, як анархія. У Сирії внутрішньополітичний конфлікт також вилився в громадянську війну. Події в Сирії стали наймасштабнішим конфліктом в рамках «арабської весни». Така картина подій «арабської весни» вимагає аналізу, спрямованого на виявлення специфіки причин, перебігу і наслідків конфліктів в регіоні в період з 2010 р.

Причини виникнення протестних настроїв серед арабського населення зумовлені конкретною соціально-економічною, політичною, релігійною ситуацією в цих країнах, специфікою їх історичного розвитку, а також глибокими внутрішніми змінами в арабському суспільстві. «Арабська весна» пов'язана з різким посиленням соціально-політичної напруженості в країнах регіону. Конфлікти «арабської весни» відрізняє складне поєднання зовнішніх і внутрішніх факторів, що накладаються на особливості культурного, етнічного та релігійного характеру країн, охоплених цими подіями.

В.В. Наумкін вказує на те, що новизною подій «арабської весни» «став не інспірований зовнішнім впливом спонтанний світський масовий рух молоді, переважно освіченої і ліберально налаштованої, що особливо далось взяти в Єгипті і Тунісі» [1]. При цьому дослідник підкреслює відмінності в проявах «арабської весни» в країнах регіону Близького

Сходу і Північної Африки. Їх спектр виявився досить широким і включає масові протестні виступи ліберально налаштованої молоді, повстання на етно-плеємному і релігійному ґрунті. Проте навіть за врахування цих значущих відмінностей спільним фактором для подій «арабської весни» стала їх зумовленість соціально-економічними причинами.

І.В. Кудряшова пов'язує зміни, що відбуваються в державах регіону, з п'ятою хвилею демократизації. Відзначимо, що така позиція дослідника виглядає не безперечною в світлі подальшого зростання фундаменталізму в країнах, охоплених подіями «арабської весни». Проте після подій «арабської весни» позиції світських авторитарних режимів на Близькому Сході були істотно ослабленими. По-перше, у всіх протестних виступах висувалися гасла боротьби з авторитаризмом, за демократію і права людини. По-друге, самі події мали масовий характер і розвивалися «знизу» (невипадково деякі з них отримали назву «революції без лідера»). По-третє, в ряді країн вони вже принесли свої плоди у вигляді демократичних виборів, лібералізації законодавства, зміни конституцій тощо [2; 3]. Проте слід враховувати, що всі ці трансформації в країнах регіону Близького Сходу і Північної Африки переважно виражаються як політичний конфлікт, а в ряді випадків політична конфліктність призводить до кризи політичної системи, збройного протиборства (Лівія, Сирія), причому ці обставини пов'язані із зовнішнім втручанням перш за все з боку США або РФ.

При цьому у розглядуваних автором подіях є тісний зв'язок між політичним конфліктом і соціально-економічними трансформаціями. Значну складність представляє «проблема взаємодії між економічними реформами, політичною стабілізацією і поведінковими практиками ключових акторів трансформації, їх здатністю до компромісу» [4]. Така взаємодія є надзвичайно і часто втілюваною у зростанні політичної конфліктогенності. В цьому випадку конфлікти стають основними механізмами складного і багатопланового процесу трансформації. Вважається, що країни, що знаходяться в процесі переходу від недемократичних режимів до плюралістичних, «частіше вступають в збройні і насильницькі політичні конфлікти, ніж демократії і усталені авторитарні режими» [5]. Транзитивні процеси демократизації призводять до численних політичних конфліктів [6]. При цьому радикалізація суспільних настроїв і насильницькі дії виникають зазвичай в результаті того, що самі «політики прагнуть використовувати їх для завоювання підтримки мас, утримання влади тощо» [6].

«Арабська весна» виступає показовим прикладом наростання конфліктності в умовах соціально-політичного транзиту, а також конфлікту в ситуації погіршення соціально-економічних обставин. Слід мати на увазі, що конфлікти «арабської весни» протікають у складному взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх факторів. Породжені внутрішньополітичними кризами в країнах регіону, вони привернули увагу інших держав, інтереси яких були порушені кризою. Відзначимо, що термін «арабська весна» став широко застосовуватися після публікацій американських експертів М. Лінча і Дж. Масада, які позначили ним «серію синхронних масових виступів, які спричинили за собою зміну правлячих режимів у ряді країн Північної Африки і Близького Сходу» [7].

Всі держави, охоплені «арабською весною», відрізняє причетність їм внутрішня конфліктогенність, пов'язана з соціально-економічною, вразливістю населення і нестійкістю політич-

ного режиму. Дані обставини накладаються на ряд складно взаємопов'язаних факторів соціально-культурного порядку, в тому числі етнічних, конфесійних, а також, в ряді випадків, на різні племенні традиції. Згідно з підходом західних науковців, простір від Північної Африки до Пакистану об'єднує географічна суміжних назв країн в поєднанні з наявністю і значимістю в них фактора ісламу. Даний регіон в останні роки позначається терміном «Великий Близький Схід». Умовність даного позначення пов'язана з тим, що цей регіон об'єднує різноманіття як етносів, конфесій, цивілізацій, так і соціально-історичних укладів – від родоплеменних до постіндустріального. Все це на досить обмеженій території з важкими кліматичними умовами (тобто питання фізичного виживання не втратили тут гостроти) та при високій питомій щільності населення в зонах, придатних для життя і ведення господарства (на відміну від щільності на території в цілому) [8].

Ендогенні фактори зіграли провідну роль у політичних конфліктах, що об'єднуються поняттям «арабська весна». Перейдемо до їх розгляду. Одним з внутрішніх факторів початку протестів в ряді країн стало загострення соціально-економічних проблем. По-перше, за останні десятиліття посилюється розшарування суспільства, збільшився розрив у доходах між бідною і багатією частинами населення практично у всіх арабських країнах. Заглибився розрив в рівні життя між багатими і бідними країнами регіону. По-друге, зріс рівень безробіття, який в окремих арабських країнах досяг 60–70% працездатного населення, причому переважна більшість безробітних становить молодь до 25 років, яка здобула освіту, але фактично позбавлена перспектив працевлаштування та можливості забезпечити собі гідний рівень життя. Наприклад, Єгипет є країною, яка переживає потужний демографічний стрибок, його населення приростає більш ніж на 1 млн. осіб на рік, при цьому середній вік єгиптян становить 24 роки. У Тунісі на біржі праці зареєстровано 500 тисяч безробітних, з яких 150 тисяч випускники вузів. Можна констатувати, що одним з факторів невдоволення арабського населення стала нездатність уряду проводити ефективну політику щодо молоді. В той же час саме ця категорія населення відрізняється високою політичною активністю і прагненням до здійснення демократичних перетворень.

По-третє, розрослися бюрократія, непотизм, племенні (родові) переваги і корупція, а також засилля правлячих еліт, які зайняли верхні щаблі соціальної драбини, позбавивши молодь можливості самореалізації, ще більш ускладнювали пошук роботи не тільки для молодих фахівців, але також і для кваліфікованих працівників. До соціально-економічних чинників, які викликали різкий сплеск невдоволення населення, були і причини політичного характеру, а саме архаїчність системи управління і її пристосованість під інтереси правлячих еліт, які монополізували доступ до влади, відсутність представництва і жорсткий авторитаризм.

Крім того, причиною вибуху стало невдоволення населення багаторічним правлінням тиранів, які за десятиліття накопили величезні багатства, але втратили здатність ефективно управляти країною. Відзначимо, що світова фінансово-економічна криза 2008 послужила зовнішнім фактором, який ще більш загострив економічну ситуацію в регіоні. Разом з тим не можна однозначно стверджувати, що протести в усіх країнах були викликані винятково економічними і політичними факторами, оскільки країни, що були охоплені революційною

хвилею, сильно відрізняються за економічними показниками, рівнем життя і типами політичного устрою. Причини невдоволення були абсолютно різні, починаючи від корупції в Тунісі і закінчуючи протистоянням сунітів і шіїтів в Бахреїні [9].

Таким чином, представляється можливим зробити висновки щодо характеру і особливостей кризових процесів у регіоні Близького Сходу і Північної Африки. «Арабська весна» може розглядатися як особливий прояв соціально-політичних транзитивних процесів, пов'язаних з трансформацією авторитарних і напівавторитарних політичних режимів. У державах регіону ця трансформація виявилася пов'язаною із загостренням політичних конфліктів, їх переростанням в антиурядові виступи, а в ряді випадків – у відкрите збройне протистояння влади і суспільства, його груп.

Специфіка «арабської весни» багато в чому визначена особливостями політичного розвитку і державного будівництва в регіоні, традиційністю арабо-мусульманського суспільства. В умовах наростання соціально-економічних труднощів і протиріч загострилося політичне невдоволення, яке знайшло втілення у вимогах прискорення процесу демократизації. Дані вимоги знаходять ідеологічну опору в розповсюджуваних, в тому числі за допомогою електронних ресурсів, уявленнях про сучасну демократичну політику. При цьому сучасні засоби комунікації зіграли свою роль у підготовці та організації масових антиурядових виступів.

Істотною особливістю подій «арабської весни» стало і те, що вони протікали в складних суспільствах, що відрізняються етно-конфесійною, а в ряді випадків і племенною диференціацією населення. Зазначені фактори стали додатковою дестабілізуючою обставиною. Зокрема, у Лівії і Сирії їх дія в сукупності з іншими обставинами призвела до кризи державності і до громадянської війни.

Висновки. Незважаючи на те, що події «арабської весни» – це значною мірою автохтонний процес, слід враховувати, що його розвиток проходив в умовах наростаючого впливу іноземних держав. США та інші країни НАТО, з одного боку, та РФ і її союзники, з іншого, що розглядають регіон як сфери своїх економічних і геополітичних інтересів, встали на шлях втручання у внутрішньополітичні процеси. Таким чином конфліктам «арабської весни» було надано новий зовнішньополітичний вимір, а характер і ступінь втручання дозволяють їх розглядати як складник стратегії зі створення нового світоустрою. Саме ці аспекти все ще чекають на ґрунтовний науковий аналіз і можуть стати предметом подальших досліджень.

Література:

1. Наумкин В. Снизу вверх и обратно. «Арабская весна» и глобальная международная система // Россия в глобальной политике, 02.08.2011. URL: <http://globalaffairs.ru/number/Snizu-vverkh-iobratno-15277>.
2. Кудряшова И.В. Режимные трансформации на современном арабском востоке. Политическая наука. Москва, 2012. № 3. С. 19–29.
3. Политические режимы в XXI веке: Институциональная устойчивость и трансформации / Ред.-сост. номера Панов П.В., Харитонов О.Г. Политическая наука. 2012. № 3. С. 162.
4. Глухова А.В. Политический конфликт как механизм постсоциалистических трансформаций (восточноевропейский опыт и проблемы России). Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. 2007. № 3 (том 2). С. 117.

5. Большаков А.Г. Региональные политические конфликты в государствах европейской периферии: концептуально-методологические параметры конфликтологического анализа. *PolitBook*. 2012. Вып. № 3. С. 10.
6. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва : РОССПЭН, 2003. 368 с.
7. Фененко А.В. Международная конкуренция на Ближнем Востоке: факты и тенденции. *Международные процессы*. 2014. Т. 12. № 3 (38). Июль-сентябрь. С.35.
8. Косолапов Н.А. Конфликты начала XXI-го века: особенности, вызовы, перспективы. Типология конфликтов: «новые войны» и ситуация на Ближнем Востоке (сборник) / Отв. ред. И.Я. Кобринская. Москва : ИМЭМО РАН, 2013. С. 41.
9. Гавриличко Ю. «Дни гнева» – сетевые революции нового типа /Ю. Гавриличко. URL: <http://rodop.org/polit-110330105644>.
10. Подчероб А.Б. Арабская смута: роль пропаганды и современных информационных технологий. Институт Ближнего Востока. 24.09.2012. URL: <http://www.iimes.ru/?p=15619>.
11. Желтов В.В., Желтов М.В. Арабская весна: демографические аспекты. В.В.Желтов, М.В. Желтов. *Вестник ВГУЭС*. № 4. 2012. С. 7–16
12. Колобов О.А., Шульц Э.Э. «Арабская весна»: технология бунта / О.А. Колобов, Э.Э. Шульц. *Полития*. № 1 (72). 2014. С. 119–127.
13. Результаты исследования: The Nielsen Company. URL: <http://blog.nielsen.com/nielsenwire/page/3/?s=2010+Middle+East&x=0&y=0> [дата обращения – 25.06.2015].

Zhdamarova A. “Arab spring”: causes and history of the crisis deployment

Summary. The article is an analysis of the historical process of the deployment and progress of major events of the Arab Spring. These events are associated with a new stage of socio-political change in the countries of the Middle East and North Africa. Almost all of them have undergone transformations that have, to a greater or lesser extent, affected the political systems of these countries. At the same time, these processes had certain parallels with the fields in Ukraine. That is why it is painful to carefully and scientifically analyze events and processes that use the term “Arab Spring”. The revolutionary events in the Arab world and their consequences have become

the subject of an analysis of scholars around the world. The bulk of the academic community was taken by surprise, with the almost simultaneous outburst of mass protests in several countries in the region forcing researchers and analysts to quickly rethink basic concepts and shift the focus of theoretical searches to analysis of the reasons for authoritarian stagnation of the FSU against the attempts of the public.

Based on the relevance of the topic and the variety of approaches to the study of the events of the Arab Spring for the purpose of this work, the author proposes a retrospective analysis of the main stages and results of events in the Middle and Middle East, called the Arab Spring.

As a result of the study, it is possible to draw conclusions about the nature and features of crisis processes in the Middle East and North Africa. The Arab Spring may be seen as a particular manifestation of the socio-political transitive processes associated with the transformation of authoritarian and semi-authoritarian political regimes. The specificity of the “Arab Spring” is determined by the features of political development and state-building in the region, the tradition of Arab-Muslim society. At the same time, modern communications have played a large role in the preparation and organization of mass anti-government speeches. An important feature of the events of the “Arab Spring” was the fact that they took place in complex societies that are ethno-confessional, and in some cases tribal differentiation of the population. These factors have become an additional destabilizing circumstance. Despite the fact that the events of the “Arab Spring” are, to a large extent, an autochthonous process, it should be borne in mind that its development took place in the context of increasing influence of foreign countries. The United States and other NATO countries, on the one hand, and the Russian Federation and its allies on the other, which regard the region as a sphere of their economic and geopolitical interests, embarked on a path of interference in internal political processes. These aspects are still awaiting a thorough scientific analysis and may be the subject of further research.

Key words: international relations, countries of the Middle East and North Africa, foreign policy, revolutionary events, Arab Spring.

Іваненко А. О.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри права, філософії та політології
Національного університету «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка,
докторант
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ЗМІНИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СТАТУСУ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ У ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 РР.)

Анотація. Регулювання будь-якої юридичної сфери це не проста справа, особливо в умовах війни. Але якщо окупація триває достатньо довго, то суспільні процеси тривають, і їх регулювання стає просто необхідним. Якщо через відносно невеликий проміжок часу на більшій території України встановилася єдина система управління – Райхскомісаріат Україна, то деякі території фактично до завершення війни перебували під розрізненим управлінням військових комендатур, що відображалось і на правових процесах у тому числі. Це стосувалось регулювання сімейних відносин, реєстрації народжень, смертей та шлюбів, адже ці процеси продовжувались невпинно. Метою статті є визначення правил реєстрації фактів народження, смертей і шлюбів залежно від нормативно-правових актів, які видавались на окремих місцевостях на території військової зони окупації.

28 жовтня 1941 р. військовою комендатурою м. Ніжин було видано Статут реєстрації актів громадянського стану. Нормативно-правовий акт був прийнятий керівництвом для службовців щодо ведення книг записів народжень, смертей, розлучень, про зміну культу та всиновлення.

У 1941 р. Головою районної управи м. Чернігова було підписано Положення про реєстрацію народжень, смертей та шлюбів у сільських бургомістрах. Цей акт складався з 7 частин: загальні засади, порядок реєстрації народження, порядок реєстрації смертей, порядок реєстрації шлюбів, порядок ведення книги запису, оплата записів свідоцтва та порядок оскарження.

У лютому 1942 р. Постановою Чернігівського міського управління «Про обов'язкову реєстрацію народжень, смертей та шлюбів по м. Чернігову» при адміністративному відділі при Чернігівській міській управі було створено бюро метрик, на яке і було покладено реєстрацію зазначених фактів.

З 1 вересня 1943 р. стало чинним Тимчасове розпорядження про розлучення подружжя від 8 червня 1943 р. Козелецької Ортскомендатури, за яким шлюб міг бути розірваний лише у примірній камері за місцем проживання подружжя.

Документи видавались різні на кожній підконтрольній території. Зміст кожного із даних нормативно-правових актів також був достатньо різним. Що підтверджує те, що на території військової зони окупації не було єдиного законодавства, в тому числі у сфері шлюбно-сімейних відносин. Правила реєстрації фактів народження, смерті та шлюбу різнились, починаючи термінами

і закінчуючи тарифами на оплату кожного свідоцтва та документу.

Ключові слова: шлюб, народження, смерть, книга, реєстр, акт.

Постановка проблеми. Регулювання будь-якої юридичної сфери це не проста справа, особливо в умовах війни. Але якщо окупація триває достатньо довго, а суспільні процеси незалежно від цього продовжують розвиватися, то у такому разі їх правове регулювання стає просто необхідним. Якщо через відносно невеликий проміжок часу на більшій території України встановилася єдина система управління – Райхскомісаріат «Україна», то немала частина інших областей фактично до завершення війни перебувала під розрізненим управлінням військових комендатур під назвою військова зона окупації (далі – ВЗО). Це відобразилось і на тогочасних правових процесах. Відповідно, якщо ми можемо говорити про відносно єдину систему нормативно-правових актів у РКУ за певними незначними винятками, то у військовій зоні окупації про це взагалі не йшлося. Це стосувалось не лише судової системи, а й регулювання такого необхідного питання, як сімейні правовідносини, реєстрація народжень, смертей та шлюбів, адже ці процеси продовжувались невпинно і не залежали від факту окупації. Тому варто проаналізувати деякі нормативно-правові акти вказаної сфери, які були введені в дію на території ВЗО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання шлюбно-сімейних відносин на окупованих Третім Райхом територіях є недостатньо вивченим. Є лише декілька публікацій, які стосуються зазначеної проблематики.

Сімейні відносини місцевого населення України у часи німецької окупації були об'єктом наукових досліджень істориків. Публікації у цій галузі мали О. Гончаренко [2; 3; 4], В. Шайкан [15], Т. Заболотня [13], Т. Нагайко [14]. Усі ці дослідження стосуються шлюбно-сімейних відносин Райхскомісаріату «Україна». Але правила реєстрації факту народження, смерті та шлюбу у військовій зоні окупації ніколи предметно не розглядалась, що, власне, і зумовило актуальність нашого дослідження.

Метою статті є визначення правил реєстрації фактів народження, смертей і шлюбів залежно від нормативно-правових актів, які видавались на окремих місцевостях на території військової зони окупації.

Виклад основного матеріалу. У 1941 р. у м. Ніжин було організовано Тимчасове управління. Для провадження реєстрації актів громадянського стану. Щоб надавати вказівки та здійснювати в цих справах контроль за Тимчасовим управлінням було сформовано Відділ громадянського запису. При кожному районному та сільському старостаті, що були підконтрольні ніжинському управлінню, були призначені діловоди, які проводили відповідні дії.

28 жовтня 1941 р. військовою комендатурою м. Ніжин було видано Статут реєстрації актів громадянського стану. Документ складався із двох розділів: органи і порядок ведення реєстрації. Нормативно-правовий акт був керівництвом для службовців з приводу ведення книг записів народжень, смертей, розлучень, про зміну культу та всиновлення. Для населення були прописані правила реєстрації вищевказаних фактів. Статут у повному обсязі був опублікований у газеті «Ніжинські вісті» [10, с. 4; 11, с. 4]. Витяги з нього, які стосувались винятково прав та обов'язків населення у цій сфері, були опубліковані через рік у газеті «Нові дні» [12, с. 2]. Зазначимо, що в останньому пункті Статуту було зазначено, що мін вступає в силу через 24 години із моменту його публікації, а у газетах він був опублікований через півроку та рік із моменту його затвердження.

Книги народжень, смертей, шлюбів та розлучень велись у двох примірниках, а книги з приводу всиновлення та зміни культу – в одному. Книги велись один календарний рік. Якщо до спливу року книга закінчувалась, починали другу зі збереженням нумерації. У кінці кожної книги зазначалось: число зареєстрованих, перший та останній номер, кількість зіпсованих листів у книзі та особу того, хто складав цей акт.

У книзі про народження мало бути 9 граф:

1. Номера по черзі.
2. Дата та година реєстрації.
3. Дата та година народження.
4. Ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, національність, стать та місце народження дитини.
- 5, 6. Ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, національність, заняття та місце перебування батьків.
7. Ім'я, по батькові, прізвище, заняття та місце перебування свідків або посвідчення пологового будинку чи поліції.
8. Ствердження запису підписами.
9. Окремі випадкові примітки (смерть новонародженого або примітка про випадкові помилки) [1, арк. 7, 9, 14, 19, 26].

Народження можна було реєструвати за усним повідомленням батька або родичів дитини або сторонніх осіб, які про це дізнались, але із обов'язковим підтвердженням пологового будинку, поліції або двох свідків. Народження необхідно було зареєструвати протягом 8 днів з моменту народження дитини, якщо дитина народжилась мертвою, то протягом 24 годин. У разі неповідомлення – штраф від 200 до 500 крб. Свідоцтво про народження, що видавалось після реєстрації у відповідній книзі, коштувало 3 крб., а за одержання виписки при народженні – 5 крб. [1, арк. 7, 10].

У книзі про смерть мало бути 10 граф:

1. Номера по черзі.
2. Дата та година реєстрації.
3. Дата та година смерті.
4. Ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, національність, вік, стать, заняття та місце смерті особи.

5, 6. Ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, вік, національність, заняття та місце перебування батьків померлого.

7. Ім'я, по батькові, прізвище, заняття та місце перебування свідків.

8. Причина смерті за діагнозом лікаря.

9. Ствердження запису підписами.

10. Окремі випадкові примітки (про випадкові помилки)

Смерть можна було зареєструвати за усним повідомленням одного із родичів або осіб, що про це дізнались, але із обов'язковим підтвердженням довідкою лікаря або поліції, а в тих місцевостях, де не біло лікарів, – двома свідками.

Смерть реєструвалась не пізніше 24 годин, за умови, що відділ реєстрації актів громадянського стану не знаходився на відстані далі, ніж 10 км (у таких випадках термін подовжувався до 48 годин). За відсутність повідомлення була можливість накладення штрафу від 200 до 1000 крб. Після реєстрації видавалось свідоцтво про смерть, яке потрібно було надати служителью релігійного культу, який лише на підставі свідоцтва мав право здійснити релігійний обряд. При одержанні свідоцтва сплачувався 1 крб. та віддавався паспорт померлого. При одержанні метричної виписки сплачувалось 3 крб. [арк. 15, 20].

Книга записів реєстрації шлюбу складалась із 13 граф:

1. Номера по черзі.
2. Дата та місце заяви на шлюб.
3. Дата та година шлюбу.
- 4, 5. Ім'я, по батькові, віросповідання, національність, вік, родинний стан до шлюбу, котрий шлюб, головне заняття та постійне місце перебування шлюбної пари.
- 6, 7. Ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, вік, національність, заняття та місце перебування батьків молодого.
- 8, 9. Ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, вік, національність, заняття та місце перебування батьків молодої.
- 10, 11. Ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, вік, національність, заняття та місце перебування свідків шлюбної пари.
12. Ствердження запису підписами.
13. Окремі випадкові примітки (про смерть, розлучення одного із подружжя, випадкові помилки).

Шлюбний вік був установлений у 21 рік, за письмовим дозволом батьків молодому могло бути 18, а нареченій 16 років на момент реєстрації шлюбу. Пара мала подати письмову заяву про бажання вступити в шлюб із метричними виписками або паспортами та оплатити 5 крб. Шлюб підлягав реєстрації через 15 днів після подачі заяви за винятком випадків, якщо:

- 1) одна зі сторін хворіла на заразну хворобу, божевілля або епілепсію;
- 2) хоча б одна зі сторін знаходилась у нерозірваному шлюбі;
- 3) ні одна зі сторін не мала засобів до існування;
- 4) пара – родичі до 3 ступеня.

Після отримання заяви відділ реєстрації актів громадянського стану вивішував на дошці оголошень копію заяви, щоб зацікавлені особи могли ознайомитись із нею та попередити про порушення. Якщо одна зі сторін довгий час перебувала у іншому місті, то відділ надсилав до відповідної поліції прохання розслідувати родинний стан даної особи [1, арк. 16].

За отримання свідоцтва про шлюб після реєстрації пара мала сплатити 20 крб.

Під час кожної реєстрації шлюбу запроваджувалась ділова папка про цей шлюб:

- 1) заява на шлюб;
- 2) метричні виписки молодого і молодої, а у разі, коли їх не можна було дістати, службовець під час реєстрації випишував довідки із паспортів;
- 3) письмова декларація батьків неповнолітньої особи про згоду на шлюб (у разі смерті одного із батьків додавалось свідоцтво про смерть);
- 4) письмова декларація двох свідків про те, що шлюбна пара не являлась родичами;
- 5) письмова декларація із таким змістом: «Ми, нижчепідписані, зобов'язуємося за взаємною згодою залишатися в шлюбі на все життя до повного нероздільного єднання на основі любові, поваги і відданості і обіцяємо ділити працю з виховання та утримання сім'ї».

Папка зшивалась, опечатувалась та зазначався номер, зазначений на свідоцтві про шлюб [1, арк. 21–22].

Книга розлучень складалась із двох граф, одна із яких була незаповнена, а у другій переписувалось дослідно рішення суду про розлучення. Для отримання бюлетеню про розлучення потрібно було оплатити 100 крб.

У книзі про всиновлення було 7 граф із зазначенням даних особи, яку всиновлювали, та того, хто всиновлював, свідків, відповідних дат та копії рішення суду про всиновлення.

У книзі про зміну культу зазначалась особа, яка бажала змінити культ, зазначення бажаного культу, номер та дата посвідчення служителя релігійного культу; місце та прізвище особи, що здійснила релігійний обряд. Змінити культ можливо було із досягненням 21 року, а з письмового дозволу батьків – з 18 років [1, арк. 8 зв., 12].

Свідки при кожній реєстрації повинні були мати громадянські права та досягти 21 року.

До кожної книги мав бути алфавітний журнал. Діловоди були зобов'язані чітко вести усі журнали, за виправлення або записування іншого прізвища службовець міг заплатити від 200 до 5 000 крб. штрафу. За необхідності штраф міг бути замінений ув'язненням. Службовці кожного першого числа місяця мали звітуватись за статистику контролюючому відділу громадянських записів

У 1941 р. Головою районної управи м. Чернігова було підписано Положення про реєстрацію народжень, смертей та шлюбів у сільських бургомістрах. Цей акт складався із 7 частин: загальні засади, порядок реєстрації народження, порядок реєстрації смертей, порядок реєстрації шлюбів, порядок ведення книги запису, оплата записів свідоцтв та порядок оскарження [6].

Реєстрація народжень, смертей та шлюбів провадилась у сільських бургомістрах та була обов'язковою. Релігійні обряди могли відбуватись лише після реєстрації.

Народження реєструвались усі без винятку, у тому числі, мертвнонароджені діти (які народились після шостого місяця вагітності без ознак життя), навіть якщо батьки були на території бургомістрату тимчасово. Стосовно дітей, які народились і невдовзі після народження померли, видавались дві різні довідки (про народження і смерть).

Кожне народження мали реєструвати протягом 10 днів, інакше сільським бургомістром складався протокол про порушення. У разі смерті незареєстрованої дитини до спливу 10 діб, запис про смерть мав бути зроблений не пізніше, ніж через 48 годин. Мертвнонароджені діти мали бути зареєстровані

не пізніше, ніж протягом 48 годин після закінчення пологів [6, арк. 1]. Діти, які були знайдені на території бургомістрату, також реєструвались протягом трьох діб із моменту знаходження, навіть за відсутності у них документів або вказівок на те, що дитина вже була колись зареєстрована.

Заяву про народження могли подати усно, шляхом явки до бургомістрату, один із батьків або близьких родичів дитини. Для реєстрації дитини, що була народжена у шлюбі, надавалось свідоцтво про шлюб батьків, паспорт або тимчасове посвідчення одного із батьків, довідку лікаря про факт, дату і місце народження, а також особу матері. Для реєстрації позашлюбної дитини потрібні були лише документи, що посвідчують особу матері та довідка лікаря. Якщо батько дитини відомий і він письмово це підтверджував, то надавались його прізвище і по батькові, якщо ж заперечував – прізвище матері. Під час реєстрації дитини, що була знайдена, мали бути подані акт про знаходження дитини та паспорт особи, що робила заяву.

Після реєстрації видавалось під розписку свідоцтво про народження. У разі втрати свідоцтва була можливість видати дублікат після відповідної публікації у газеті про втрату документа, яку мали надати до бургомістрату разом із письмовою заявою про видачу дублікату свідоцтва [6, арк. 5–6].

Факт смерті також підлягав реєстрації, але протягом 48 годин. Заяву про смерть могли подати родичі, особи, які проживали разом із померлим, або лікарі чи співробітники поліції. Заявник повинен був мати при собі документи, що підтверджували його особу, лікарську довідку про причину смерті та паспорт небіжчика. За фактом реєстрації видавалось свідоцтво про смерть [6, арк. 2–2 зв., 5–5 зв.].

Шлюб вважався чинним, якщо він був зареєстрований у бургомістраті за місцем проживання хоча б одного із подружжя (у такому разі інший мав подати зі свого бургомістрату довідку про те, що він не перебуває у шлюбі).

Для реєстрації шлюбу особи мали подати заяву зі своїми підписами, заповнити особові картки, встановленої форми, надати довідку про те, що вони не хворіють на психічні чи венеричні захворювання, а також на туберкульоз відкритої форми. Заява мала бути подана не пізніше, ніж за 15 днів до бажаної дати реєстрації.

Бургомістр мав право відмовити у реєстрації у таких випадках:

- 1) один із подружжя перебував у дійсному шлюбі;
- 2) чоловік на момент реєстрації не досяг 18 років, а жінка – 16 років;
- 3) наречений і наречена родичі прямого споріднення (в тому числі і ті, хто мав спільного батька чи матір);
- 4) один із подружжя має психічне чи венеричне захворювання або хворіє на туберкульоз активної форми.

Якщо вищевказаних причин відмовити не було, то на дощці, не пізніше, ніж за 15 днів до призначеної дати весілля, вивішувалось оголошення про майбутню реєстрацію, задля того, щоб особи, які мали заперечення проти шлюбу або мали відомості, які унеможливають реєстрацію шлюбу, могли заявити про це бургомістрату.

Після спливу 15-денного терміну із дня подачі заяви наречені мали з'явитись до бургомістрату для оформлення шлюбу. При собі повинні були мати документи, що посвідчували особу, а у якщо шлюб не перший, то додатково свідоцтво про смерть попереднього подружжя (для вдови або вдівця) або свідоцтво про розлучення (для розлучених).

Під час реєстрації шлюбу наречена брала прізвище чоловіка, у паспортах робились відповідні відмітки. Нареченим видавалось свідоцтво про шлюб під розписку, на яке у разі втрати могли зробити дублікат за такою ж процедурою, як і дублікат свідоцтва про народження або смерті [6, арк. 2 зв. – 3, 5 зв. – 6].

Окремою главою був виділений порядок ведення книг записів народжень, смертей та шлюбів для реєстраторів. Кожна книга могла складатись із декількох зошитів, але усі вони створювали єдину систему із наскрізною нумерацією без повторів або пропусків. Усі документи, що подавались під час складання записів, залишалися у бургомістраті та підшивались у окремі папки за видами записів. Окремо існували книги видачі свідоцтв про шлюб, народження та смерть, де записувались номери, аналогічні тим, що зазначались на самому свідоцтві [6, арк. 3 – 3 зв., 6 – 6 зв.].

Оплата записів свідоцтв мала бути врегульована зазначеним документом, але місця, де мали бути прописані суми, залишилися пустими.

Через рік, за наказом Чернігівського районного управління від 5 серпня 1942 р. «Про справляння збору за заяви до органів управління і їх виконання», відповідно до аналогічного розпорядження місцевої військової комендатури від 5 липня 1942 р., розмір оплати за документи, що регулювали сімейні відносини, становив:

1. Реєстрація народження – 3 крб.
2. Видача метрики – 5 крб.
3. Видача метрики із архіву – 10 крб.
4. Реєстрація смерті – 3 крб.
5. Видача довідки про смерть – 5 крб.
6. Заява про заключення шлюбу – 5 крб.
7. Заключення шлюбу – 20 крб.
8. Реєстрація дітей у паспорті – 1 крб. [7, арк. 87].

Аналогічні суми мали заплатити за вищевказані дії за розпорядженням бургомистра Короського району, Бахмацької ортскомендатури [8, арк. 4, 7, 10]. А от у кінці лютого 1942 р. на основі розпорядження Головнокомандуючого арміями «О предварительном взимании налогов и сборов» от 23 жовтня 1941 р. була видана постанова Новгород-Сіверського окружного бургомістрату від 23 лютого 1942 р., у якому за видачу повторних свідоцтв про народження, смерть та шлюб мали заплатити 3 крб., а за реєстрацію шлюбу – 5 крб. [8, арк. 1, 2].

У лютому 1942 р. Постановою Чернігівського міського управління «Про обов'язкову реєстрацію народжень, смертей та шлюбів по м. Чернігову» при адміністративному відділі при Чернігівській міській управі було створено бюро метрик, на яке і було покладено реєстрацію зазначених фактів.

Терміни реєстрації та документи, що потрібно було подати для цього, були такі ж, як і у вищевказаному документі.

Цей акт вводив заборону усім похоронним конторам приймати до похорону осіб без свідоцтва про смерть. Усі народження, смерті та шлюби, що були укладені з 1 вересня 1941 р. і до вступу в силу постанови, мали бути зареєстровані у бюро метрик у двотижневий термін. За ухилення від реєстрації була передбачена відповідальність [5].

Заборонялось вступати у шлюб із військовополоненими, які працювали при колгоспах та із німцями [8, арк. 6; 9, арк. 8, 11].

З 1 вересня 1943 р. увійшло в силу Тимчасове розпорядження про розлучення подружжя від 8 червня 1943 р. Козе-

лецької Ортскомендатури, за яким шлюб міг бути розірваний за заявою одного із подружжя, якщо другий із подружжя порушив шлюб, жорстоко поведився, страждав на невиліковну хворобу і виявився нездібним для продовження шлюбу, через його невиліковну ваду. Клопотання подавалось до примирної камери за місцем проживання подружжя. Для його розгляду використовувався Порядок для примирних камер від 19 листопада 1941 р. Після розлучення сторона, яка не є винуватою у розлученні, або та, яка страждала невиліковною хворобою, могла потребувати утримання. Діти перебували на утриманні батька до своєї працездатності. Всього утримання призначалось у сумі до 50% від доходу. Після винесення відповідного рішення суду, паспортний відділ при РУ мали зробити помітку у шлюбному реєстрі та тимчасовому посвідченні подружжя. Ціна справи про розлучення складала 2 000 крб. для вирахування судових зборів [7, арк. 69–70].

Висновки. Отже, нормативно-правові акти, видані адміністраціями ВЗО, які врегульовували питання фіксації громадянського статусу місцевого населення, мали різний зміст. Це питання не мало виразу уніфікації і віддавалось на розсуд керівників польових комендатур. Що підтверджує той факт, що на території ВЗО не було єдиного законодавства у сфері визначення громадянського статусу місцевого населення.

Література:

1. Відділ забезпечення збереженості документів, Ф. Р-4484, Оп. 1, Спр. 11, 32 арк.
2. Гончаренко О.М. Інститут шлюбу в системі сімейного законодавства окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: аналіз нормативно-правової бази (1941–1944 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип. 22. Переяслав-Хмельницький, 2009. 308 с.
3. Гончаренко О. М. Повсякденне життя місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» у контексті функціонування окупаційної системи цивільних судів (1941–1944 рр.). «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., [м. Переяслав-Хмельницький], 5–6 жовт. 2012 р. Переяслав-Хмельницький, 2012. 200 с.
4. Гончаренко О. М. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.
5. ДАЧО (Державний архів Чернігівської області, далі – ДАЧО), Ф. Р-3001, Оп. 1, Спр. 53, 1 арк.
6. ДАЧО, Ф. Р-3001, Оп. 1, Спр. 123, 6 арк.
7. ДАЧО, Ф. Р-3071, Оп. 1, Спр. 1, 134 арк.
8. ДАЧО, Ф. Р-3522, Оп. 1, Спр. 1, 28 арк.
9. ДАЧО, Ф. Р-4395, Оп. 1, Спр. 20, 38 арк.
10. Ніжинські вісті, м. Ніжин, № 19, субота 30 травня 1942 р.
11. Ніжинські вісті, м. Ніжин, № 20, середа 3 червня 1942 р.
12. Нові дні, м. Сновськ, 25 листопада 1942 р. № 38, с. 2
13. Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01/ Київ, 2008. 20 с.
14. Нагайко Т. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький, 2009. 23 с.
15. Шайкан В.О. Повсякденне життя українців у роки німецької окупації. 1941–1944. Київ, 2010. 80 с.

Ivanenko A. Legal support for establishing and changing the civilian status of the local population in the military occupation zone of Ukraine (1941–1944)

Regulation of any legal field is not simple especially in times of war. But if the occupation lasts long enough, then the social processes continue, their regulation becomes necessary. After a relatively short period of time a unified system of government was established in the greater territory of Ukraine – the Reich Commissariat of Ukraine. But some territories were, in fact, under separate control of military commandant's office until the end of the war, which reflected in legal processes as well. This involved regulating family relationships, registering births, deaths and marriages, as these processes continued unceasingly.

The purpose of the article is to determine the rules of registration of births, deaths and marriages, depending on the legal acts that were issued in certain areas in the territory of the military occupation zone.

On October 28, 1941, the Statute of Civil Status Certificates was issued by the military commandant of Nizhyn. The legal act was a guide for its employees to keep records of births, deaths, divorces, change of worship and adoption.

In 1941, the Regulations on the Registration of Births, Deaths and Marriages in rural burgomistrats were signed by

the Chairman of the Chernihiv District Administration. This act consisted of 7 parts: general principles, order of birth registration, procedure of registration of deaths, procedure of registration of marriages, procedure of keeping a book of records, payment of certificate records and procedure of appeal.

In February 1942, a metrics bureau was created by the decree of the Chernihiv City Administration "On compulsory registration of births, deaths and marriages in the city of Chernihiv" and registration of these facts became its function.

From September 1, 1943, the Provisional Order on Divorce dated June 8, 1943, came into force, which allowed the marriage to be terminated only in a conciliation chamber at the place of the couple's residence.

The documents were issued in a different way in each controlled area. The content of each of these regulations was also quite different. It confirms that in the territory of the military occupation zone there was no uniform legislation, and in the sphere of marriage and family relations in particular. The rules for registering births, deaths and marriages varied as well starting with terms to the fees for each certificate and document.

Key words: marriage, birth, death, book, register, act.

*Henoma I. V.,**полковник,**начальник відділу розробки та впровадження військової символіки
Збройних Сил України*

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА РОЗВИТОК СИМВОЛІКИ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ПРАВОПОРЯДКУ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Анотація. Мета дослідження полягає у висвітленні генези та впровадження символіки Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. Методи. Вибір дослідницьких підходів до розкриття мети визначив застосування принципів системності та комплексності, методу структурного аналізу, а також семантичного та історико-хронологічного методів. Використання вказаних методів дослідження сприяло отриманню власних результатів, що мають значення для історичної науки. Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці і розробленні актуальної теми генези символіки Військової служби правопорядку у Збройних Силах України в новітній період української державності, яка в науковому вимірі отримала недостатнє висвітлення. Сучасні суспільно-політичні та воєнні виклики не лише не послабили роль та значення символів, а, навпаки, посилили його, загостривши увагу на принципі означення державної приналежності військового формування та принципі ідейної відповідності змісту символів ідеалам, які відстоюються у збройній боротьбі. Неабиякої актуальності набуває питання пошуку історичних витоків української військової символіки та її розвитку в незалежній Україні, оскільки аналіз історичних підвалин, змісту символіки дозволить вийти на якісно новий рівень знань з історії культури, фалеристики, вексилології, уніформістики, геральдики та інших спеціальних історичних дисциплін. Відтворення основних процесів використання символіки сприятиме реконструкції історії становлення та історичного розвитку військової символіки України, утвердженню символіки Збройних Сил України та з'ясуванню ступеня впливу символіки на духовну культуру Українського народу.

Результати осмислення сутності процесу розроблення символіки Військової служби правопорядку у Збройних Силах України можуть слугувати важливою складовою частиною в дослідженні сучасних проблем військового будівництва та розвитку військово-історичної науки, а також дослідження предметного поля військової символіки України. Висновки. Історичний процес становлення української державності виявив об'єктивну необхідність створення власних державних збройних військових формувань. Символічне позначення українського війська та інших силових оборонного сектору та сектору безпеки є складовою частиною державної політики України. Підкреслено, що символіка Військової служби правопорядку носить комплексний характер, відображає історичні традиції та новітню воєнну історію і є складовою частиною символіки Збройних Сил України, що функціонує в контексті розвитку державної символіки.

Ключові слова: символіка, геральдика, фалеристика, уніформістика, вексилологія, Україна, Військова служба правопорядку, Збройні Сили України, прапор, наруква емблема, штандарт, символ.

Постановка проблеми. Військова символіка України вже давно стала предметом наукового дослідження, бо має власну досить багату історію та традиції. У широкому розумінні символіка є умовним відображенням подій, явищ, понять, ідей через конкретні властиві їм явища – символи. Символіка вивчає історію походження, функціонування й використання різновидів символів, що є концентрованою формою відбиття і фіксації наукових, релігійних та інших знань людини за допомогою стилізованого зображення [2, с. 4].

Практика показує, що сучасні суспільно-політичні та воєнні виклики не лише не послабили роль та значення символів, а, навпаки, посилили його, загостривши увагу на принципі означення державної приналежності військового формування та принципі ідейної відповідності змісту символів ідеалам, які відстоюються у збройній боротьбі.

Творення військової символіки незалежної України відбувалося в часи складного процесу державного та військового будівництва. За основу під час опрацювання символіки військових формувань бралися класичні закони геральдики та інших спеціальних історичних дисциплін, кращі зразки минулого, що відповідали давньому корінню Українського народу. Новітня історія України лише доводить важливість військових атрибутів у мобілізації населення до збройного захисту держави [3, с. 8–9].

Неабиякої актуальності набуває питання пошуку історичних витоків української військової символіки та її розвитку в незалежній Україні, оскільки аналіз історичних підвалин, змісту символіки дозволить вийти на якісно новий рівень знань з історії культури, фалеристики, вексилології, уніформістики, геральдики та інших спеціальних історичних дисциплін. Відтворення основних процесів використання символіки сприятиме реконструкції історії становлення та історичного розвитку військової символіки України, утвердженню символіки Збройних Сил України та з'ясуванню ступеня впливу символіки на духовну культуру Українського народу.

Історичні аспекти становлення та розвитку військової символіки України, зокрема й символіки військової жандармерії українських державних утворень періоду національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., висвітлені в дослідженнях В. Карпова, Д. Табачника [4], А. Руккаса [9], О. Гавриленка, М. Литвина, О. Ярмиша [1], О. Муравйова [7], спогадах І. Козака [5] та А. Чаборика [20]. Питанням становлення та розвитку символіки Військової служби правопорядку у Збройних Силах України присвячені публікації М. Хорошунова [12–15] та Ю. Шаповала [19]. Джерельну базу становлять документи,

що зберігаються в державних архівах. Зокрема, фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України містять важливі документи з історії розроблення та впровадження символіки Армії Української Народної Республіки та Української Галицької Армії, в тому числі й такі, що стосуються безпосередньо формувань військової жандармерії. Однак зазначимо, що ця тема потребує подальшого комплексного і всебічного дослідження.

Отже, актуальність дослідження зумовлена динамікою процесу становлення та розвитку української школи символіки на сучасному етапі, що потребує подальшого всебічного розгляду історичних витоків та виникнення та еволюції символіки Військової служби правопорядку у ЗС України.

Виклад основного матеріалу. Перші формування військової поліції (жандармерії) в українській армії були створені в період національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. Польова жандармерія (з червня 1919 р. – Польова сторожа) при Галицькій Армії була започаткована у грудні 1918 р. Очолив її сотник Іван Козак. Через запланований наступ на Львів тоді був створений відділ Польової жандармерії при Команді «Групи Південь», перейменованої потім на 7-му Львівську бригаду. Такий же відділ сформували при Начальній Команді Галицької Армії. Згодом аналогічні відділи створювалися при командах корпусів та бригад.

Польова жандармерія відносилась до так званих помічних формацій і займалась питаннями безпеки військ та підтримання належного порядку в місцевостях їх дислокації [6, с. 528]. Головними завданнями Польової жандармерії були: збереження ладу і спокою в місцях перебування й руху військ, збір і охорона військового майна, особливо зброї та набоїв; попередження диверсійних акцій на залізничних шляхах, мостах та лініях зв'язку; протидія дезертирству; супроводження конвоїв і кур'єрів тощо. Іноді вони виконували також обов'язки Державної жандармерії (боротьба зі шпигунством, саботажем і ворожою пропагандою) там, де її підрозділів не було.

Підрозділи Польової жандармерії підлягали Начальній Команді Галицької Армії, крім того, стосовно виконання військово-поліцейських функцій вони підпорядковувалися начальникам штабів військових з'єднань, у розташуванні яких дислокувалися.

Польова жандармерія не мала власного однострою (уніформи), вона користувалася уніформою військового зразка із зубчаткою та отоком на кашкеті вишневого кольору. Службовою відзнакою усіх військовослужбовців Польової жандармерії була жовто-блакитна опаска на лівому рукаві [10].

Навесні 1920 року за допомоги польських союзників відбувалось відродження регулярної Армії Української Народної Республіки. Важливе місце у цьому процесі відводилось створенню військових органів правопорядку «для забезпечення спокою і ладу на терені УНР, а також для переведення відповідних езекутивних заходів щодо організації Української Армії», зокрема частин Польової жандармерії, що мали слідкувати за порядком та забезпечувати належний рівень дисципліни серед військовослужбовців. 14 березня постановою українського уряду № 163 було засновано Корпус військових жандармів, який поділявся на польову (для служби на фронті) і запільну (для служби в тилу) жандармерії. За наказом С. Петлюри від 15 березня 1920 року безпосередня організація військової жандармерії була покладена на військового міністра полков-

ника В. Сальського [18, арк. 1]. У Кам'янці-Подільському був створений спеціальний навчальний центр – польовий жандармський курінь, який мав готувати майбутніх жандармів. Надалі з його випускників планувалося формувати підрозділи спочатку польової, а потім і запільної жандармерії [9, с. 67].

Наказом Головної управи військ УНР № 57 від 3 травня 1920 р. було затверджено зразок уніформи для української польової жандармерії: «1. Відзнаки: ранги – загальновійськові; петлиці – кольору білого і по діагоналі національного прапору стежка; на погонах число куреня і літери «П.Ж.»; аксельбанти для всіх рангів (на лівому боці) світло-блакитного кольору; для старшин повний аксельбант, а для козаків скорочений. На лівому рукаві державний герб захисного кольору; 2. Кашкет: тулія і денце – білі; околиця – синій; кокарда – загальновійськова і по козирку білий джгут; 3. Френч і шаровари загального зразка, кольору синього» [17, арк. 62]. Невдовзі на прохання командира учбового куреня польової жандармерії підполковника М. Панкїїва колір нарукавного тризуба змінили із захисного на білий, що було закріплено наказом ГУВ № 182 від 22 липня [16, арк. 80].

Цікаві відомості про уніформу знаходимо у спогадах М. Чаборика, який у 1920 році в ранзі підхорунжого служив в українській жандармерії. За його словами, спочатку всі ходили в різних одностроях: російських гімнастюрках, російських і австрійських шинелях, цивільних куртках. Перший формений одяг було видано наприкінці травня, після візиту до учбового куреня С. Петлюри. Із цього приводу М. Чаборик згадував: «Ми одержали новенькі й гарні однострої. Це були англійські убрання, з доброго сукна табачково-зеленкуватого кольору, такі ж самі шапки із червоною обвідкою і тризубом, черевики і гамаші, а дехто і чоботи. ... Для прикраси ми одержали також білі плетені шнури, які носилися на блузі, білі вилоги на комірці та золоті паски і зірки для означення наших ранг. І тоді варто було подивитися: це була дійсна краса і гордість УНР!» [20, с.12]. Як бачимо, описаний М. Чабориком однострій у цілому відповідає тому мундиру, що запроваджувався наказом ГУВ № 57, за виключенням хіба що кашкетів із червоними обвідками й тризубами. Очевидно, недовзі головні убори було приведено у відповідність до затвердженого зразка, підтвердженням чого можуть слугувати тогочасні оригінальні фотографії українських жандармів, на яких ті носять кашкети з білою тулією [9, с. 68].

У 2002 р. відповідно до вимог Закону України «Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України» й наказу Міністра Оборони України «Про заходи щодо створення Військової служби правопорядку у Збройних Силах України» від 12 червня 2002 року № 198 на базі відповідних структурних підрозділів Збройних Сил України було завершено формування Військової служби правопорядку (ВСП). У зв'язку з формуванням нової структури Збройних Сил України постала потреба в опрацюванні її символіки. 27 березня 2003 р. на засіданні Комісії з державних нагород та геральдики було прийнято схвальне рішення щодо емблеми, нарукавних і нагрудних знаків розрізнення військовослужбовців ВСП. Наказом Міністра оборони України від 12 травня 2003 р. № 131 затверджено емблеми Військової служби правопорядку, нарукавного знака, емблеми на комірці і погона військовослужбовців ВСП, нагрудного знака військовослужбовців Головного управління ВСП, базового зразка нагрудного знака військовослужбовців

Центрального управління ВСП в місті Києві і Київській області та територіальних управлінь ВСП, службового нагрудного знака військовослужбовців Патрульно-постової служби ВСП, службового нагрудного знака військовослужбовців Військової інспекції безпеки дорожнього руху ВСП, а також опис наукавної пов'язки військовослужбовців ВСП [19].

Емблема Військової служби правопорядку у Збройних Силах України являла собою вписану в коло багатопроменеву зірку білого металу з 8 великими, а між ними – 24 малими променями. У центрі зірки – овальний медальйон синього кольору із зображенням лекторського пучка із двосічною сокирою (фасція), накладеного на два схрещені мечі вістрям униз. Медальйон має два пружки, між якими на малиновому тлі напис: «Військова служба правопорядку». Усі зображення, пружки медальйона, напис – жовтого кольору.

Наукавний знак військовослужбовців ВСП – круг діаметром 75 мм, полинового кольору, у центрі якого розміщено емблему ВСП. Кант наукавного знака жовтого кольору. Емблема на комір і погони військовослужбовців ВСП – восьмикутна зірка золотого кольору з розбіжними двограними променями, накладена на вінок з дубового листа.

Нагрудний знак військовослужбовців ВСП – виготовлена з білого металу овальна багатопроменева зірка з 8 великими, а між ними – 24 малими променями. У центрі зірки – чотирикутний щит, покритий емаллю синього кольору з подвійними пружками жовтого металу, накладений на два схрещені мечі вістрям униз. У щиті – зображення прямого рівностороннього хреста з розбіжними кінцями малинового кольору й пружками золотого кольору, посередині вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Між пружками щита напис: «Військова служба правопорядку» на малиновому емалевому тлі. Зображення мечів і написи жовтого металу. Розмір нагрудного знака: висота – 65 мм, ширина – 55 мм.

Нагрудний знак військовослужбовців Центрального управління ВСП у місті Києві і Київській області та територіальних управлінь ВСП має такий самий вигляд і розміри, як і загальний нагрудний знак військовослужбовців ВСП, за винятком того, що в щиті замість хреста із Тризубом – зображення герба міста, у якому розташоване управління регіонального підрозділу [19].

Службові нагрудні знаки військовослужбовців Патрульно-постової служби і Військової інспекції безпеки дорожнього руху ВСП своїм виглядом і матеріалом відповідають загальному знаку військовослужбовців ВСП, лише під хрестом у першого вміщено напис «ППС», у другого – «ВІБДР», а в підніжжі щита обох знаків – стрічка з вигравіюваним п'ятизначним номером чорного кольору. Діаметр знаків 70 мм.

У літописі Військової служби правопорядку є три пам'ятних нагрудних знаків – до 5-ї, 10-ї та 15-ї річниць. Розроблення перших двох знаків здійснював відповідний структурний підрозділ Генерального штабу ЗС України – Відділ військової символіки та геральдики – на прохання Головного управління ВСП.

Пам'ятний нагрудний знак «10 років Військовій службі правопорядку у Збройних Силах України» (далі – нагрудний знак) був затверджений Начальником Генерального штабу – Головнокомандувачем Збройних Сил України генерал-полковником Г. Педченком 18 липня 2011 р. Виготовлений із жовтого металу і має форму кола діаметром 32 мм. На лицьовому боці нагрудного знака зображено вертикально розташований лікторський

пучок із двосічною сокирою, який оточують дві лаврові гілки. На тлі лікторського пучка розміщено щит, покритий напівпрозорою емаллю синього кольору. На щиті зображено емблему Збройних Сил України. Сторони хреста емблеми Збройних Сил України покрито напівпрозорою емаллю малинового кольору, медальйон – емаллю синього кольору. Нижче зображено фігурну стрічку, що перебиває лікторський пучок і частково накладається на лаврові гілки. На стрічці напис: «ЧЕСТЬ І ЗАКОН» [14].

На зворотному боці нагрудного знака в центрі зображено емблему військовослужбовців Військової служби правопорядку у Збройних Силах України на комір чи погони. По колу розміщено напис «ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА ПРАВОПОРЯДКУ» (зверху) та «2002–2012» (знизу). По колу нагрудний знак обрамлено бортиком. Усі зображення та написи рельєфні.

За допомогою вушка та кільця нагрудний знак сполучається з прямокутною колодкою жовтого металу, обтягнутою стрічкою. Колодка має розмір: висота – 42 мм, ширина – 28 мм. На зворотному боці колодки міститься застібка для прикріплення нагрудного знака до одягу. Стрічка нагрудного знаку муарова з повздовжніми смужками: білого кольору шириною 5 мм, малинового – 3 мм, синього – 3 мм, жовтого – 2 мм, синього – 2 мм, жовтого – 2 мм, синього – 3 мм, малинового – 3 мм, білого шириною 5 мм. Планка нагрудного знака являє собою металеву пластинку, обтягнуту відповідною стрічкою. Розмір планки: висота – 12 мм, ширина – 28 мм.

Щодо елементів, зображених на нагрудному знаку, то лікторський пучок із сокирою – стародавній символ влади та порядку. Зображення лікторського пучка із двосічною сокирою є на емблемі Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, затвердженій наказом Міністра оборони України. Лаврові гілки символізують славу, а щит уособлює захист Військовою службою правопорядку життя, здоров'я, прав та законних інтересів військовослужбовців та працівників Збройних Сил України. У свою чергу, емблема Збройних Сил України вказує на належність Військової служби правопорядку до Збройних Сил України. Напис «Честь і закон» – девіз Служби правопорядку. Напис «Військова служба правопорядку» відображає назву служби, а роки означають рік створення Служби правопорядку та рік святкування 10-ї річниці. Емблема на комір чи погони є елементом символіки Служби правопорядку. Білий, малиновий, синій та жовтий кольори стрічки відображають кольори Служби правопорядку [14].

У 2016 р., усвідомлюючи, що чергова річниця Служби правопорядку може відбутись без традиційного нагородження, керівництво ВСП вирішило самостійно розробити знак, який логічно продовжив би лінійку попередніх пам'ятних нагрудних знаків. Для цього, вивчивши архіви, віднайшли нереалізований варіант малюнка пам'ятного нагрудного знака, розробленого Відділом військової символіки та геральдики у 2011 р. напередодні 10-ї річниці ВСП. Тоді на розгляд керівництва Служби правопорядку було запропоновано два варіанти, один із яких був схвалений.

Доопрацювавши малюнок нагрудного знака, керівництво ВСП вирішило офіційно його затвердити. Для цього підготували відповідні документи та встановленим порядком подали їх на підпис. Як результат, 13 квітня 2017 р. побачив світ наказ Генерального штабу ЗС України № 131, який затверджував

Положення про почесний нагрудний знак «15 років Військовій службі правопорядку у Збройних Силах України», його опис та малюнок. Наказ підписав начальник Генерального штабу – Головнокомандувач ЗС України генерал армії України В. Муженко.

Згідно з описом нагрудний знак виготовлений із білого металу і має форму кола діаметром 32 мм. На лицьовому боці зображено емблему ВСП та розміщено написи по колу «ЧЕСТЬ І ЗАКОН» (зверху) та «2002–2017» (знизу). Зворотний бік не має зображень та написів. По колу нагрудний знак обрамлений бортиком. За допомогою вушка та кільця нагрудний знак сполучається з прямокутною колодкою білого металу, обтягнутою стрічкою. Розмір колодки: висота – 42 мм, ширина – 28 мм. На зворотному боці колодки – застібка для прикріплення нагрудного знака до одягу. Стрічка нагрудного знака у цілому повторює стрічки пам'ятних нагрудних знаків, розроблених до 5-ї та 10-ї річниць ВСП. Різниця полягає лише в кількості жовтих смужок. Так, стрічка пам'ятного нагрудного знака, розробленого у 2007 р., мала по центру одну жовту смужку. Разом із білими, синіми та малиновими смужками це уособлювало кольори емблеми ВСП. У 2012 р. жовтих смужок було вже дві, кожна символізувала по 5 років Служби. Відповідно, стрічку знака до третього ювілею, прикрашають три жовті смужки. Інші смужки (білі, малинові та сині) залишились без змін. Варто зазначити, що пояснювальної записки до наказу не додавалось, а Положення про знак повторювало положення до аналогічних нагрудних знаків [15, с. 11]. Пам'ятний нагрудний знак «15 років Військовій службі правопорядку у Збройних Силах України» був виготовлений тиражем 1200 шт. Загалом новий нагрудний знак військових правоохоронців гармонійно доповнив вже наявний комплекс військової символіки, що склався з моменту формування ВСП.

Наказом Міністра оборони України від 20 листопада 2017 р. № 606 «Про затвердження Правил носіння військової форми одягу та знаків розрізнення військовослужбовцями Збройних Сил України та ліцеїстами військових ліцеїв» були визначені, зокрема, емблема на комір, наукавний знак, берет та беретний знак для військовослужбовців Військової служби правопорядку у Збройних Силах України.

На початку липня 2019 р. Начальником Генерального штабу – Головнокомандувачем ЗСУ був затверджений комплект наукавних емблем для військових частин Військової служби правопорядку згідно з новою концепцією. Сам процес затвердження тривав понад рік. Розглядалися кілька варіантів, які мали принципові відмінності щодо кольорового виконання. Зокрема затверджені наукавні емблеми Головного управління, Центрального, Західного, Південного та Східного територіальних управлінь, навчального центру, дисциплінарного батальйону, а також центру спеціального призначення (протидії диверсіям та терактам).

Усі наукавні емблеми мають вигляд червоного геральдичного щита, оздобленого срібним кантом. Центральним елементом емблеми Головного управління є стилізоване зображення срібної фасції, накладеної на схрещені між собою срібні пірнач та меч. Фасція є символом підтримання правопорядку, пірнач – символом органу військового управління, меч – символом готовності до захисту батьківщини.

Центральним елементом емблеми Центрального територіального управління є стилізоване зображення схрещених між собою срібних фасції та куші. Куша є елементом історичного герба Київських земель та символізує Північний регіон України.

Наукавна емблема Західного територіального управління оздоблена стилізованим зображенням срібного лева, що пильнує, який опирається на срібну фасцію. Лев є символом Західного регіону України.

Геральдичний щит емблеми Південного територіального управління розділений в основі двома срібними хвилеподібними поясами. Центральним елементом є стилізоване зображення срібної висхідної фасції. Під фасцією розташоване стилізоване зображення срібного корабля. Корабель та хвилеподібні пояси символізують Південний регіон України.

У правому верхньому куті геральдичного щита Східного територіального управління розміщено срібне стилізоване зображення сонця, що сходить. Центральним елементом є стилізоване зображення срібної фасції, схиленої ліворуч. Сонце, що сходить, символізує Східний регіон України.

Центральним елементом наукавної емблеми навчального центру є стилізоване зображення срібної фасції, накладеної на схрещені між собою срібні смолоскип та перо, які символізують навчальні підрозділи.

На емблемі дисциплінарного батальйону – стилізоване зображення срібної фасції, накладеної на схрещені між собою срібні ключі, які є символом безпеки та покірності.

На щиті емблеми центру спеціального призначення (протидії диверсіям та терактам) – стилізоване зображення срібного меча, розташованого скосом праворуч вістря у лівий нижній край, що розтинає чорну двоголову змію. Меч, що розтинає двоголову змію, символізує протидію терористичним та розвідувально-диверсійним діям противника.

Висновки. Історичний процес становлення державності України виявив об'єктивну необхідність створення збройних військових формувань. Символічне позначення українського війська є складовою частиною державної політики. Підкреслено, що символіка Військової служби правопорядку розвивалася в руслі процесу зародження та становлення символіки Збройних Сил України і є її складовою частиною.

Література:

1. Гавриленко О.А., Литвин М.Р., Яриш О.Н. Жандармерія Західно-Української Народної Республіки. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.
2. Карпов В.В. Історичні витоки української військової символіки та її розвиток в незалежній Україні : дис. док-ра іст. наук : 07.00.01 – історія України ; Переяслав-Хмельницький. 2015.
3. Карпов В.В. Українська звязка у символах. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. 422 с.
4. Карпов В.В., Табачник Д.В. Військова символіка держави. Київ : Либідь, 2007. 264 с.
5. Козак І. Дещо про державну жандармерію ЗУНР. *Український скиталець*. 1923. № 16-17/18.
6. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 4-е вид., змін. і доп. Львів : Світ, 1992. 712 с.
7. Муравйов О. Головні символи нашого війська. *Військово-історичний альманах*. 2006. № 2. С. 139–148.
8. Однострої українських військових формацій 1914–1920 рр. URL : <http://www.national.org.ua/library/odnostroi.html>.

9. Руккас А. Польова жандармерія Армії Української Народної Республіки у 1920 р. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія*. 2016. № 3(130). С. 66–69.
10. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). § 5.1. Становлення спецслужб ЗУНР. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. URL : <http://exlibris.national.org.ua/sidak/index.html>.
11. Старшини, генерали українських армій. Віртуальний музей УНР. URL : https://muzejunr.io.ua/album791111_15.
12. Хорошунов М. Беретний знак для військових правоохоронців. *Знак*. 2018. Ч. 74. С. 10–11.
13. Хорошунов М. Новий однострій – нові підходи. *Знак*. 2016. Ч. 70. С. 10.
14. Хорошунов М.Ю. Військова служба правопорядку. Київ : Ентерпрінт, 2014. 154 с.
15. Хорошунов М. Третя річниця ВСП з новим пам'ятним нагрудним знаком. *Знак*. 2017. Ч. 73. С. 11.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 80.
17. ЦДАВО України. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 61. Арк. 62.
18. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 1.
19. Шаповал Ю.І. Символіка Військової служби правопорядку. *Військово-історичний альманах*. 2003. Ч. 2(7). С. 106–111.
20. Chaboryk M. Na shliakhakh vyzvolnoi borotby. *Dorohovkaz*. 1969. № 26(45). S. 9–12.

Nepota I. Historical origins and development of symbolism law enforcement service in the Armed Forces of Ukraine

Summary. The purpose of the study is to highlight the genesis and implementation of the symbolism of the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine. Methods. The choice of research approaches to goal disclosure determined the application of the principles of systematicity and complexity, the method of structural analysis, as well as the semantic and historical-chronological method. The use of these methods of research contributed to obtaining their own results that are relevant to historical science. The scientific novelty of the obtained results is to formulate and develop

a topical topic of the genesis of the symbolism of the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine in the recent period of Ukrainian statehood, which has received insufficient coverage in the scientific dimension. Contemporary sociopolitical and military challenges have not only weakened the role and meaning of symbols, but rather reinforced it, focusing on the principle of defining the state of military affiliation and the principle of ideological conformity of the content of symbols to the ideals espoused in armed struggle. The question of finding the historical origins of Ukrainian military symbolics and its development in independent Ukraine becomes of great urgency, since the analysis of historical foundations, the content of symbolism will allow us to reach a new level of knowledge in the history of culture, phallistics, vexillology, uniforms, heraldry and other special historical disciplines. Reproduction of the basic processes of symbolic use will help to reconstruct the history of the formation and historical development of military symbols of Ukraine, to establish the symbolism of the Armed Forces of Ukraine and to clarify the degree of influence of symbolism on the spiritual culture of the Ukrainian people.

The results of understanding the essence of the process of developing the symbolism of the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine can serve as an important component in the study of contemporary problems of military construction and development of military-historical science, as well as the study of the subject field of military symbolism of Ukraine. Conclusions. The historical process of becoming Ukrainian states revealed the objective need to create their own state armed military formations. The symbolic designation of the Ukrainian military and other security and security forces is an integral part of Ukraine's state policy. It is emphasized that the symbolism of the Military Law Enforcement Service is complex, reflects the historical traditions and the recent military history and is an integral part of the symbolism of the Armed Forces of Ukraine, which functions in the context of the development of state symbols.

Key words: symbolism, heraldry, phaleristics, uniforms, vexillology, Ukraine, Law Enforcement Service, Armed Forces of Ukraine, flag, sleeve emblem, standard, symbol.

Орехова С. Є.,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри історичних дисциплін,
доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності
Маріупольського державного університету

НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ НА ТЛІ ПОШТОВИХ МАРОК

Анотація. Предметом історичного дослідження обрана саме філателія як сукупність фундаментальних наукових настанов, уявлень і термінів, які приймаються та поділяються всесвітньою спільнотою в контексті представлення тієї історії, вивчення якої є парадигмою часу, забезпечує спадкоємність культурних цінностей, пояснює, яким чином минуле у вигляді комплексу об'єктів та сенсів використовується в теперішньому через практики створення нових сенсів.

Розглянуто поштові марки як складові елементи філателії, які виступають історичними зображальними джерелами. Носієм історичної інформації виступають зображення (герби, орнаменти, надписи), дати, номінали (грошовий вимір послуг поштового зв'язку та добродійної суми (1923 р)). Комплексне дослідження всіх елементів на поштових марках дає змогу встановити мотиви та обставини їх виробництва.

Поштові марки є історичними політико-економічними документами та символом прояву національної пам'яті голодоморів першої половини ХХ століття в Україні. Автор досліджує передумови введення до поштового обігу добродійних марок у 1923 р.; причини відсутності подібних сюжетів у 1933 р.; мотиви розповсюдження поодиноких поштових випусків представниками української діаспори з 1953 р. як необхідність відновлення історичної справедливості, осмислення та вшанування національної пам'яті; випуск сучасних поштових марок незалежної України.

Зображальний аспект поштових марок надав можливість сприйняття інформації, яка відіграє важливу роль у процесі науково-пізнавальної, державотворчої діяльності.

Історико-діахронний метод аналізу надав змогу скласти періодизацію філателістичної історії поштових марок, присвячених трагедії голоду в Україні. Марка змогла поєднати в собі не тільки унікальні художні властивості, а й пізнавально-ілюстративний та ідеологічний матеріал. Дослідження має міждисциплінарний характер, простежує поштову марку в контексті знаку поштової оплати, предмета колекціонування, художньої мініатюри з докладним описом технології її виробництва, історичного джерела тощо.

Отже, поштова марка є не просто художньою мініатюрою, вона є своєрідною матрицею, яка володіє здатністю зв'язати історію як історіографічний текст з нарративною реконструкцією минулого. З огляду на широке розповсюдження у світі та комунікативну функцію поштової марки цілком зрозуміло, що на державних марках легко позначити увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Тим самим держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечує вивчення трагедії Голодомору.

Ключові слова: національна пам'ять, добродійність, поштова марка, філателія.

Постановка проблеми. Поштова марка як історичне зображальне джерело інформативно містка, вона є маркером подій, фіксує та карбує їх на сторінках історичної, національної і культурної пам'яті народу. Інформаційні можливості поштових марок зумовлені їх приналежністю до монетарної системи держави. Вони є політико-економічними документами, виступають як джерело вивчення економічної, політичної і публічної історії, матеріальної і духовної культури. Комплексне дослідження поштових марок, присвячених темі голодоморів в Україні, дає змогу встановити час і місце, причини та обставини їх функціонування у системі грошового та поштового обігу за певний проміжок часу, суспільну вагомість їх запровадження, ідеологію свого часу, рівень художньої культури та розвиток технології і способів друку.

Зв'язок роботи з важливими науковими або практичними завданнями. Стаття виконана за тематикою і матеріалами дисертації та в межах теми кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету «Актуальні проблеми історії України. Сучасне бачення».

Аналіз останніх досліджень показав, що дослідження науковцями проблем голодоморів в Україні 1921–1922 рр., 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр. та їх наслідків у науковому просторі набули актуальності в умовах сучасних процесів розбудови держави. Дослідники С. Кульчицький [1–5], О. Веселов, В. Марочко, О. Мовчан [6], Ю. Котляр, І. Міронова [8], М. Томенко [9], М. Шитюк [10] та інші [7; 11] у своїх працях зазначають, що Голодомор є геноцидом Українського народу, вчиненим комуністичним тоталітарним режимом. Ці дослідження призначені для української громадськості, яка зацікавлена у міжнародному визнанні Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», прийнятого Верховною Радою 28 листопада 2006 р. [12]. Автори намагались зберегти і систематизованому весь матеріал (на основі документів, а також через спогади людей, які пережили ті горезвісні роки), що дало змогу на підставі різних видів джерел подати повну картину голодоморів першої половини ХХ ст. в Україні.

Пам'ять голодомору на філателістичних випусках вперше стали висвітлювати дослідники філателісти – колекціонери знаків поштової оплати (до таких належать – поштові марки, конверти, листівки, календарні штемпелі – іменні речі установ галузі поштового зв'язку). Так, досліджуючи поштові випуски, вагомий внесок зробили філателісти В. Могильний [13], В. Чердиченко [14], які дослідили марки 1923 р., низку маловідомих поштових випусків зарубіжних філателістичних об'єднань, а також сучасні українські ювілейні випуски. Автори доводять, що тематичні випуски вже на початку свого обігу привернули до себе увагу

як української громадськості, так і європейських філателістів. Їх роботи широко відомі філателістичному товариству, але мають науково-популярний характер.

Науковці почали приділяти увагу темі трагедії голоду в українському марковидавництві та філателії після 2006 р. Так, Ю. Бокарева охарактеризувала місце і роль соціальної теми на поштових марках України. Авторка розглянула поштову марку як об'єкт графічного дизайну, який відображає соціальні потреби суспільства на всіх етапах свого розвитку [15].

Першою сучасною історичною розвідкою питання благодійної допомоги голодуючим в Україні у 1921–1923 рр. стала робота старшого наукового співробітника відділу «Україна у 1990-х рр. – початку XXI ст.» В. Гуртові [16]. Аналізуючи фонди Національного музею історії України, а саме поштові марки радянської доби (серія з чотирьох марок «Допомога голодуючим», 1923 р.), авторка розкриває історію української філателістики 1920-х рр. з точки зору допомоги населенню, що постраждало від голоду 1921–1923 рр.

Отже, історія випуску державних поштових марок за часів УРСР (1923 р.), незалежної України (1993, 2003, 2008 рр.), присвячених трагедії голоду в Україні, особливо як аспект національної пам'яті, є одним з перших спроб наукового дослідження. На підставі розвідки колекціонера В. Чередниченко [14] аналіз поштових емісій української діаспори у науковому колі проводиться вперше. Додаткову інформацію про тематичні поштові випуски України введено у дослідження завдяки використанню філателістичних каталогів-довідників таких авторів, як В. Бехтір [17], І. Гонцарюк, Д. Рипела [18], М. Крамаренко [19], В. Константинов [20]. Ці каталоги є також своєрідним джерелом вивчення окремих історичних аспектів.

Метою статті є вивчення інформаційного потенціалу поштових марок як історичного джерела на тему національної пам'яті голодомору в Україні, адже введення до наукового обігу нових документів та матеріалів, а також вивчення їх інформаційного потенціалу залишається одним із перспективних напрямів розвитку вітчизняної історичної науки.

Виклад основного матеріалу. Асоціації філателістів України добре відома українська чотирьохмаркова серія поштово-добродійного випуску, яка була введена до поштового обігу 25 червня 1923 р. і отримала назву «Допомога голодуючим». Кваліфікований філателістичний опис поштових мініатюр Української Соціалістичної Радянської Республіки за часи незалежності вперше представлено колекціонером Володимиром Бехтіром у каталозі поштових марок України [17]. Автори сюжетів Олексій Маренков¹ [21], Борис Порай-Кошиця² [22] та Олександр Шумський³ [23] затверджували всі пробні зразки (шонайменш сюжет марки за 20 крб (Т. Г. Шевченко)). На жаль, і автори сюжетів, і відомий партійний діяч були засуджені, незважаючи на заслуги перед партією.

¹ Маренков О. (1886–1942) – український графік, працював у галузі книжкової графіки (обкладинки та ілюстрації до творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Яновського та ін.); автор плакатів «Ориєся ж ти, моя ниво...», «1 Мая» та ін. 1921 р., «Всі на вибори до Верховної Ради УРСР!», 1938 р.; викладач Харківського художнього інституту з 1922 до початку 1930-х рр.)

² Порай-Кошиця Б. (1886 – ?) – маляр і графік родом із Слобожанщини; у 1920–1930 рр. викладач і професор Харківського художнього інституту та архітектурного факультету Інституту комунального будівництва; учасник Всеукраїнських виставок: пейзажі, портрети, плакати, реклама тощо)

³ Шумський О. Я. (1890 – ?), політ. діяч, один з лідерів укр. націонал-комунізму, започаткував боротьбу проти русифікації, за відродження української культури; з 1920 р. член президії ЦВК України і член Політбюро ЦК КП(б)У.

⁴ Російське бюро філателії (1921–1924 рр.) – перший радянський державний заклад при НКПТ РСФРР, який займався питаннями філателії.

У чому полягають причина випуску добродійних марок. У 1921–1922 рр. на теренах РСФРР лютував голод. Для поповнення благодійних фондів влада запровадила рішучі заходи. Зокрема, здійснює три випуски поштово-добродійних марок: у грудні 1921 р. – «поштово-благодійний випуск на допомогу населення Поволжя, постраждалим від неврожаю» (чотири марки, номіналом по 2 250 р., загальний наклад – 847,8 тис. прим.); у січні 1922 р. – «поштово-благодійний випуск на допомогу населенню, постраждалим від неврожаю» із надпечаткою «РСФСР голодаючим» (шість марок номіналом по 100+100 р., 250+250 р., загальний наклад – 23 298,9 тис. прим.); у квітні 1922 р. – «випуск уповноваженого народного комісаріату фінансів РСФРР південний-схід – голодуючим» (чотири марки, номінали: 2,0; 4,0; 6,0 тис. р.; загальний наклад – 98,42 тис. прим.) [20, с. 22–23, 28].

Голод поширювався і не оминув УСРР (надто південні терени). У цей же рік Всеукраїнський ЦВК утворює власну інституцію для допомоги голодуючим (а згодом Центральна комісія для боротьби з наслідками голоду) та із Укрзовнішторг звертається до Народного Комісаріату Пошт та Телеграфів (НКПТ) з ініціативою організувати видання своєї добродійної поштової серії із подвійним номіналом. Оскільки поштові марки – це державні грошові білети, подвійний номінал вартості передбачав отриману суму коштів від реалізації марок розподілити нарівно: 1. на покриття поштового тарифу на пересилку поштових відправлень; 2. на потреби наслідків голоду в УСРР.

Ескізи марок були представлені та затверджені до друку Російським бюро філателії (РБФ)⁴. Друк відбувся у січні 1923 р. у державній друкарні в Берліні, що викликало, м'яко кажучи, «нарікання» з боку Уповноваженого з філателії та бон у Москві Ф. Чучіна. «Нарікання» породило питання про юридичне визначення всього випуску. Визначення легітимності випуску УСРР – політичне питання, що базується і на економічному складнику. Це питання потребує подальшого вивчення саме політичних аспектів, тому що державну політику формує і філателія також. З часом марки отримали юридичну силу, конфлікт було вичерпано, друкарські кліше було знищено з метою запобігання можливій появі на зовнішньому філателістичному ринку повторних відбитків марок із справжніх кліше [13, с. 15].

Серія складається з таких чотирьох марок, що є надзвичайно оригінально задуманими та мальовничо й технічно виконаними:

1. 10+10 карб. – алегоричне зображення України – жінки у національному вбранні, яка однією рукою пригортає до себе підлітка-селянина, а другою відсовує від нього косу Царя-Голода. Написи: «Пошта УСРР Допомога голодуючим», синьо-чорного кольору;

2. 20+20 карб. – портрет Т.Г. Шевченка в овалі, обабіч якого стилізовані зображення квіток та погонів з листям. Праворуч у горі – п'ятикутна зірка. Написи: «Т. Г. Шевченко. Пошта У.С.Р.Р. Допомога голодуючим», темно-фіалково-брунатного та темно-оранжового кольорів;

3. 90+30 карб. – зображення в ромбі селянина, який вириває косу з кістлявих рук Смерті. Написи: «Пошта УСРР Допомога голодуючим», оливково-брунатного кольору;

4. 150+50 карб. – уособлення України в образі молодої жінки в національному вбранні, яка однією рукою подає хліб голодним – жінці та дитині, а в другій руці тримає достиглу пшеницю. Написи: «Пошта У.С.Р.Р. Допомога голодуючим», лілово-червоно-брунатного кольору (рис. 1).

Рис. 1. Поштові марки УСРР (1923 р.)

Рис. 2. Поштові емісії різних держав, присвячені пам'яті голодомору 1932–1933 рр.

Тиражі марок в середньому по 0,85 – 1,0 млн. примірників [17, с. 12–13].

Філателістичною особливістю цієї серії є те, що, по-перше, наклад виготовлено на папері з водяними знаками, в ультрафіолетовому випромінюванні це «хрести та кола» (що дає можливість запобігання підробці і притаманно лише для виготовлення паперових грошових знаків); по-друге, марки були із перфорацією⁵, а на той час це були найпрогресивніші засоби друку у марковидавничій справі, чого бракувало першим двом випускам. Такий високий технологічний засіб друку лише ще раз підкреслює належність поштових марок до монетарної системи держави. Доцільно припустити, що саме досвід європейської школи марковидавничої справи додав першим маркам УСРР того високотехнологічного виконання.

На всіх марках зазначені цифри подвійної вартості в карбованцях, які були привіняними постановою РНК РСФРР цього року до «рубля», в грошових знаках зразка 1922 р. Марки «Допомога голодуючим» знаходились у продажу від 25 червня до 18 серпня 1923 р. тільки в поштових установах Бахмута, Вінниці, Катеринослава, Житомира, Києва, Полтави, Одеси, Харкова і Чернігова [19, с. 122]. У поштовій справі з точки зору технологічної функції марки це надто короткий термін, але все ж таки першим маркам УСРР пощастило стати філателістичним матеріалом із високотехнологічним друком і формувати історичну національну пам'ять (рис. 1).

Найжахливішим нещастям був голодомор 1932–1933 рр., викликаний свідомими і цілеспрямованими заходами вищого керівництва Радянського Союзу й Української СРР, розрахованими на придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян. За часів незалежності держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні на основі відповідної загаль-

нодержавної програми, про що свідчать і наукові дослідження, і законодавчі акти.

Поштова адміністрація незалежної України вперше вшанувала пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідків випуском 12 вересня 1993 р. поштової мініатюри – «Шістдесяті річниця голодомору в Україні». Автор сюжету художник В. Перевальський, номінал марки 75 крб. [19, с. 142]. Незважаючи на відсутність власної поліграфічної бази, марка була надрукована загальним тиражем 1 млн прим. у друкарні «Госзнак» (Росія).

Радянська філателія проблему голоду на поштових випусках, як то було у 1921–1923 рр., безумовно не висвітлювала, ба більше, тема голодомору на Україні була під забороною. До того ж у філателістичний простір у 1933 р. держава-емітент вводить велику серію «Народности СССР» (двадцять один сюжет, загальний тираж – 4 100 млн прим.) [20, с. 47–48]. Марка, яка представляла українців у складі великих народів СРСР, або за збігом обставин, або як замаскована гірка правда була 13 сюжетом. Ідеологічне навантаження марки відображає ідею колективізації й механізації українського села. Не позбавлене обґрунтування припущення дослідника-колекціонера В. Чередниченка про те, що селяни, які зображені на марці, не виражені як щасливі колгоспники, яких попереду чекає ще краще майбутнє. Орнамент, який обрамляє центральний сюжет, «це кільця ланцюга» та «натяк на тризуб», облямований пелюстками квітки [14, с. 8]. Отже, слід припустити, що автор сюжету – відомий художник Іван Дубасов, спробував у завуальованій формі донести правдиву інформацію про голод в Україні до сучасників, а нащадкам, таким чином, заповів досліджувати та не забувати цю страшну трагедію в історії Українського народу.

З 1953 р. поодинокі мініатюри, присвячені пам'яті голодомору, виходять в США та Великобританії (рис. 2).

В. Чередниченко посилається на ексклюзивний матеріал О. Малицького (Канада), який зібрано завдяки закордонному поштовому відділу підпільної пошти України та інших українських об'єднань, які розповсюджували по всьому світу такі марки (нараховується 9 емісій) [14, с. 9].

⁵ Зубчиківка – зубці по краях марок, що утворюються в результаті їхнього відриву від перфорованих марочних листів, зубчиківку марок відрізняють за формою, розміром та типом.

Рис. 3 Поштові випуски незалежної України (1993, 2003, 2008 рр.)

У листопаді 2003 р. надійшла в обіг поштова марка, присвячена пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні, до 70-річчя трагедії. На меморіальній поштовій мініатюрі зображено сповнений трагізму образ дитини з недосяжними для неї колосками із зерном на фоні надмогильного хреста. Напис «Голодомор 1932–1933» у червоному кольорі на фоні підкреслює, що марка вшановує пам'ять жертв цієї національної трагедії України. Автор ескізу Кость Лавро, тираж – 100 тис. прим., номінал 45 коп. [19, с. 220]. Наступний випуск у 2008 р – маркований поштовий конверт до 75-річчя. На рис. 3 подано зображення поштової марки та відбитку штемпеля спеціального погашення до дати вшанування та введення до поштового обігу маркованого конверту. Отже, поштові марки є відображенням подій свого часу й дійсного стану справ у суспільстві.

Висновки. Поштова марка – об'єкт, який зберігає культурний й історичний спадок України, формує ґрунт для національно-державного будівництва. Це своєрідна візитівка, яка презентує світу українську культуру, а також є ефективним носієм аксіологічного коду держави.

Естетичні критерії поштових марок України, виробництво та якість їх виконання стали важливими ознаками для сучасного вітчизняного дизайну в контексті світових зразків. Зокрема, втілення художнього образу являє собою відображення реальності за допомогою художніх кшталтів. Всі елементи, що поєднуються в складній структурі поштової мініатюри України, вказують на її національні орієнтири, створюються з використанням прийомів та символів, які опрацьовані народними художниками України.

Перспективними напрямками подальших наукових розвідок вважаємо дослідження проблем впровадження поштових марок у 1923 р. та їх відсутність у 1933 р. саме в політичній площині. Теоретична і практична значущість полягають у тому, що матеріал дослідження сприятиме подальшому науковому формуванню та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу.

Література:

1. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2008. 239 с.
2. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ, 2007. 424 с.
3. Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. Київ, 1989. 48 с.
4. Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2003. 192 с.
5. Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. Київ, 1993. 70 с.
6. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу / НАН України. Інститут історії України. Дрогобич, 2008. 273 с.
7. Марочко В.І. Голодомор 1932–1933 рр.: геноцид українців. Київ, 2007. 64 с.
8. Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на півдні України: етнічний та міжнародний аспекти: монографія / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»; Редакційна колегія Миколаївської обласної книги науково-документальної серії видання «Реабілітовані історією». Миколаїв, 2008. 204 с.
9. Томенко М.Д. Трагічні етюди: Голодомор, геноцид, репресії в Україні (1921–1922, 1932–1933, 1937, 1947, 1949 рр.). Документи, факти, архівні матеріали, свідчення очевидців, листи-відгуки на епічно-психологічну поему народного болю «Трудова книжка матері»: Книга третя трилогії. Київ, 2003. 76 с.
10. Шитюк М. Голодомори ХХ століття. Київ, 1997. 60 с.
11. Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів / АН України. Ін-т історії України; Голов. архів. упр. при КМ України. ЦДАВО України; Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огіньська, Л.В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 1993. 237 с.
12. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України від 28.11.2006 № 376-V / Відомості Верховної Ради України. 2006. № 50. Ст. 504.
13. Могилянський В. Поштові марки УСРР. Філателія України. 2003. № 4. С. 14–17.
14. Чердніченко В. Філателістична грань пам'яті голодомору. Філателія України. 2004. № 1. С. 8–11.
15. Бокарева Ю.С. Соціальна тема на поштових марках України. Вісник ХДАДМ. 2009. № 5. С. 7–11.
16. Гуртова В. Марки поштові 1923 р. як засіб благодійної допомоги голодуючим в Україні (за матеріалами НМІУ). Науковий вісник Національного музею історії України. 2017. № 1 (1). С. 121–125.
17. Бехтір В.Г. Каталог поштових марок України. Українське державне підприємство поштового зв'язку «Укрпошта». Київ, 1997. 180 с.
18. Гонцарюк І.В., Рипела Д.В. Каталог поштових марок (1918–2017). Братислава, 2017. 416 с.
19. Крамаренко М.А. Украина. Каталог почтовых марок 1866–2010. Донецк, 2011. 336 с.
20. Константинов В. В. Почтовые марки, блоки, малые листы РСФСР и СССР. 1917–1991 гг. Каталог. Москва, 1993. 208 с.
21. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: у 10 т. / ред. В. Кубійович (гол) та ін. Париж; Нью-Йорк, 1962. Т. 4. С. 1455–1468.
22. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: у 10 т. / ред. В. Кубійович (гол) та ін. Париж; Нью-Йорк, 1970. Т. 6. С. 2258–2270.
23. Енциклопедія українознавства. Словникова: у 10 т. / ред. В. Кубійович (гол) та ін. Париж; Нью-Йорк, Т. 10. С. 3895–3910.

Oriekhova S. The national memory of the Holodomor in Ukraine on the background of postage stamps

Summary. Philately is chosen as the subject of historical research as a set of fundamental scientific guidelines, ideas and terms that are accepted and shared by the world community in the context of presenting the history, the study of which is a paradigm of time, ensures the continuity of cultural values, explains how the past 'in the form of a complex of objects and meanings, is used now through the practice of creating new meanings.

Postage stamps are considered as constituent elements of philately which serve as historical pictorial sources. Historical information is supported by images (coats of arms, ornaments, inscriptions), dates, denominations (monetary dimension of postal services and charity (1923)). A comprehensive study of all the elements on postage stamps allows to determine the motives and circumstances of their production.

Postage stamps are historical political and economic documents and a symbol of the national memory of famines of the first half of XX century in Ukraine. The author examines the prerequisites for the introduction of the postage stamp of charity stamps in 1923, the reasons for the absence of such subjects in 1933, the motives for the distribution of single postal issues by representatives of the Ukrainian diaspora since 1953 and the need for restoration of historical justice, national understanding and appreciation, issue of modern postage stamps of independent Ukraine.

The visual aspect of postage stamps provided the opportunity for the perception of information, which plays an important role in the process of scientific and educational, state activities.

The historical-diachronic method of analysis provided an opportunity to draw up a periodization of the philatelic history of postage stamps dedicated to the tragedy of famine in Ukraine. The brand was able to combine not only unique artistic qualities, but also cognitive-illustrative and ideological material. The research is interdisciplinary in nature, traces the postage stamp in the context of the postage stamp, collectibles, art miniatures with a detailed description of its production technology, historical source, etc.

So postage stamp is not just an art miniature, it is a kind of matrix that has the ability to link history as a historiographic text with a narrative reconstruction of the past. Due to its widespread distribution in the world and its reliance on the communicative function of the postage stamp, it is quite appropriate to mark the commemoration of the victims of the 1932–1933 Holodomor in Ukraine in the context of state marks. Thus, the state contributes to the consolidation and development of the Ukrainian nation, its historical consciousness and culture, the dissemination of information about the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine among the citizens of Ukraine and the world community, provides study of the tragedy of the Holodomor.

Key words: national memory, charity, postage stamp, philately.

*Присяжнюк О. М.,**кандидат історичних наук,**доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки**Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*

ОСЯГНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МИНУЛОГО ТА ОФОРМЛЕННЯ ОСНОВ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК У ФРАНЦІЇ

Анотація. Безпосереднє становлення державної системи охорони пам'яток у Франції було результатом революцій 1789 та 1830 рр. У другій чверті XIX століття відбулося зростання інтересу до національної історії, національного минулого, що було зумовлене не лише природним розвитком науки, а й загальними політичними та соціально-економічними умовами. Власне інституціоналізація збереження стародавніх пам'ятників здійснилася в період Липневої монархії, який часто визначається як «момент Гізо», за ім'ям французького історика та політичного діяча Франсуа Гізо, який обіймав пост міністра внутрішніх справ з серпня до листопада 1830 року та міністра народної освіти з листопада 1832 до квітня 1837 рр. Протягом декількох років, з 1830 по 1837, за його ініціативою були створені основні інститути цієї централізованої державної системи: Генеральна інспекція історичних пам'яток (1830), Товариство історії Франції (1833), Комітет історичних та наукових робіт (1834), Комісія історичних пам'яток (1837). Вони стали організаційним втіленням політики, що проводилася королем Луї-Філіпом і Франсуа Гізо. Свій прихід до влади Ф. Гізо ознаменував проведенням реформ, які проголошував перш за все як історик. Його хвилював пошук основ для національної єдності, узаконення третього стану, вимоги, що висувуються новою національною історією. Ним була розроблена та втілена програма історичного виховання французького суспільства.

У Франції прагнення відновити національну єдність, пошук національної свідомості та ідентичності здійснювався на основі публічної політики. Можна сказати, що уряд та державні установи багато в чому не тільки ініціювали цю діяльність, але й здійснювали керівництво та контроль за її здійсненням. Були створені спеціальні державні установи для зібрання, вивчення та збереження пам'яток вітчизняної історії, як писемних, так і матеріальних. Уряд країни розумів, що вирішити поставлені завдання самотійно неможливо, потрібна допомога наукових товариств, які почали активно розвиватися в той час. Вже у 1830-х роках у Франції склалася розвинена мережа наукових товариств, що займалися вивченням стародавніх пам'яток. Завершенням тривалого процесу формування законодавчої бази стало прийняття першого загального закону 30 березня 1887 р., положення якого згодом було розроблено «Законом про пам'ятки історії» від 31 грудня 1913 року.

Ключові слова: національна історія, національне минуле, музеєзнавство, історична пам'ятка, охорона пам'яток, законодавча база, спадщина.

Постановка проблеми. Європейський класицизм, корені якого сягають в культуру передреволюційної Франції, в першій чверті XIX століття вичерпав свої творчі можливості. З ідеології революції він перетворюється на ідеологію наполеонівської

імперії і разом з нею був розчавлений рішеннями Віденського конгресу. У другій чверті XIX століття пережита Францією та французами криза системи цінностей, пов'язана з французькою революцією і подальшими подіями, поступово доладалася непростим шляхом – від ідеалізації античного минулого до осягнення минулого національного [8, с. 68–69]. У цей час набув значного поширення романтизм, що був реакцією на класицизм та всю добу Просвітництва. Важливою рисою романтизму була так звана «пасеєська рефлексія», що виражалася в захопленні старовиною, її поетизації, інтересі до народного життя і народної словесності, яка тим самим спонукала до глибокого вивчення свого національного минулого. Крім цього, інтерес до «своєї» історії та «своїх» пам'ятників, здебільшого релігійних, організація їх охорони і розвиток реставрації як самостійного архітектурного руху були визначені внутрішньополітичними проблемами Франції, пов'язаними з радикальною зміною соціально-політичного вигляду самого суспільства [12, с. 4–5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельну базу статті склали дві фундаментальні праці Ежена Віолле-ле-Дюка, які містять його роздуми про архітектуру, принципи реставрації середньовічних пам'яток, міркування про велич середньовічної готики [3; 4]. Також нами був використаний Новий французький закон про історичні пам'ятники 1913 року, що складається з шести глав та 39 статей [11], який став базовим законом та основою Кодексу національного надбання.

«Вступ до археології» Сергія Олександровича Жебелева став першою, нині забутою працею, що включала в себе систематичний виклад історії археологічної науки з позицій антикознавця. Книга виросла на базі лекційного курсу, який автор читав на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету до Першої світової війни [5]. У статті Н.С. Ніколаєвої наводиться короткий порівняльний аналіз створення державної системи охорони пам'яток у Франції та Росії в другій чверті XIX століття. Розглядаються чинники, що впливають на формування ставлення до пам'ятників минулого як на рівні державної ідеології, так і суспільства зокрема [10]. Докладний огляд художньо-археологічних відкриттів кінця XIX – початку XX ст. здійснений у ґрунтовній праці Адольфа Михаєліса – видатного вченого-археолога, професора Страсбургського університету [9]. В узагальненому огляді музеїв Франції І. Кукліновою розглянуто історію виникнення і розвитку приватних колекцій та музеїв протягом XIV – кінця XIX століть [7].

Мета статті – проаналізувати процес осягнення національного минулого та оформлення основ охорони пам'яток у Франції протягом XIX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ще у 1810 році міністром внутрішніх справ графом де Монталіве був розісланий циркуляр, згідно з яким префектам пропонувалося зібрати інформацію про замки, абатства (монастирі) та гробниці, що існують на території їх департаментів. У розробці циркуляру брав участь граф Олександр де Лаборд, автор твору «Пам'ятники Франції, класифіковані хронологічно та розглянуті відносно історичних фактів і вивчення мистецтва», перший том якого вийшов в світ у 1816 р.

Наступна епоха реставрації (1815–1830), на жаль, демонструє приклади грубого вандалізму і непростої байдужості уряду, тому в 1830 році Шарль де Монталамбер нарікав на те, що за 15 років існування королівства в кожному департаменті Франції зруйновано більше пам'ятників, ніж за весь революційний та імператорський періоди [2, с. 107].

Уряд не перешкодив тому, щоб стародавні приватні будівлі руйнувалися або перетворювалися на фабрики чи майстерні. Навпаки, уряд використовував пам'ятники церковного та світського зодчества для військових цілей (Мон-Сен-Мішель, папський палац в Авіньйоні). Таким людям, як Віктор Гюго, Проспер Меріме, Шарль де Монталамбер, Жан-Батист Лассо, Ежен Емманюель Віолле-ле-Дюк, з'єднаними зусиллями з вченими товариствами та французьким духовенством вдалося викликати не тільки серед освічених людей, а й в широких верствах французького населення жвавий інтерес до пам'ятників минулих років [2, с. 108]. Роман Віктора Гюго «Собор Паризької богородиці» (1830) пролунав гімном на славу середньовічної архітектури та заклик до збереження її спадщини. Предметом загальної уваги спочатку став введений в романі собор. Надалі йшлося також не про спорудження нових будівель, а про реставрацію шедеврів французького середньовіччя, будь-то Сент-Мішель, Мон-Сен-Мішель, грандіозне абатство Везле, стародавнє укріплення Каркассона або гірський замок Роктайад. До здійснення практично всіх реставраційних проєктів доклав руку невтомний Ежен Віолле-ле-Дюк, який прагнув довести навіть недобудовані в середні віки споруди до краю завершеності.

У 1840 р. П. Меріме доручив Е. Віолле-ле-Дюку реставрувати церкву Мадлен у Везле, якій загрожувало завалення, тоді ж він був запрошений відновлювати каплицю Сен-Шапель у Парижі. У 1844 році разом з Жаном-Батистом Лассю він переміг у конкурсі на право реставрації собору Паризької богородиці. Ця робота тривала майже двадцять років (1845–1864) та була високо оцінена. У 1846 р. Віолле-ле-Дюк отримав посаду архітектора абатства Сен-Дені біля Парижа, де їм була, зокрема, переглянута атрибуція надгробків. Доля сприяла молодому архітектору, він відразу стикнувся з шедеврами і, практично не маючи серйозних конкурентів, виступив першовідкривачем нових тоді методів реставрації старовинних будівель. Ця робота стала справою всього його життя. У 1846 р. йому довіряють відтворення базилики абатства Сен-Дені біля Парижа, а у 1849 р. – Ам'єнський собор. Далі будуть кріпосні стіни Каркассона, замки П'єрфон, Кусі, церкви в Пуассі, Каркассоні, Семюрі, Лані, Шалоні-на-Марні, архієпископський палац в Нарбонні, ратуша в Сен-Антонені, ворота Сент-Андре в місті Отені. Якщо до цього додати розширення однієї старої та будівництво в різних містах трьох нових церков, зведення приватних будинків в Парижі, виготовлення малюнків вітражів та меблів, то розмах звершень архітектора, з урахуванням того,

що відтворення деяких будівель розтягувалося до 22–23 років, здається вражаючим, точніше сказати, неймовірним. Однак при цьому Віолле-ле-Дюк знаходив час писати книги та статті з історії архітектури, використовуючи матеріали музеїв, архівів, бібліотек, своїх подорожей і спостережень [6, с. 8–9].

Загалом за своїми художніми поглядами Віолле-ле-Дюк примикав до напряму французького романтизму. Він високо цінував готичну архітектуру, проте не нижче оцінював споруди античного світу. Споруди епохи середньовіччя притягали архітектора, тому що в них він бачив виразне функціональне призначення. Знаходячи опору своїм пошукам в середньовіччі, Віолле-ле-Дюк, однак, не ідеалізував старовину і засуджував механічне запозичення форм старої архітектури. «Вивчення минулого необхідно, – писав він, – але за умови, щоб з нього виводилися швидше принципи, а не форми» [3, с. 302]. Примирення науки та мистецтва, інженера та архітектора, союз і єдність мистецтва та архітектури, звільнена від впливу політики – такими були цілі, проголошені цим істинним реформатором та критиком XIX ст.

Підводячи підсумки своїм роздумам, Віолле-ле-Дюк проникливо писав у своїх «Бесідах з архітектури»: «Мистецтво має своє дитинство, що подає надії на блискучий розвиток в майбутньому; воно має і свою старість, яка завжди нагадує про те, чим воно було в минулому; істинно варварським воно стає тільки тоді, коли воно принижується, зраджує своїм принципам або перекручує їх <...> коли воно, не відображаючи більш звичаїв народу, стає зайвим, перетворюється на предмет цікавості або розкоші» [3, с. 412].

Справедливості заради відзначимо, що творчість Віолле-ле-Дюка, особливо методи реставрації, викликає суперечливі оцінки. Слід пояснити позицію самого архітектора, який відстоював принцип повного збереження об'єкта реставрації. «Реставрувати будівлю не означає підновляти її, ремонтувати або перебудовувати, це значить – відновлювати її завершений стан, якого вона могла й не мати ніколи до теперішнього часу» [4, с. 118]. Ця теза передбачає кілька умов: по-перше, відновлення пам'ятника базується на попередньо проведених археологічних та інших дослідженнях; по-друге, слід забезпечити довговічність споруди; по-третє, використання будівлі в сучасних цілях можливо, якщо це не вимагає її спотворення; по-четверте, слід зберегти всі колишні зміни і перебудови, крім тих, що погіршують міцність будови.

Такий підхід до реставрації привів до того, що відтворені Е. Віолле-ле-Дюком споруди дійсно виглядали закінченими та досить однорідними. Надалі методичні установки архітектора були оскаржені – реставратори в ряді випадків відмовилися будь-що надавати старовинним спорудам «завершеного стану». Дійсно, не всі втрачені частини будівлі можна достовірно відновити. Експерти, однак, зійшлися на тому, що, незважаючи на зайві деталі та доповнення, серйозних концептуальних та археологічних помилок Віолле-ле-Дюк зміг уникнути.

Праці Віолле-ле-Дюка показові щодо його громадської позиції. Він виступав не тільки як фахівець, що подолав бар'єр між наукою і практикою, але й як патріот Франції та одночасно всієї Європи, захисник світової культурної спадщини. Якби не втручання Віолле-ле-Дюка, до теперішнього часу було б втрачено багато найцінніших пам'яток минулого.

Тобто, насамперед спираючись на громадську думку, захищену у розвитку історії та мистецтва, французький уряд

з початку тридцятих років приймає цілий ряд заходів, спрямованих на охорону пам'яток.

Власне інституціоналізація збереження стародавніх пам'яток здійснилася в період Липневої монархії, який часто визначається як «момент Гізо», за ім'ям французького історика та політичного діяча Франсуа Гізо, який обіймав пост міністра внутрішніх справ з серпня до листопада 1830 року та міністра народної освіти з листопада 1832 до квітень 1837 рр. Протягом декількох років, з 1830 по 1837, за його ініціативою були створені основні інститути цієї централізованої державної системи: Генеральна інспекція історичних пам'яток (1830), Товариство історії Франції (1833), Комітет історичних та наукових робіт (1834), Комісія історичних пам'яток (1837). Вони стали організаційним втіленням політики, що проводилась королем Луї-Філіпом і Франсуа Гізо.

Свій прихід до влади Ф. Гізо ознаменував проведенням реформ, які проголошував перш за все як історик. Його хвилював пошук основ для національної єдності, узаконення третього стану, вимоги, що висуваються новою національною історією. Ним була розроблена та втілена програма історичного виховання французького суспільства. «Це серйозна хвороба нації, – говорив Ф. Гізо, – нехтувати минулим і забути його» [12, с. 14]. Було логічно, що уряд 1830 року, так само як і уряд Першої імперії, шукав у повазі до минулого, в культурі давньої Франції гарантії стабільності, які були відсутні під час їх встановлення. У минулому особливо виділялася епоха середньовіччя, коли «єдність суспільства ґрунтувалася на союзі монархії з третім станом» [1, с. 217]. Національному примиренню сприяв католицький рух. У поверненні до вірувань Ф. Гізо бачив користь для збереження соціального порядку та розглядав релігію як засіб, який розвіє моральні страждання нижчих класів. Саме релігійне відродження, розцінюючи готичний стиль як вираження католицької віри, більшою мірою, ніж романтизм, сприяло тріумфу середньовічної архітектури, яку стали активно вивчати та зберігати. Воно визначило не тільки будівництво великого числа нових церков в «неоготичному стилі», а й консервацію та реставрацію давніх, зруйнованих в роки Французької революції та наполеонівських воєн [1, с. 217].

Початком втілення в життя «програми історичного виховання» Ф. Гізо можна розглядати створення за його ініціативи в жовтні 1830 року посту генерального інспектора історичних пам'яток у структурі Міністерства внутрішніх справ. Першим генеральним інспектором історичних пам'яток був призначений політичний діяч, письменник та археолог Людовик Віте, який обіймав цю посаду до 1834 р. Змінив його Проспер Меріме, який очолював генеральну інспекцію історичних пам'яток з 1834 по 1860 рр. Функції, які повинен був виконувати генеральний інспектор, досить точно сформульовані в звіті Л. Віте по закінченню його першої службової поїздки на Північ Франції у 1831 р.: «Встановлювати існування і робити критичний опис усіх будівель королівства, які або за датою, або за характером їх архітектури, або за подіями, свідками яких вони були, заслуговують уваги археолога, художника, історика – така перша мета покладених на мене обов'язків. По-друге, я повинен піклуватися про збереження цих будівель, вказуючи уряду та місцевій владі способи попередження або зупинки їх руйнування» [10, с. 263].

Природно, що одна людина не в змозі була виконати ці завдання. Тому вже під час створення посади генерального

інспектора Ф. Гізо ратував за створення в провінції місцевих громад по аналогії з Товариством антикварів Нормандії, які найбільш ефективно, на його думку, забезпечили б збереження пам'яток. У зв'язку з чим у французьких дослідженнях, присвячених історії пам'яток охоронної діяльності, формування Служби історичних пам'яток Ф. Гізо розглядається як відповідь на ініціативу графа Арсеа де Комона, який у 1824 р. заснував Товариство антикварів Нормандії [1, с. 94].

Діяльність Товариства антикварів Нормандії зіграла істотну роль в організації аналогічних товариств та проведенні наукових засідань у французьких провінціях. У 1831 р. буде створено Товариство антикварів Моріні, у 1834 – Товариство антикварів Заходу, у 1836 – Товариство антикварів Пікардії. Створене у 1831 році Археологічне товариство півдня Франції буде вважати себе наступником Товариства антикварів Нормандії. Перше наукове засідання відбулося в Кані у липні 1833 р., друге – в Пуатьє у 1834 р. У їх роботі взяло участь двісті осіб. Підсумком таких наукових засідань стане створення у 1839 р. Інституту провінцій [10, с. 263].

Успіх нормандського суспільства привів до думки про створення наукового товариства вже в національному масштабі. У липні 1834 було засновано Французьке археологічне товариство, спочатку зване Французьким товариством збереження та опису історичних пам'яток [1, с. 94]. Метою нового Товариства було вивчення пам'яток Франції, складання їх списку та запобігання їх руйнуванню або спотворенню невідомими реставраціями. З моменту свого заснування Товариство щорічно стало проводити археологічні конгреси в різних провінційних містах, звіти про які друкувалися в «Bulletin monumental», а з 1845 року стали випускатися окремим виданням. Так, у Франції була сформована потужна національна мережа наукових товариств.

Роком раніше, ніж створення Французького археологічного товариства, було створено Товариство історії Франції, одним із засновників якого був також Ф. Гізо, що займав тоді вже пост міністра народної освіти. У січні 1834 р. був прийнятий статут цього Товариства, почалися роботи з вивчення і публікації справжніх джерел, що належать до національної історії. У липні 1834 р. Ф. Гізо заснував Комітет історичних та наукових робіт, метою якого було вивчення й видання неопублікованих документів з історії Франції. У січні 1835 р. створено ще один комітет, який сприяв дослідженням та публікації невиданих документів з літератури, філософії, науки і мистецтва, що належать до загальної історії Франції – Комітет неопублікованих пам'яток літератури, філософії, науки і мистецтва, що розглядаються в зв'язку із загальною історією Франції [10, с. 263]. Цей Комітет об'єднав головних засновників Служби історичних пам'яток: В. Гюго, В. Кузена, Л. Віте, О. Лепрево, Ш. Ленормана, П. Меріме, А. Ленуара, А.-Н. Дідрона. У 1837 році наступник Ф. Гізо на посаді міністра народної освіти, Нарсіс-Ашіль де Сальванді, провів реорганізацію Комітету неопублікованих пам'яток, розділивши його на п'ять секцій відповідно до п'ятьох класів Інституту Франції. Одна з секцій отримала назву Комітет мистецтв та пам'ятників і перебувала під патронажем Академії витончених мистецтв. До завдань цього комітету входило складання списку пам'яток Франції, турбота про збереження пам'яток і надання допомоги в організації наукової роботи в провінції [10, с. 263].

В момент створення Комітету неопублікованих пам'яток Ф. Гізо звернувся до наукових товариств із закликом до спів-

праці, обіцяючи надання з боку держави матеріальної допомоги, забезпечення обміну публікаціями і щорічне видання найбільш важливих наукових досліджень в національному журналі [10, с. 264]. У 1837 році в структурі Міністерства внутрішніх справ була створена Комісія історичних пам'яток, функції якої також полягали у виявленні та вивченні пам'ятників, складанні їх списку, забезпеченні їх охорони на основі спеціально виділених з боку держави дотацій, керівництві реставраційними роботами [7, с. 76].

З моменту свого виникнення комісія спиралася на офіційно встановлену раніше мережу кореспондентів, що складалася з місцевих ерудитів або наукових товариств, які повинні були повідомляти про будівлі, які знаходяться під загрозою, або про проведення реставрацій. У дванадцяти департаментах ці функції виконували наукові товариства. Там, де їх не було, префекти створювали комісії. На жаль, через десять років роль цих провінційних товариств і кореспондентів була зведена до мінімуму [10, с. 264]. У 1837 р., слідуючи традиції Першої імперії, була складена чергова анкета, що складалася з 39 питань, згідно з якою префекти повинні були повідомити про найбільш важливі пам'ятники і пам'ятники, які потребують термінових дій з їх збереження.

На основі їх відповідей та з їх допомогою були визначені перші грошові асигнування. У 1840 році Комісія історичних пам'яток опублікувала список пам'ятників. Так, з організацією Комісії історичних пам'яток завершилося формування державної системи охорони пам'яток, що відобразило задум Ф. Гізо, спрямований на інвентаризацію всіх документів, що мають відношення до духовної та моральної історії Франції – архівів, бібліотек, пам'яток та творів мистецтва.

Таким шляхом була закладена основа системи класифікації, на якій були побудовані французький та пізніші закони, що стосуються пам'ятників. Цілою низкою розпоряджень було встановлено, щоб знищення або зміна історичних споруд допускалося тільки з дозволу міністерства народної освіти. Однак через відсутність законних повноважень прийняті урядом заходи не завжди досягали своєї мети. Тільки від доброї волі власників та розсуду установ, незалежних від міністерства народної освіти, залежало, якою мірою дотримуватися його розпоряджень. Тому у 1875 році міністр народної освіти Анрі-Олександр Валлон виробив законопроект, який зосереджував всю турботу про пам'ятники в руках міністерства народної освіти і надавав міністерству необхідні повноваження. Тільки 30 березня 1887 року проект цей, після багатьох перипетій та різноманітних переробок, був прийнятий палатою депутатів. А розпорядження про заборону відчуження пам'яток, що міститься в статті 18 закону, було опубліковано лише 3 червня 1889 року. Загалом французький закон 30 березня 1897 року зобов'язаний своїм виникненням головним чином митцям і науковцям, а також вченим товариствам [2, с. 109].

Положення першого комплексного закону 30 березня 1887 року були розвинені наступним «Законом про історичні пам'ятники» від 31 грудня 1913 року. Важливою новацією цього закону було те, що він припускав централізований облік не тільки державних пам'ятників, але й тих культурних цінностей, які перебували в приватній власності. Також у цьому законі окремо характеризуються археологічні пам'ятники, хоча будь-яких спеціальних норм щодо археологічних розкопок ще немає [11].

Висновки. Формування державної системи охорони пам'яток у Франції стало наслідком революцій 1789 та 1830 рр.

У другій чверті XIX ст. відчувався підйом інтересу до національної історії, національного минулого, який був зумовлений не тільки природним розвитком науки, а й головним чином політичними та соціально-економічними умовами. У Франції прагнення до відновлення національної єдності, пошук національної свідомості здійснювалися на основі державної політики. Можна сказати, що уряд і державні установи багато в чому не тільки ініціювали цю діяльність, а й здійснювали керівництво та контроль над її виконанням. Були створені спеціальні державні установи, спрямовані на зібрання, вивчення та збереження пам'яток національної історії.

Уряд країни розумів, що самостійно поставлені завдання не вирішити, необхідна допомога наукових товариств, які стали активно розвиватися в цей час. У Франції вже в 1830-ті роки склалася розвинена мережа наукових товариств, що займалися вивченням пам'яток старовини. Слід також відзначити значення місцевої адміністрації, яка сприяла не тільки вивченню старожитностей, але й їх збереженню, знаходячи джерела фінансування цих робіт. Як загальну проблему можна назвати відсутність фахівців на місцях, що багато в чому ускладнювало виконання поставлених завдань і насамперед створення зводу пам'яток, який розглядався як основна міра їх збереження.

Логічним завершенням тривалого процесу формування основ законодавчої охорони пам'яток стало прийняття першого комплексного закону 30 березня 1887 року, положення якого були згодом розвинені «Законом про історичні пам'ятники» від 31 грудня 1913 року.

Література:

1. Базен Ж. История истории искусств: От Вазари до наших дней. Москва : Прогресс-Культура, 1994. 528 с.
2. Виланд К.А. Охрана памятников и родины в современных законодательствах. Известия Императорской Археологической Комиссии. Т. 20 (1906). С. 101–150.
3. Виолле-ле-Дюк Э.Э. Беседы об архитектуре. Москва : Изд-во Всесоюзной академии архитектуры. Т. 1. 1937. 472 с.
4. Виолле-ле-Дюк Э.Э. Энциклопедия готической архитектуры. Москва : ЭКСМО, Наше слово, 2012. 512 с.
5. Жебелёв С.А. Введение в археологию. Часть II. Теория и практика археологического знания. Петроград : Наука и школа, 1923. С. 80–81.
6. Кирпичников А.Н. Виолле-ле-Дюк. Жизнь, деятельность, творчество. Виолле-ле-Дюк Э.Э. Жизнь и развлечения в средние века. Санкт-Петербург : Евразия, 2003. С. 7–14.
7. Куклинова И. А. Музеи Франции XIV–XIX веков. Санкт-Петербург : СПбГУКИ, 2001. 148 с.
8. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1992. 464 с.
9. Михаэлис А. Художественно-Археологические открытия за 100 лет. Москва : Издание Императорского Московского Археологического Института Имени Императора Николая II, 1913 г. [2], II, IV, 403 с.
10. Николаева Н. С. Формирование государственной системы охраны памятников во второй четверти XIX века (сравнительный анализ: Франция и Россия). Известия Российского государственного педагогического университета им А. И. Герцена. 2008. Вып. 80. С. 261–270.
11. Новый французский закон об исторических памятниках (Утвержден 31 декабря 1913 г.). *Известия императорской археологической комиссии*. Санкт-Петербург, 1916. Вып. 60. С. 106–116.
12. Рыцарев К.В. Некоторые тенденции в западноевропейской архитектурной реставрации XIX века. *Реставрация и архитектурная археология : Новые материалы и исследования*. Москва, 1995. Вып. 2. С. 4–19.

Prysiazhniuk O. Comprehension of the national past and design basics of monument protection in France

Summary. The direct formation of the state system for the protection of monuments in France was the result of the revolutions of 1789 and 1830. In the second quarter of the XIX century there was a rise in interest in national history, the national past, which was due not only to the natural development of science, but also mainly to political and socio-economic conditions. The preservation of ancient monuments was institutionalized during the July monarchy, which is often defined as the “Guizot moment”, named after the French historian and prominent politician Francois Guizot, who served as Minister of the Interior from August to November 1830 and Minister of Education from November 1832 to April 1837. For several years, from 1830 to 1837, on his initiative, the main institutions of this centralized state system were created: General Inspectorate of Historical Monuments (1830), General in the history of France (1833), the Committee of historical and scientific works (1834), the Commission of historical monuments (1837). They were the organizational embodiment of the policies pursued by King Louis Philippe and François Guizot.

In France, the desire to restore national unity, the search for national consciousness was carried out on the basis of public policy. We can say that the government and state institutions in many ways not only initiated this activity, but also carried out leadership and control over its implementation. Special state institutions were created to collect, study and preserve monuments of national history, both written and tangible. The government of the country understood that it was impossible to solve the assigned tasks, the help of scientific societies, which began to develop actively at that time, was needed. In France already in the 1830s a developed network of scientific societies involved in the study of ancient monuments has developed. The completion of the long process of forming the legislative base was the adoption of the first comprehensive law on March 30, 1887, the provisions of which were subsequently developed by the “Law on Historical Monuments” of December 31, 1913.

Key words: national history, national past, museum studies, historical monument, monument protection, legislative base, heritage.

*Стеценко В. І.,**старший викладач кафедри менеджменту освіти і практичної психології,**здобувач кафедри історії і культури України**ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет**імені Григорія Сковороди»*

ЦЕНЗОРИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ОСОБЛИВОСТІ КАР'ЄРНИХ ТРАЄКТОРІЙ

Анотація. У статті розглянуто загальні професійні вимоги до цензорів Російської імперії, вивчено кадровий склад відповідних цензурних органів в українських губерніях, особливості кар'єрних траєкторій окремих чиновників.

Парадоксальним було те, що професійних цензорів на всю імперію, як для такої важливої справи, як державна безпека, було досить мало. Взагалі не можна говорити про масовість професії. Ухвалені впродовж 1905–1906 рр. нові законодавчі акти у сфері періодичних та неперіодичних видань не вплинули на штат цензурних органів, відбулося лише перейменування посад у штатному розписі. Замість посади «цензор» запроваджувалася офіційна назва – «інспектор у справах друку».

Серйозними були підходи до кандидатур цензорів центральних органів, а також місцевих підрозділів у Києві та Одесі. Абсолютна більшість службовців цих органів мали високий освітній рівень, досвід роботи та займали свої посади досить тривалий термін. Київські цензори зазвичай поєднували свої професійні обов'язки з активною громадською роботою у монархічному русі, були відомими публіцистами, прийшли у цензурну справу з освітньої сфери. Тут працювали такі відомі особистості монархічного руху, як С. Щоголев та Т. Флоринський. Цензори Одеси були більшою мірою класичними бюрократами, знали по декілька іноземних мов та здебільшого збудували кар'єру по відомству міністерства внутрішніх справ.

У цензурних органах Харкова та Катеринослава у кадровому підборі був повний безлад та формалізм. Службовці цих органів постійно змінювалися, мали низьку кваліфікацію та розцінювали свою роботу як тимчасовий проміжний етап до виходу на пенсію або переведення на більш спокійну роботу. Для забезпечення виконання ними своїх обов'язків було впроваджено посади помічників цензора по розгляду україномовних видань.

Загалом встановлено, що в українських губерніях Російської імперії широко практикувалися явища суміщення посад, підрядний найм спеціалістів зі знаннями єврейської та української мов, зрівнялівка в оплаті праці. Незважаючи на різне навантаження, кваліфікацію та сумлінність у виконанні своїх професійних обов'язків, усі провінційні цензори мали приблизно однакову фінансову винагороду та були віднесені до VII класу чиновників з окладом до 2 000 рублів на рік.

З початком Першої світової війни абсолютна більшість цензорів була взята на службу до військово-цензурного відомства. Коло їхньої роботи і повноважень значно розширилося, але разом із цим і зросло матеріальне забезпечення.

Ключові слова: цензура, інспектора у справах друку, Головне управління у справах друку, цензор єврейських видань, кадрове забезпечення, цензурна діяльність, Російська імперія, Київський клуб російських націоналістів.

Постановка проблеми. Успішність діяльності будь-якої інституції залежить від її кадрового забезпечення, рівня відповідності професійних компетенцій працівників / службовців поставленим інституційним завданням. Інститут цензури в Російській імперії мав надвисокі вимоги до своїх службовців. Існували вироблені столітньою практикою чіткі і стандартизовані вимоги, проте специфіка діяльності цензурних підрозділів у регіонах, особливо в національних окраїнах імперії, зумовили ряд особливостей у кадровому доборі цензорів, їхніх кар'єрних траєкторіях. Цей аспект діяльності інституту цензури в Російській імперії загалом та українських губерніях зокрема є недостатньо вивченим. Так, загальну ситуацію із кадровим забезпеченням цензурних органів в імперії подає російська дослідниця Н. Патрушева, лише окресливши ситуацію в українських губерніях [5; 6]. Серед вітчизняних досліджень у вказаному аспекті функціонування російської імперської цензури варто виокремити праці І. Коляди, О. Кириєнка та І. Сулими-Камінської. Так, у ряді статей посвядження цензора українських губерній висвітлив професор І. Колада, представивши деталізовані соціо професійні портрети київських цензорів С. Щоголева та Т. Флоринського [2–4]; кадровий склад органів військової цензури 1914–1917 рр. проаналізував сучасний український дослідник О. Кириєнко [1]. Найбільше висвітлювана нами проблема пов'язана зі статтею І. Сулими-Камінської, в якій розкрито особливості кадрової ситуації у цензурному органі м. Києва упродовж 1905–1917 рр. [8]. Разом із цим у її дослідженні відсутні дані та відповідні порівняння кадрової специфіки «київської цензури» з аналогічними органами Одеси, Харкова, Катеринослава.

Метою статті є розкриття специфіки кадрового забезпечення різних цензурних органів в українських губерніях Російської імперії, порівняння професійних характеристик і кар'єрних траєкторій службовців-цензорів Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава.

Виклад основного матеріалу. Попри всеохопність цензурного контролю в Російській імперії та розгалужену мережу регіональних цензурних органів, штат професійних цензорів був відносно до інших державних спецорганів незначним, але водночас зростав: 1850 р. – 54 цензорів; 1860 р. – 85 цензорів; 1865 р. – 86 цензорів; 1905 р. – 141 цензор [9, с. 36]. Особливістю організації цензурного нагляду в Російській імперії було те, що велика кількість чиновників, дотичних до здійснення цензури, не входили до штату цензурного відомства. Так, відповідальні чиновники губернської адміністрації, які здійснювали цензурну перевірку приватних періодичних видань у містах, де не було створено окремого цензурного органу, не отримували

відповідних доплат та не мали відповідати високим фаховим і освітнім критеріям, що ставилися штатним цензорам.

Ухвалені впродовж 1905–1906 рр. нові законодавчі акти у сфері періодичних та неперіодичних видань не вплинули на штат цензурних органів, відбулося лише перейменування посад у штатному розписі. Замість посади «цензор» запроваджувалася посада «інспектор у справах друку». По суті, посадові обов'язки не зазнали суттєвих змін, змінилася лише назва посади.

Упродовж 1900–1913 рр., за даними дослідниці Н. Патрушевої, відбулося поступове зростання бюджетних видатків на утримання цензурного відомства. На 1900 р. річні видатки склали 265 104 руб.; на 1913 р. – майже у 1,8 рази більше – 491 852 руб. Починаючи з 1910 р. ГУД почало збирати пропозиції місцевих цензурних органів щодо розширення їхнього штату. Відповідні пропозиції були подані й від Київського тимчасового комітету у справах друку, аналогічного комітету у місті Одесі, Харківського та Катеринославського інспекторів у справах друку [8, с. 90].

Офіційний дохід цензора складався із заробітної плати і столових грошей, загальна сума також залежала від класу посади. Грошове утримання працівників на периферії було значно нижчим за столичні органи. Наприклад, очільники тимчасових комітетів у справах друку Києва та Одеси отримували грошову винагороду (3000 руб.) на рівні рядових цензорів столичних комітетів у справах друку. Навантаження на цензорів по провінційним цензурним комітетам було різним, однак усі провінційні цензори мали приблизно однакову фінансову винагороду та були віднесені до VII класу чиновників з окладом до 2 000 руб. на рік [9, с. 38–40]. Для цензорів, що працювали в українських губерніях, жодних надбавок за роботу в окраїних провінціях імперії (як це було на Кавказі чи Царстві Польському) законодавством не було передбачено.

Упродовж 1906–1909 рр. штат цензурних органів в українських губерніях, слідуючи загальноімперській тенденції, зріс. Але був один вагомий нюанс. У Канцелярії Київського окремого цензора було 4 штатні посади – 2 цензори (Київський окремих цензор і цензор з іноземної цензури) і 2 діловоди. Після її реорганізації у 1906 р. у Київському тимчасовому комітеті у справах друку штатна кількість осіб, задіяних до виконання цензурної роботи, не змінилася – 2 цензори (Голова комітету та інспектор у справах друку), 1 діловод та 1 секретар. Натомість в Одесі, де виконання внутрішньої цензури упродовж 1865–1909 рр. здійснювало 2 цензори (Одеський окремих цензор з внутрішньої цензури¹), зі створенням Одеського тимчасового комітету у справах друку штат було збільшено до 4 цензорів та 1 помічника [10, с. 460–478].

Освітні і кар'єрні траєкторії цензорів були приблизно однаковими. Типовими кар'єрними сходами більшості цензорів, як відмічає доктор історичних наук, професор І. Коляда, були: університет, канцелярська служба та поступове підвищення у чинах [3, с. 414]. Цензори переміщалися як по вертикалі, так і по горизонталі посад цензурного відомства, тобто могли з регіональних чи провінційних цензурних органів піднятися до центральних чи столичних або переміщатися по різних комітетах у справах друку всередині імперії. Неодмінною вимогою для зайняття посади цензора була вища освіта, знання інозем-

них мов, досвід роботи у цензурному відомстві і, звичайно, політична благонадійність.

Керівники і члени цензурних органів в українських губерніях Російської імперії відповідали всім заданим для посади цензора параметрам. Отже, доречно виокремити і ряд особливостей розвитку їхніх професійних траєкторій.

Перший голова Київського тимчасового комітету у справах друку Олексій Олексійович Сідоров (1906–1909 рр.), окрім професійної діяльності, відзначився ще й громадською активністю. Він був засновником і керівником Клубу російських націоналістів у Києві, залишив опубліковані спогади про період свого перебування на посаді очільника Київського тимчасового комітету у справах друку [7]. Його освітня і кар'єрна траєкторія була такою: закінчив юридичний факультет Варшавського університету, державну службу розпочав помічником діловода варшавського генерал-губернатора, у 29 років влаштувався молодшим цензором Варшавського цензурного комітету, в 40 років став окремим цензором з іноземної цензури в Києві, у 42 роки (тобто у 1906 р.) очолив Київський тимчасовий комітет у справах друку, у 1909 р. очолив Московський тимчасовий комітет у справах друку та став членом Вищої ради ГУД. У 1917 р. цензор був звільнений з посади, відслуживши у цензурному відомстві 24 роки [6, с. 188]. Біографія О. Сідорова є типовою для службовця цензурного відомства. Натомість кар'єрна траєкторія його наступника по київській цензурі – професора Тимофія Дмитровича Флоринського (займав посаду голови Київського тимчасового комітету у справах друку упродовж 1909–1917 рр.) була дещо іншою. Службовців міністерства народної освіти досить часто залучали до роботи у цензурному відомстві, особливо коли необхідні були спеціальні знання у сфері іноземних або давніх мов, однак керівні посади службовці від освітнього відомства посідали скоріше винятково. Загалом таке було притаманно тільки Києву та Казані [6, с. 107].

Призначення ординарного професора університету Св. Володимира, член-кореспондента Академії наук Т.Д. Флоринського на посаду голови Київського тимчасового комітету у справах друку відбулося з «височайшого дозволу» Миколи II. Вченого, що виявив бажання займатися цензурною справою та клопотав перед імператором, підтримали київський губернатор та начальник ГУД [6, с. 108]. Тимофій Дмитрович Флоринський також був членом Київського клубу російських націоналістів, писав і видавав праці антиукраїнського змісту. Серед найвідоміших «Малорусский язык или “украино-русский” литературный сепаратизм» (1910) [4, с. 415].

Детальну характеристику цензора Афанасія Булгакова подала дослідниця І. Сулима-Камінська. Цей службовець Київського тимчасового комітету у справах друку розпочав свою службу київським цензором у 1893 р. (на той час йому було 34 роки) і працював у цій сфері до самої смерті у 1907 р. Державну службу він розпочав з чину колезького радника, а завершив рангом статського радника, увійшовши таким чином до вищої номенклатури чиновництва Російської імперії [8, с. 101].

Високим професіоналізмом та працездатністю володів цензор і водночас інспектор у справах друкарень і книжкової торгівлі Києва Олександр Олександрович Нікольський. Він, по суті, суміщав дві посади в цензурному відомстві – з 1897 по 1917 рр. був не змінним інспектором та займався ревізіями друкарень, бібліотек, книжкових магазинів, а з 1909 р. ще й цензурував закордонні видання. У роки Першої світової

¹ Упродовж 1900–1909 рр. – Інспектор у справах друку та помічник цензора.

війни допомагав у роботі Військово-цензурного відділу штабу Київського військового округу [10, с. 269].

Цензор Київського тимчасового комітету у справах друку Сергій Нікіпорович Щоголев, будучи за освітою лікарем, мав досвід чиновницької роботи у канцелярії київського генерал-губернатора, знав декілька мов, розпочав службу у чині колезького радника, завершив – статським радником. Вважався одним із найкращих імперських цензорів. На цій посаді він замінив цензора Миколу Дублянського (працював чи скоріш пересидів на посаді з травня 1907 по вересень 1908 рр.), який більшість часу прослужив у Київській судовій палаті, цензорського досвіду не мав і нічим примітним за час недовго перебування у Київському тимчасовому комітеті у справах друку не відзначився. Чи не найдетальніше професійна кар'єра та громадська діяльність С. Щоголева розкриті у статті професора І. Коляди, який вказав, що в особі цензора зійшлися високоосвічений цензор-професіонал, ярий антиукраїнофіл, самовідданий лікар та благодійник, активний громадсько-політичний діяч [2, с. 362–363].

Менше уваги в історичній літературі присвячено цензорам з єврейських видань. Упродовж 1906–1917 рр. на підрядній основі до цензурування видань єврейською мовою залучалися: 1897–1902 рр. (з перервами) – вчений єврей при канцелярії київського генерал-губернатора Аарон Цейтлін; 1902–1909 рр. – київський державний рабин Пейсах Ямпольський; січень-лютий 1909 р. – єврей Шимон Ривлін; червень-жовтень 1909 р. – житомирський державний рабин Соломон Скоморовський; 1909–1910 рр. – вчитель місцевої духовної семінарії Р. Четиркін; 1910–1917 рр. – священник, екстраординарний професор Київської духовної академії Олександр Глаголев [10]. У 1909 р. цензорів єврейських видань часто замінювали, що було пов'язано з їх неблагонадійністю та неякісним виконанням службових обов'язків, тому згодом (можливо з приходом шовініста й антисеміта Т. Флоринського) до цензурування єврейських видань залучали осіб православного віросповідання, вчених зі знанням відповідної мови. Оплата роботи цензорів єврейських видань була значно нижчою, ніж робота штатних цензорів, десь на рівні 750 руб. на рік, хоча об'єми роботи були значними [8, с. 103].

Усі штатні цензори Київського тимчасового комітету у справах друку, окрім Т. Флоринського (син священника), були дворянського походження та мали високий освітній рівень [10, с. 367].

Аналогічна ситуація щодо походження та освітнього рівня була і в Одесі. Упродовж 1906 р. обов'язки начальника Одеського тимчасового присутствія по внутрішній цензурі виконував Олександр Євгенійович Єгоров. Він закінчив Віленський дворянський інститут, мав досвід як роботи у губернських канцеляріях, так і у цензурному відомстві. Зокрема, на старті кар'єри, будучи чиновником з особливих доручень при симбірському губернаторові, він займався цензуруванням кореспонденції відправлених у заслання поляків. З 1866 р. (у 24 роки) почав працювати діловодом при Канцелярії окремого цензора з іноземної цензури в Москві, у 1872 р. – старший помічник цензора Санкт-Петербурзького комітету цензури іноземної, 1881–1906 р. – старший цензор Одеського комітету цензури іноземної, одночасно (з 1896) цензор з внутрішньої цензури [10, с. 234]. На жаль, біографію наступного керівника Присутствія упродовж 1906–1909 рр. – В.К. Фрома – віднайти не вдалося.

Упродовж 1909–1917 рр. Одеський тимчасовий комітет у справах друку очолював відносно молодий (38 років) Володимир Миколайович Албранд. У цензурному відомстві він розпочав службу 1906 р. на посаді молодшого цензора Одеського комітету цензури іноземної, з 1908 р. він вже обіймав посаду старшого цензора. Стрімку кар'єру у цензурному відомстві можна пояснити значним досвідом роботи в Одеській судовій палаті, військовою службою (1904–1905 рр.), активною участю у земському русі [10, с. 11].

В одеській цензурі служив відомий прозаїк та публіцист Олексій Петрович Плетньов (син друга О. Пушкіна – Петра Олексійовича Плетньова), який закінчив юридичний факультет Петербурзького університету та після служби у Головному тюремному управлінні 1908 р. став до цензурної роботи в Одесі [10, с. 292].

Штатними працівниками Одеського тимчасового комітету у справах друку також були відставний генерал-майор Полетаєв Євген Олександрович, Горшаков Олексій Олексійович. Службовцями за підрядним наймом були: знавець східних мов – Стефаріс Іван Семенович, цензор з єврейських видань – Лівшиц Гавриіл Іванович, цензори з вірменських видань – священники одеської вірмено-григоріанської церкви Хорасаджианц Григорій та Чубар'ян Ованес [10, с. 370, 376].

Явною особливістю одеської цензури в кадровому та організаційному відношенні було суміщення за невелику доплату чотирма штатними службовцями Одеського тимчасового комітету у справах друку посад в Одеському комітеті цензури іноземної, натомість штатні посадовці Одеського комітету цензури іноземної, які спеціалізувалися на розгляді видань єврейською, вірменською, іншими східними мовами, були вільнонайманими працівниками Одеського тимчасового комітету у справах друку [5, с. 52]. Серед одеських цензорів ми не побачили активних громадських діячів, це були в абсолютній більшості класичні бюрократи.

Певні особливості у кадровому забезпеченні мали канцелярії інспекторів у справах друку міст Харкова і Катеринослава. По-перше, призначення на посади інспекторів або їхніх помічників у ці міста розцінювалося чиновниками як тимчасове як своєрідна сходинка перед отриманням вищої посади у системі МВС. По-друге, посадовці знаходилися у безпосередній близькості до губернатора, який своєю чергою намагався на них впливати і за можливістю підбирати собі підданих. Так, окремі харківські цензори Б. Алмазов (1898–1902 рр.) та В. Сенгалевич (1902–1903 рр.), переміщаючись губерніями на посадах чиновників з особливих доручень, у певний час були призначені харківськими окремими цензорами. Послуживши на посадах цензорів, кожен з них зростав по кар'єрним східцям [10, с. 82].

У вересні – грудні 1904 р. посаду харківського окремого цензора тимчасово займав П. Воршев, службова біографія якого була позначена постійними горизонтальними переміщеннями на посаді цензора (Варшава, Одеса, Харків, Нижній Новгород) [10, с. 39].

Упродовж 1904–1909 рр. харківським окремим цензором (з 1906 р. – інспектором) був колишній студентський інспектор Томського університету Василій Петрович Григоровський. Скоріш за все його і відправили у Харків дослужити до виходу на пенсію. Будучи літньою людиною, В. Григоровський і помер на службі. Після його смерті посаду впродовж двох років

(1909–1910 рр.) тимчасово обіймав колишній помічник цензора інженер-технолог за освітою, колишній фабричний інспектор та співробітник «Харківських губернських відомостей» В. Рюмін [10, с. 93].

Харківським інспектором у справах друку упродовж 1910–1916 рр. був доктор медицини Судаков Яків Володимирович, який до 1903 р. взагалі не мав справи з чиновницькою службою, а був практикуючим лікарем (у тому числі військовим лікарем під час російсько-японської війни). До відрядження у Харків Я. Судаков працював інспектором у справах друкарень та книжкової торгівлі у м. Вільно [10, с. 103].

Оскільки всі інспектори у справах друку, що працювали у Харкові, були не місцевими (навіть не з українських губерній), то очевидно вони зовсім не могли цензурувати україномовні видання та рукописи. Ця обставина зумовила запровадження з 1906 р. (коли у революційну добу збільшилася кількість україномовної друкованої продукції) помічника харківського інспектора у справах друку з цензурування україномовної продукції. Цензуруванням україномовної продукції займалися у 1906–1912 рр. – В.Ф. Давиденко, 1912–1914 рр. – І. Самойлов, 1914–1917 рр. – Д. Симановський [10]. Це були представники різних відомств – освітнього, духовного, земських органів. Головним критерієм було знання мови та політична благонадійність.

Найкоротший період з-поміж інших цензурних органів в українських губерніях Російської імперії функціонувала Канцелярія окремого цензора з внутрішньої цензури (з 1906 р. – інспектора у справах друку) у м. Катеринослав. За період 1903–1917 рр. змінилося 10 цензорів, а отже, на кожного з них у середньому припадало не більше як півтора роки служби.

Запускав у 1903 р. роботу цензурної інституції Катеринослава персидський хан Соломон Авакович Мелік-Меграбов, який розпочав службу у цензурному відомстві на Кавказі у 1872 р. У серпні 1905 р. С. Мелік-Меграбов пішов на підвищення і був відкомандирований до ГУД. З вересня по листопад 1905 р. функції катеринославського цензора були покладені на викладача Катеринославської гімназії Г. Гейдока. У період піку Першої російської революції цензором у Катеринославі (листопад 1905 – лютий 1906 рр.) був радник катеринославського губернського правління Парвицький [10, с. 248, 256, 283].

З Царства Польського був відряджений упродовж 1906–1912 рр. катеринославським інспектором у справах друку Паскаль Антон Олександрович, який після закінчення Варшавського університету довгий час займався викладанням німецької та польської мов [10, с. 284].

1909–1912 рр. функції катеринославського інспектора у справах друку виконував Крилов Микола Михайлович, якого було також командировано на цю ж посаду з ГУД і який перебував на ній необхідний термін для виходу на пенсію [10]. За аналогічного траєкторією була служба «катеринославським цензором» колишнього чиновника особливих доручень при самарському губернаторові Володимирі Георгіювичі Ерделі [10, с. 394].

У червні 1914 р. катеринославським інспектором у справах друку призначили службовця Варшавського цензурного комітету Віктора Францовича Модля, який з початком Першої світової війни почав виконувати і функції військового цензора. Суміщав В. Модль дві посади до своєї смерті у серпні 1915 року. Опісля його посаду зайняв евакуйований з Царства Польського військовий цензор Петров Василій Олександрович. Він був чи не єдиним професійним цензором, що працював

у Катеринославі, адже до того призначення мав більше 10 років досвіду цензурної роботи [10, с. 256].

З початком Першої світової війни абсолютну більшість цензорів було зараховано на службу до військово-цензурного відомства. Коло їхньої роботи і повноважень значно розширилося, але разом із цим зросло матеріальне забезпечення. За військовими цензорами зберігалася заробітна плата по відомстві МВС-ГУД та призначалася доплата від воєнного відомства – 3 рублі добових [1, с. 65].

Висновки. Аналіз принципів формування, комплектації штату центрального апарату цензури та її регіональних підрозділів, розгляд персонального складу цензурних органів українських губерній з елементами просопографії дозволяє підсумувати таке:

- штатний розпис регіональних органів та фахова комплектація органів цензури в українських губерніях не завжди відповідала реальним потребам, широко практикувалося суміщення та сумісництво посад в органах внутрішньої та іноземної цензури;
- типовим явищем функціонування цензурного апарату була зрівнялівка в оплаті праці, дискримінація в матеріальному забезпеченні на рівні регіонів (службовці, вищі за чином та кваліфікацією, отримували заробітну плату на рівні рядових цензорів столичних комітетів);
- професійний склад цензорів Києва та Одеси був відносно сталим, досвідченим; цензори цих міст були не тільки фахівцями своєї справи, але й активними громадськими діячами, публіцистами, натомість призначення службовців у Харків та Катеринослав відбувалося за залишковим принципом (часто у ці міста відряджалися літні або малокваліфіковані чиновники, що не могло не відобразитися на якості роботи цензурних органів).

Література:

1. Кириєнко О.Ю. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 – жовтень 1917 р.) : монографія. Київ, 2016. 366 с.
2. Коляда І.А. «Благородный осведомитель»: штрихи до портрета катеринославського цензора Сергія Никипоровича Щоголева. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2012. Вип. 20. С. 354–363.
3. Коляда І.А. Повсякденне життя чиновників цензурного відомства Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історичні записки: Зб. наук. праць.* Вип. 35. 2012. С. 117–127.
4. Коляда І.А. Тимофій Флоринський – імперський антиукраїнофільський інтелектуал-цензор. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 413–424.
5. Патрушева Н.Г. Цензоры Малороссии, Новороссии и Слободской Украины в XIX – начале XX века. *Книжное дело в России в XIX – начале XX века: сб. науч. тр.* Санкт-Петербург, 2006. Вип. 13. С. 181–251.
6. Патрушева Н.Г. Цензор в государственной системе дореволюционной России (вторая половина XIX – начало XX века) / ред. М. А. Бенина. Санкт-Петербург, 2011. 268 с.
7. Сидоров А.А. В Киеве, 1904–1909: воспоминания бывшего цензора. *Голос минувшего.* 1918. № 4/6. С. 221–129.
8. Суліма-Камінська І.В. Кадрове забезпечення царської цензури в Росії на матеріалах діловодства комітетів у справах друку. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 87–105.
9. У мысли стоя на часах <...> Цензоры России и цензура. [под ред. В.Г. Жиркова]. СПб., 2000.
10. Цензоры Российской империи, конец XVIII – начало XX века: биобиблиогр. справ. Санкт-Петербург, 2013. 480 с.

Stetsenko V. Censors in Ukrainian Provinces of the Russian Empire: features of career trajectories

Summary. The article examines the general professional requirements for the censors of the Russian Empire, examines the staffing of the relevant censorship bodies in the Ukrainian provinces, the peculiarities of the career trajectories of individual officials.

It was paradoxical that there were few professional censors for the whole empire, as such for such an important cause of national security. In general, we can't talk about the mass of the profession. The adoption of new legislative acts in the field of periodicals and non-periodicals during 1905-1906 did not affect the staff of the censorship bodies, only the renaming of posts in the staff list took place. Instead of the position of the censor was introduced the official name - Inspector of Printing Affairs.

The approaches to the nominations of the censors of the central bodies, as well as of the local units in Kyiv and Odessa were serious. The vast majority of the staff of these bodies had a high level of education, work experience and held a long enough position. Kyiv censors usually combined their professional responsibilities with active public work in the monarchical movement, were well-known publicists, and became involved in censorship of the educational sphere. Such famous personalities of the monarchical movement as S. Shchogolev and T. Florynskyi worked here. Odessa censors were more of a classic bureaucrat, knew several foreign

languages, and mostly built careers at the Ministry of Internal Affairs.

In the censorship bodies of Kharkiv and Katerynoslav the recruitment was full of clutter and formalism. The staff of these bodies were constantly changing, poorly qualified and regarded their work as a temporary interim stage until retirement or transfer to a more peaceful post. In order to ensure their fulfillment of their duties, the positions of Assistant Censors for reviewing Ukrainian-language publications were introduced.

In general, it has been established that in the Ukrainian provinces of the Russian Empire the phenomena of reconciliation of positions, contracting the hiring of specialists with knowledge of Jewish and Ukrainian languages, leveling in pay were widely practiced. Despite different workloads, qualifications and conscientiousness in fulfilling their professional duties, all provincial censors received approximately the same financial remuneration and were assigned to VII class officials with a salary of up to 2000 rubles per year.

Since the outbreak of World War I, the vast majority of censors have been employed by the military censorship department. The scope of their work and powers has expanded significantly, but with it the material security has increased.

Key words: censorship, Inspector of Printing Affairs, General Directorate of Press, censor of Jewish publications, staffing, censor activities, Russian Empire, Kiev club of Russian nationalists.

ФІЛОСОФІЯ

*Павлишин Л. Г.,**доктор філософських наук,**професор кафедри філософії та суспільних наук**Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

ПРОБЛЕМА МОРАЛІ У ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДАХ І. КАНТА ТА Г. ГЕГЕЛЯ

Анотація. У статті зосереджено увагу на думках І. Канта та Г. Гегеля, представників німецької класичної філософії щодо проблеми моралі, свободи у здійсненні того чи іншого вчинку. За Кантом, всі моральні вчинки ґрунтуються на категоричному імперативі. Людина як суб'єкт морального ставлення є автономною, а тому її моральні вчинки залежать від неї. Моральний закон – це вимога виконувати обов'язок як акт доброї волі, вільної від будь-яких чуттєвих або розсудкових мотивів. Мета задовольняє прагнення розуму виходити за межі досвіду. Необхідно відчувати свою єдність з іншими стосовно мети, працювати для її досягнення, відчуваючи при цьому обов'язок та свій зв'язок із вищим світовим порядком. Кант вважав, що релігія повинна ґрунтуватися на моралі. Віра допомагає примирити вимоги моральної свідомості з фактами зла, які панують у людському житті.

За Гегелем, моральною може бути лише справжня совість. Моральний суб'єкт повинен володіти свободою совісті, тобто сприяти збільшенню і поширенню добра у суспільстві. Силу законів практичного розуму можна перевірити під час зіткнення з аморальними вчинками. Показником моральної сутності людини є не її наміри, а моральні справи. Людина стане володарем свободи тоді, коли буде володарем самої себе. Найвищий моральний обов'язок кожної людини полягає у повазі до держави як до божественної істоти. Найкращою державною формою Гегель вважав конституційну монархію.

Завдяки діалектичному методу та історичному чуттю Гегель зумів розкрити численні грані моралі, на які не надто звертали увагу його попередники. Моральність є вищою стадією розвитку об'єктивного духу, істиною, сутністю права і моралі. Моральність постає як діалектична єдність всезагальної й одиничної волі, де всезагальна воля виступає сутністю одиничної. У моральності здійснюється всезагальне взаємовизнання свободи всіх людей у суспільстві. Трьма формами розвитку моральності Гегель вважав сім'ю, громадянське суспільство та державу. Сім'я – це необхідне соціальне єднання подружжя та їх дітей, яке засноване на природному почутті взаємної любові та довіри.

Ключові слова: мораль, свобода, обов'язок, категоричний імператив, вчинок, воля, суспільство.

Постановка проблеми. Принципи раціоналізму, що домінували у XVII–XVIII ст., знайшли своє відображення у філософії І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, хоча звичайно ж були переосмислені ними. Варто наголосити на тому, що вони зберегли у своїх філософських поглядах просвітницьку віру у людину, наділену розумом. Критикуючи погляди німецьких просвітників, І. Кант не погоджувався з теорією «розумного егоїзму», в основі якого лежить прагнення до самозбереження,

заперечував роль інтересу в моральності людини, вплив навколишнього середовища на її дії. Кант відкидав натуралістичну етику, яка вважала, що моральність ґрунтується на природі людини або соціальному прагматизмі. Кант вважав, що людина зазвичай не може дотримуватися морального обов'язку, проте переборює себе і діє згідно з ним. Розум немовби диктує волі людини моральний закон у формі обов'язкової вимоги або ж категоричного імперативу. Категоричним він є тому, що його потрібно дотримуватися не заради певних цілей, а задля нього самого. Кант запропонував такі формулювання категоричного імперативу: «чини так, щоб ти завжди ставився до людства і у своїй особі, і в особі будь-кого іншого як до мети і ніколи як до засобу»; «чини так, щоб максима твоєї волі могла мати також і силу всезагального закону». Сформулювавши раціональні основи моралі, категоричний імператив, описавши мотиви моральних вчинків (повага до закону, почуття обов'язку), Кант все-таки вважав, що доброчесності у світі немає, оскільки люди егоїстичні істоти, які прагнуть земних задоволень та щастя. Проте людина як суб'єкт морального відношення є автономною, а тому її моральне рішення залежить від неї. Самопізнання допомагає людині мати добру волю, засновану на розумі. Це дає їй змогу перебороти егоїстичну, злу волю. Людині варто заглибитися в себе, щоб почути голос, що звучить із глибини її серця. У процесі свого саморозвитку, стверджував Г. Гегель, людина повинна вийти за межі природної волі та перейти до другої стадії розвитку свободи волі – свавілля. На цій стадії воля постає здатністю окремої людини вільно обирати із багатьох зовнішніх обставин, бажань, намірів одну обставину чи бажання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка вітчизняних науковців, серед яких Є. Бистрицький, А. Єрмоленко, Г. Заїченко, П. Гнатенко, В. О कोरोков, Ю. Кушаков, М. Мінаков, В. Табачковський, займалися зазначеною проблематикою у поглядах І. Канта. Його філософія поставала предметом уваги й російських авторів, зокрема, Р. Бурханова, В. Жучкова, В. Кузнєцова, Н. Мотрошилової, Т. Ойзермана.

Глибокий аналіз думок Г. Георга постав у працях К. Бакрадзе, Б. Биховського, О. Богомолова, А. Гулиги, Е. Ільєнкова, Н. Мотрошилової, І. Нарського, М. Овсяннікова, В. Соколова. Вагомий внесок у вивчення філософії Г. Гегеля здійснили праці представників київської філософської школи (В. Шинкарука, В. Табачковського, І. Бичка, М. Булатова, А. Лоя, М. Поповича).

Метою статті є з'ясування та аналіз поглядів Канта та Гегеля щодо проблеми моралі, її раціонально-емоційних основ, її ролі у становленні людини як інтелектуальної істоти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Моральне, стверджував І. Кант, не властиве людині від природи, однак

вона може його досягнути. Оскільки мораль має апіорне походження, то її, на думку Канта, неможливо вивести із сущого, з фактів. Мораль тотожна законодавчому практичному розуму. Всезагальний закон практичного розуму – це і є моральний закон, який тотожний свободі, за Кантом. Свобода полягає у тому, що людина у своїх вчинках керується законом, який знаходить у собі. З цього приводу доречними будуть слова, що «той, хто хоче бути вільним, прагне усунути перешкоди; боротися за особисту свободу означає прагнути покласти край втручанню, експлуатації, поневоленню з боку людей, чії цілі відрізняються від твоїх» [1, с. 52]. Оскільки моральний закон як вияв абсолютної волі до добра виникає у всіх людей, то він набуває характеру всезагального закону. За Кантом, людина більше схильна до зла, ніж до добра. Така позиція філософа ґрунтувалася на його твердженні про те, що є суперечність між абсолютним волінням до добра, яке апіорно властиве людській свідомості, і її чуттєво-розсудковою діяльністю. На думку Канта, причина такої суперечності полягає у зв'язку з недосконалістю людської свідомості. Подолати цю суперечність можна шляхом виконання категоричного імперативу. Мораль одна для всіх у всі часи і за будь-яких обставин. Кант пояснював, що мораль є вченням не про те, як ми повинні зробити себе щасливими, а про те, як ми повинні стати гідними щастя. Щасливий не той, хто насолоджується тим, що він здійснив свої мрії, а той, хто задоволений своєю поведінкою.

Великого значення у становленні людини як особистості та громадянина Кант надавав обов'язку, який завжди повинен контролювати вчинки людини. Заперечуючи заохочення моральних вчинків, Кант стверджував, що усвідомлення виконаного обов'язку є єдиною нагородою. Моральний обов'язок не передбачає задоволення чи певних позитивних наслідків (авторитет, слава, честь) для людини, яка допомагає іншим. За Кантом, людина повинна бути щасливою, оскільки цього вимагає обов'язок. Філософ розмежовував моральний обов'язок та любов до ближнього, симпатію, радість від спілкування з іншими людьми, без чого наше життя неможливе. Кант вважав, що заповідь «любіть ближніх своїх, як самих себе» не постає як чистий етичний закон, тому що вона може виконуватися не лише з почуття обов'язку, а й зі схильності. Так, наприклад, за Гегелем, мораль – це суб'єктивні переконання людини, мотиви її поведінки, її цілі та наміри.

Кант поділяє точку зору просвітників стосовно того, що немає ніякої іншої істини, окрім істини розуму. Що міцнішою стає віра в те, що справжнім багатством розуму є усе те, що здобув він сам, то більше людський розум досягає свого морального призначення, яке складає зміст його пізнавального життя. Так, наприклад, П.-А. Гольбах стверджував, що людина позбавлена свободи, її доля залежить від низки причин, а тому потрібно підкорятися необхідності, бо «...вчення про необхідність не лише є істинним і ґрунтується на надійному досвіді, але дає, крім того, стійку, непохитну основу моралі» [2, с. 251]. Він вважав, що людина, яка усвідомила неминучість необхідності, ніколи не буде рабом.

Просвітники з математичної точки зору підходили до аналізу людини, вбачаючи її сутність у природних потребах, прагненні до щастя. Натуралізм вони поєднували з великими сподіваннями на силу розуму, який, еволюціонує, відіграє суттєве значення у житті людини, визначає характер її вчинків, поведінку. Така позиція щодо пізнання людини була причиною

того, що вона поставала, з одного боку, як ланка у всевітньому ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків, а з іншого боку, вона, наділена розумом, – вершина природи. Отже, людина як істота, що наділена розумом, завдяки йому може претендувати на свободу. За Ж.-Ж. Руссо, людина, відчуваючи в собі двояку натуру, намагається повернутися до природи, бо повернення до природного стану людей забезпечило б їм свободу. На його думку, «відмовитися від своєї свободи – це значить відмовитися від своєї людської гідності...» [3, с. 203].

Коли Кант говорив, що його століття є століттям Просвітництва, то це можна трактувати як те, що за допомогою своєї філософії він надав часові, в якому жив, статусу просвітництва. «Просвітництво є виходом із стану свого неповноліття, в якому воно знаходиться через власну провину, нездатність користуватися своїм розумом» [4, с. 27]. Тому людина повинна знайти в собі мужність користуватися власним розумом. На думку Канта, це є девіз Просвітництва. Людині важко вийти зі стану неповноліття, який став для неї таким звичним та природним, а інколи навіть приємним. Тому дуже важко на перших порах користуватися власним розумом, адже це так незвично, тому що тривалий час людина цього не робила. Просвітництво потребує свободи, яку можна здобути хіба що за допомогою революції. Людині необхідна свобода, яка передбачає використання власного розуму. Суспільству, на думку Канта, ще дуже багато не вистачає для того, щоб люди могли користуватися розумом, але вже є ознаки того, що це невдовзі буде можливо. Лише освічена людина «не боїться власної тіні», бо вона «є чимось більшим, ніж машина, відповідно до її гідності» [4, с. 34–35].

Висновки. У моральності здійснюється всезагальне взаємовизнання свободи всіх людей у суспільстві. Діалектичною взаємодією у його етичних поглядах пронизані всі моральні категорії етики – «умисел» і «провина», «намір» і «благо», «добро» і «совість». Гегель вважав, що добро – це реалізована свобода. Воно постає як сутність особливої волі суб'єкта, поза ним суб'єктивна воля позбавлена морального змісту та мети. Добро – це все те, що сприяє збереженню життя та щастю людини. Кожна мисляча людина прагне пізнати добро, робити його своїм наміром та реалізовувати на практиці, бо інакше воно залишиться лише абстракцією. Досконале пізнання добра та вміння визначати його мисленням Гегель назвав совістю. Справжня совість, на думку Гегеля, полягає в абсолютній переконаності мислячої особистості в тому, що вона правильно пізнала добро, чітко його дотримується у своїх намірах та використовує у діяльності. Він виокремив справжню і формальну совість. Перша відповідає суспільному етосу, який є її сутністю, а друга – індивідуальна, а тому може суперечити суспільній моральності. Моральною може бути лише справжня совість.

Як і Руссо, Кант вів мову про етику почуття, хоча й вніс власне бачення у розв'язання цієї проблеми. Кант вибудував етику, що ґрунтувалася на принципах орієнтації на належне, раціоналізму, онтологічної двоїстості людини, апіоризму, антинатуралізму й автономності (незалежність моральних постулатів від позаморальних підстав і доведень). На думку Канта, людина залучається до свободи як ноуменальна істота, а у феноменальній сфері вона змушена змиритися із сувою детермінацією. Наголошуючи на суперечності між необхідністю і свободою, Кант вважав, що ця суперечність не є цілком виправданою, оскільки людина чинить з необхідністю в одному випадку і вільно – в іншому. З одного боку, людина діє

під впливом детермінізму, з необхідністю, бо вона, істота, що наділена думками, почуттями, бажаннями, є «явищем» серед інших «явищ» природи. З іншого боку, людина – моральна особистість, що належить до умоглядного світу «речей у собі», і у цьому випадку вона – вільна. На думку ж Гегеля, моральний суб'єкт повинен володіти свободою совісті, тобто сприяти поширенню добра у суспільстві.

Література:

1. Берлін І. Чотири есе про свободу / І. Берлін; пер. з англ. О. Коваленка. Київ : Основи, 1994. 272 с.
2. Гольбах П. А. Избранные произведения : в 2 т. Т. 1. Москва : Изд-во соц.-эконом. лит., 1963. 715 с.
3. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо. Москва : Канон-Пресс-Ц «Кучково Поле», 1998. 414 с.
4. Кант И. Сочинения: в 6 т. / Кант И. ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др. Москва : Мысль. Т. 6. 1966. 743 с.

Pavlyshyn L. The problem of morality in the philosophical views of I. Kant and G. Hegel

Summary. The article focuses on the opinions of I. Kant and G. Hegel, representatives of German classical philosophy, about the problem of morality, freedom in the implementation of a particular act. As for Kant all moral acts always are based on the categorical imperative. Man as the subject of moral attitude is autonomous and his moral actions depend on him.

The goal satisfies the desire of reason to go beyond experience. It is necessary to feel unity with others about purpose, try to achieve it, to feel the responsibility and connection with a higher world order. Kant believed that religion have to be based on morality. Faith helps reconcile the demands of moral consciousness with facts of evil that prevail in human life.

According to Hegel, only true conscience can be moral. The moral subject must own freedom of conscience, increase and spread the good in society. The indicator of our moral essence is our moral affairs but not intentions. A man will be the owner of freedom if he will be the owner of himself. Every man's highest moral duty is to respect the state as a divine being. The best state form is a constitutional monarchy. Thanks to the dialectic method and the historical plague, Hegel managed to reveal the numerous facets of morality, which were not too much drawn to its predecessors. Morality is the highest stage in the development of objective spirit, truth, essence of law. Morality appears as a dialectical unity of all-general and individual will where all-general will is the essence of a single will. Morality carries out all-general mutual knowledge of freedom of all people in society. Hegel pointed out three forms of development of morality such as family, civil society and state. The family is a necessary social union of the spouses and their children and based on the natural feeling of mutual love and trust.

Key words: morality, freedom, duty, categorical imperative, act, will, society.

*Поцулко О. А.,**кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри мовних та гуманітарних дисциплін № 1
Донецького національного медичного університету**Давидов П. Г.,**кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри мовних та гуманітарних дисциплін № 1
Донецького національного медичного університету*

«ЗАКОН РЕКОМБІНАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ» Д. С. САРКІСОВА – ЧЕТВЕРТИЙ ЗАКОН ФІЛОСОФІЇ

Анотація. У статті проаналізовані, з одного боку, основні віхи біографії чудової людини, академіка Доната Семеновича Саркісова, які вплинули на становлення його як ученого, який залишив після себе величезну кількість як теоретичних, так і практичних напрацювань в клінічній, загальній, патологічній медицині, а також філософії, з іншого боку, основні етапи зародження та становлення теорії регенерації, яка своєю чергою стала основою відкриття 4-го закону філософії – «Закону рекомбінаційних перетворень». Глибокий і принциповий «сенс» рекомбінаційних перетворень у живих системах полягає в тому, що без них у величезній кількості випадків не можуть працювати такі найважливіші «кількісні» адаптивні процеси організму, як регенерація і гіперплазія: в цих умовах вони втрачають одну зі своїх головних властивостей – специфічність по відношенню до певного патогенного фактору.

Чому сьогодні Д.С. Саркісов – єдиний в світі автор відкриття в філософії – науці, що має в своєму арсеналі багато великих відкриттів? Справа в тому, що відкриття законів, категорій, понять філософії в їх сучасному формулюванні – це колективна праця багатьох великих умів людства. Практично всі основні положення діалектики були висловлені ще античними авторами. Ці висловлювання, хоча й не дуже чіткі, слабо доведені, з елементами геніальних здогадок і наївних фантазій, тим не менш, були вже філософськими, тобто мають не приватне, а загальне, вселенське значення, що поширюється на всі явища світу. Філософи більш пізньої доби, в тому числі і сучасні, ці положення уточнювали, розвивали, узгоджували з лавиноподібно наростаючим матеріалом природничих наук. У Д.С. Саркісова ситуація інша. Комбінаційні перетворення теж були відомі і використовувалися людиною давно. Але всі вони так і залишалися окремими випадками, до моменту, коли Д.С. Саркісов зрозумів, що всі ці факти – часткові прояви загального, тобто філософського, закону, що поширюється на живу і неживу природу, суспільство і мислення, закону, що виражає форму руху матерії, котра до нього ще не була описана. Тому цілком справедливо присудження Д.С. Саркісову пріоритету у цьому відкритті.

Ключові слова: загальна патологія, внутрішньоклітинна регенерація, закон рекомбінаційних перетворень, клінічна медицина, тканина, експеримент.

Постановка проблеми. Звернення до особистості Доната Семеновича Саркісова й сьогодні є дуже актуальним, адже своїм життям він довів безумовну необхідність зацікавле-

ного ставлення до навколишнього світу. Так, він надзвичайно зацікавлено ставився до всіх явищ суспільного життя – історії, медицини, культури, мистецтва, політики, прекрасно знав і любив російську літературу. Радо спілкувався з різними людьми і сам був дуже зацікавлений у таких розмовах, де розкривалась чарівність багатого людського духовного світу. Мав добре почуття гумору, його жарти постійно ставали надбанням інститутського фольклору. У нього є чудові твори про історію своєї країни, війну, медицину, про роль видатних медиків, про творчість одного з його улюблених письменників А.П. Чехова. Проте найбільш значущу сторінку своєї біографії Д.С. Саркісов залишив саме в медицині.

Він розпочав свою медичну кар'єру з досконалого вивчення прозекторської й біопсійної справи й не припиняв нею займатися до кінця життя, він власноруч робив препарат краще за досвідченого лаборанта. Може саме тому він свій шлях у науці розпочав з ретельного вивчення техніки експерименту, що дозволяло йому майже безпомилково, тільки за описом досвіду, орієнтуватися в достовірності тих чи інших даних. Першою з основних ідей Доната Семеновича була теорія внутрішньоклітинної регенерації, яка лягла в основу «Закону рекомбінаційних перетворень».

Саме цьому відкриттю – 4-му закону філософії, який за своєю сутністю є розвитком положення про рух як про форму існування матерії, про взаємовідносини між синтезом і розпадом речовин, які представляють собою основне внутрішнє протиріччя процесу життєдіяльності і його головну рушійну силу, присвячена ця стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У публікаціях, присвячених різним проблемам патології, про значення рекомбінаційних перетворень до Д.С. Саркісова [4–7] зовсім не згадувалося, а в роботах біохімічного, молекулярного профілю на них вказують без будь-якого зв'язку з їх найважливішим значенням для розробки питань клінічної медицини. І тільки після смерті видатного вченого його теорії, вчення та закон привернули увагу дослідників – тих, хто поруч із самим С.Д. Саркісовим займалися проблемами внутрішньоклітинної регенерації та комбінаційними перетвореннями, – Л.Б. Лазебника, О.Л. Вьорткіна, Ю.В. Конєва, Е.Д. Лі, О.С. Скотнікова [1], О.О. Пальцина, Є.Г. Колокольчикова [2, 3]. Проте їм у своїх роботах, на жаль, так і не вдалося зрозуміти до кінця всю значущість та місце в сучасній історії філософії концепції Д.С. Саркі-

кісова як 4-го закону філософії, оскільки це, безумовно, тема для самостійного повноцінного наукового дослідження.

Мета статті – надати коротку біографічну довідку про академіка Доната Семеновича Саркісова, а також проаналізувати основні етапи відкриття 4-го закону філософії від зародження ідеї внутрішньоклітинної регенерації до створення принципово нової теорії про комбінаційні перетворення.

Виклад основного матеріалу. Донат Семенович Саркісов народився в Москві 5 вересня 1924 р. Його батько – С.А. Саркісов – відомий радянський невропатолог-нейроморфолог, засновник і багаторічний директор Інституту мозку АМН СРСР, мати – дитячий лікар. Дев'ять класів середньої школи Д.С. Саркісов закінчив у 1941 р. в Москві, а десятий клас – у 1942 р. в Казані, куди був евакуйований з батьками. Влітку 1942 р. Д.С. Саркісов був призваний до лав радянської армії і військкоматом спрямований у Військово-морську медичну академію, яка тоді була евакуйована з м. Ленінград до м. Кіров [2, с. 47]. Так почався шлях Д.С. Саркісова в медицині, який тривав близько 60 років.

Перший і другий курси Академії (1942–1943 рр.) пройшли в м. Кірові. Влітку 1944 р. Академія стала одним із перших вищих навчальних закладів, що повернулися до Ленінграду. Цей навчальний заклад був організований ще до війни на базі одного з найстаріших лікувальних закладів країни – колишньої Обухівської лікарні. Військово-морська медична академія (ВММА) була однією з найбільш авторитетних вищих навчальних медичних закладів країни, відомою своїм видатним професорсько-викладацьким складом і багатими традиціями. Все це мало для ще молодого Доната Саркісова величезне виховне значення: спілкування не тільки з майстрами своєї справи, а й широко освіченими викладачами, людьми високої культури, добре знайомими з історією, літературою, мистецтвом.

Більша частина курсантів, які закінчили ВММА, стали професорами, багато – завідувачами кафедр, членами АМН СРСР, відомими вченими та організаторами охорони здоров'я, відзначеними високими урядовими нагородами. Після закінчення ВММА в 1947 р. Д.С. Саркісов був направлений на роботу до Науково-дослідного морського медичного інституту ВМС, де на посаді наукового співробітника став спеціалізуватися в галузі морфології як єдиний фахівець. Саме тут почалася довга, досить плідна і різнобічна робота Д.С. Саркісова в галузі медичної науки і практики.

Дуже важливим моментом у своєму житті Д.С. Саркісов вважав значно ближче знайомство, ніж у курсантські роки, з професором С.С. Вайлем – опонентом його кандидатської дисертації. Саме С.С. Вайль розгледів споріднену душу у Д.С. Саркісову та запропонував йому перейти працювати на очолювану ним кафедру патологічної анатомії ВММА. З тих пір С.С. Вайль став його улюбленим учителем, якому, як вважав Д.С. Саркісов, він зобов'язаний усім – «вихованням його в класичній московській (С.С. Вайль – учень А.І. Абрикосова) патологоанатомічній школі, прищепленням любові до прозекторської справи, до медичної науки, її історії (С.С. Вайль був відомим істориком медицини), літератури, мистецтва, філософських підвалин медицини, тобто до всього того, що є головним у житті вченого, але що так нелегко зустріти на своєму шляху» [3, с. 72]. У цих словах самого Д.С. Саркісова є деяка гіпербола, природна для людини, сповненої любові й вдячності до свого вчителя. Безсумнівно, Д.С. Саркісов був щедро обдарований

природою, але безсумнівно також і те, що С.С. Вайль сприяв розвитку його природного дару. Сам Д.С. Саркісов вважав, що його вчитель був уособленням того, що сам він уявляв для себе головним у людині взагалі і як вченого зокрема, – скромності, порядності, доброго ставлення до людей, доброзичливості.

У 1955 р. Д.С. Саркісов захистив докторську дисертацію, присвячену впливу порушень морфології і функції головного мозку на перебіг та наслідки експериментальної пневмонії. З цієї роботи почалися його багаторічні й різноманітні дослідження у сфері функціональної морфології.

Саме ці дослідження надали великий фактичний матеріал для обґрунтування тези про нерозривну єдність структури і функції, тобто він вказав на неможливість «чисто функціональних змін» або компенсації будь-якого навантаження або пошкодження «функціональною напругою», як деякі, на жаль, продовжують вважати і сьогодні.

У 1956 р. ВММА була закрита і перетворена на факультет ВМА ім. С.М. Кірова з підготовки військово-морських лікарів. Протягом деякого часу Д.С. Саркісов був старшим викладачем кафедри патологічної анатомії ВМА ім. С.М. Кірова, але в 1958 р. він демобілізувався і пройшов за конкурсом на посаду завідувача відділом патологічної анатомії Інституту хірургії ім. А.В. Вишневського АМН СРСР у Москві, яким завідував 42 роки. Розставання з вже неіснуючою кафедрою патологічної анатомії ВММА (вона була об'єднана з однойменною кафедрою Військово-медичної академії), її колективом і особливо зі своїм учителем було тяжким і сумним.

Першим напрямом робіт, який намітився після переїзду Д.С. Саркісова до Москви, було вивчення оборотності хронічних змін внутрішніх органів. Такий напрям дослідження визначився характерною особливістю діяльності Д.С. Саркісова. Він усе життя був насамперед лікарем. Будучи за складом свого розуму талановитим філософом, теоретиком, людиною, здатною знаходити загальні закономірності, зв'язки явищ, він завжди тримався клінічного напрямку у своїй діяльності, дослідженнях і думках. Головне своє призначення Д.С. Саркісов бачив в тому, щоб, займаючись, здавалося б, далекими від практики теоретичними дослідженнями, прагнути того, щоб передусім принести користь лікувальній справі. Проведене ним вивчення хронічних змін внутрішніх органів диктувалося саме клінікою.

Якщо раніше проблема оборотності хронічних змін внутрішніх органів не привертала до себе серйозну увагу і була переважно суто теоретичною, то коли до неї звернувся Д.С. Саркісов, вона почала відігравати не останню роль у остаточній оцінці сучасних методів лікування і показань до їх застосування, тобто стала не меншою мірою і практичною. Важливого значення набули питання оборотності хронічних змін органів ще і у зв'язку з тим, що, незважаючи на майже необмежені можливості сучасної хірургії щодо проведення великих втручань на будь-якому з органів, однією з основних тенденцій (розвитку якої великою мірою сприяв Д.С. Саркісов) стала орієнтація на щадні операції, тобто на економні резекції патологічно змінених тканин: нирок, печінки, підшлункової залози, легень, з розрахунком на те, щоб зберегти якомога більшу частину тієї паренхіми, яка ще здатна виконувати функцію. Ця тенденція зумовлена тим, що час, коли компенсаторні можливості різних органів вважалися практично безмежними, пройшов. Величезний досвід клінічних і експериментальних

спостережень підказував, що відносно невеликі ділянки тканин (легенів, нирок, підшлункової залози та ін.), які залишилися після великих резекцій, функціонують задовільно лише деякий час. Безперервно піддаючись великим функціональним навантаженням, вони «зношуються» швидше, ніж повноцінні органи. Тому актуальним для Д.С. Саркісова і клінічної медицини загалом стали такі питання, як: 1) оборотність хронічних змін взагалі і залежно від ступеня їх розвитку зокрема; 2) встановлення хоча б приблизно тих меж, перехід яких робить зміни незворотними; 3) терміни, протягом яких в тому чи іншому органі відбувається досить повне і стійке відновлення структури; 4) нарешті, умови, що сприяють цьому процесу або навпаки загальмовують його [3, с. 72]. Коли ж потрібні були чіткі відповіді на ці питання, то виявилось, що нічого конкретного з цього приводу сказати не можна. Зрозуміло, що в умовах хірургічного інституту Д.С. Саркісов відразу ж зацікавився, що відбувається з тим чи іншим патологічно зміненим органом після видалення його частини або усунення хронічного навантаження, що супроводжується його вторинними змінами.

З 60-х рр. наукові дослідження Д.С. Саркісова почали все більше набувати теоретичного характеру, точніше, чіткіше стала вимальовуватися тенденція до теоретичної інтерпретації та узагальнення результатів патологоанатомічних і експериментальних робіт, які виконувалися в його відділі. Треба сказати, що за великої кількості робіт з окремих питань патологічної анатомії, за величезних знань, досвіду та майстерності його як діагноста, фахівця прозекторської і біопсійної справи саме загальна патологія стала його головним захопленням і любов'ю. Д.С. Саркісов переосмислив майже всю загальну патологію, вніс ясність і простоту істини щодо багатьох питань, привів загальну патологію у відповідність до усіх комплексів сучасних біологічних і медичних наук, до сучасної клінічної практики, до матеріалістичної діалектики, до еволюційної теорії. Загальна патологія як наука про основні закономірності виникнення, розвитку та наслідків хвороб людини виявилася істотною мірою оновленою і отримала потужний імпульс для свого подальшого розвитку. Підтвердити сказане можна, нагадавши основні постулати теоретичної і практичної медицини, що були модернізовані або радикально змінені Д.С. Саркісовим.

Перше, про що потрібно сказати, так це чітке фактичне обґрунтування Д.С. Саркісовим принципу єдності структури і функції, яке, з одного боку, не викликає сумнівів у філософському плані, а з іншого – донині залишаються ігнорованими у теоретичній і практичній медицині. Одним із доказів принципу стало спостереження, зроблене у відділі, очолюваному Д.С. Саркісовим, на основі електронно-радіоавтографічного вивчення ультраструктурних змін за різних режимів функціонального навантаження на орган. Виявилось, що коливання функціональної активності клітини супроводжуються змінами, які синхронно відбуваються з нею у внутрішньоклітинних структурах, починаючи з найелементарніших – біологічних макромолекул. Нанесення рани, наприклад, викликало підвищення рівня синтезу інформаційної та рибосомної РНК, гіперплазію гранулярного ендоплазматичного ретикулуму в фібробластах, що структурно забезпечувало посилення їх функції – утворення грануляційної тканини [3, с. 74].

Д.С. Саркісов створив теорію регенерації – стрижневого процесу життєдіяльності в нормі та патології. Основний постулат теорії йде від глибинних основ світобудови: в природі

немає нічого, крім матерії і руху. Рухійна сила живої матерії – нерозривна єдність і боротьба двох протилежних начал: руйнування і творення, розпаду і синтезу, дисиміляції й асиміляції. Творення у всіх його формах і є регенерація. Іншими словами, регенерація – одна з двох складників явища під назвою життя. За теорією Д.С. Саркісова, регенерація не має тієї однобічної морфологічної спрямованості, яку їй приписували раніше. Регенерація виконує в природі структурно-функціональне завдання, вона забезпечує функцію шляхом постійного відтворення структур, що виконують цю функцію. Замість старого трактування регенерації як явища, пов'язаного з хворобою, Д.С. Саркісов доводить примат фізіологічної регенерації, що підтримує життєву функцію. І тільки в разі відхилення життя від нормального ходу через патологічний процес виникає репаративна регенерація, яка розвивається на базі фізіологічної і за тими самими механізмами, виражається в тих самих формах і має тільки кількісні відмінності від фізіологічної регенерації [2, с. 49]. Д.С. Саркісов стверджує, що регенераторна здатність не знижується у вищих тварин порівняно з нижчими, або в мозку порівняно зі шкірою. Еволюція змінює і ускладнює види тварин, їх органи та системи. Відповідно до цих змін змінюються і способи регенерації. Шляхи здійснення регенерації стають складнішими і різноманітнішими. Всі органи регенерують відповідно до своїх структурно-функціональних особливостей. У ссавців, на відміну від амфібій, на місці травми або руйнування органу патологічним процесом не відбувається відростання зниклої ділянки, а формується рубець. Проте орган може повністю регенерувати, тобто забезпечити нормальний рівень функції шляхом розмноження збережених клітин або гіперплазії в них ультраструктур. Останній спосіб регенерації Д.С. Саркісов назвав внутрішньоклітинною регенерацією [3, с. 74]. Відкриття внутрішньоклітинної регенерації дозволило йому експериментально обґрунтувати свою тезу про різноманітність форм регенерації. Передбачене теорією положення про збереження регенераторної здатності органами, в яких розмноження клітин відсутнє або слабо виражене, він пояснив тим, що регенерація в них відбувається за внутрішньоклітинним механізмом, і довів це. Отже, теорія Д.С. Саркісова висвітлила справжню форму явища регенерації, розкрила її місце і роль у живій природі, прояснила суть таких загальнопатологічних процесів, як атрофія, дистрофія, гіпертрофія.

У монографіях з регенерації [4–7] були викладені основні закономірності відновлення внутрішньоклітинних структур після їх пошкодження (строки регенерації, морфологічна характеристика цього процесу в різних органах, критерії оборотних і необоротних змін тощо) і показано, що в органах клітин різних органів (міокарда, печінки, легенів, нирок, підшлункової залози, нервової системи) відновлення протікає однотипно. Динаміка пошкодження органел і нормалізації їх структури після припинення патогенного впливу не відрізняються будь-якою специфікою залежно від характеру етіологічного фактора (гіпоксія, опік, різні токсичні агенти, променева дія, механічна травма, підвищення функціонального навантаження тощо). Як в процесі нормального функціонування клітини, так і в умовах патогенних впливів нормалізація будови змінених органел завжди поєднується з їхньою гіперплазією.

Розмірковуючи про проблему адаптації, Д.С. Саркісов зрозумів, що теорія регенерації пояснює лише одну сторону цієї проблеми – кількісну, тобто механізми оновлення та гіперплазії

числа структур, необхідного для виконання певної функції. Але механізми адаптації є складнішими. Щоб пристосування до дії нормальних і патогенних факторів середовища було більш повним, необхідна зміна не тільки числа, а й якості структур. Переглядаючи наявні способи зміни якості, він зрозумів, що в біологічних системах найбільш поширеним, ефективним і важливим способом рекомбінаційних перетворень. Що мається на увазі? Даний термін «рекомбінаційні перетворення» означає розташування складових частин будь-якої системи у новому порядку, що призводить до якісної зміни цієї системи. Ще К. Бернар писав: «Організація є результат суміші складних речовин, що реагують один на одного. На нашу думку, властивості, що властиві живій матерії, залежать від угруповання цих речовин, особливо, досить складного, але тим не менш підпорядкованого загальним хімічним законам угруповання матерії» [1, с. 53]. В основі рекомбінаційних перетворень лежать відомі з хімії явища ізомерії або конформації. Як вказує далі Д.С. Саркісов, найбільш вражаючі приклади явищ ізомерії і конформації можна почерпнути з генетики і біохімії. Так, наявні на цей час дані свідчать про те, що все нескінченне різноманіття ознак різних представників світової флори та фауни визначається варіантами поєднань всього 4 «літер-символів», точніше, чотирьох амінокислот (аденин, гуанін, цитозин і тимін). В процесі еволюції геному виникла складна система сполучень, що дозволяє чотирма «літерами» записувати не 4 якості, а нескінченне число якостей. Зміни просторового розташування структур, що супроводжуються функціональними порушеннями, можуть спостерігатися не тільки на молекулярному («молекулярні» хвороби), але і на тканинному рівні («соматичні», нервові і психічні хвороби). Останнє, зокрема, підтверджується даними, отриманими під час стереологічного дослідження конструкції нервової тканини.

Перетворення, про які йдеться, діють на усіх рівнях організації живої природи від молекули до біосфери. Ефективним способом пристосування видів тварин і рослин до змін середовища стало статеве розмноження і зумовлені ним генетичні рекомбінації. Завдяки йому всі нащадки за однакового числа генів розрізняються як між собою, так і з кожним з батьків, тому що комбінація генів кожного з них індивідуальна (через встановлений Г. Менделем закон незалежного успадкування алелів). Таким чином, за кількісно однакового геному з'являється безліч різноманітних індивідуумів, виникає мінливість, яка є однією з умов адаптації виду до середовища і його збереження на планеті. Нервова система теж працює за принципом рекомбінації. Навіть за зміни одного виду фізичної роботи на інший, а тим більше під час переходу до відпочинку, в процесі формування різних емоцій, виникнення різних думок, під час слухання або розмови, звичайно змінюється число «задіяних» в процесі нейронів. Але не тільки цим забезпечується зміна функції мозку. Ще більше значення мають підключення до функції або відключення від неї якісно різних груп нейронів і зміна зв'язків між ними, а це і є рекомбінаційні перетворення системи (мозку), що дозволяє успішніше виконувати зазначені і не зазначені тут функції.

Рекомбінаційний механізм адаптації досить ефективний внаслідок своєї економічності, що дозволяє живій системі здійснювати найширший спектр пристосувальних реакцій швидше і, що не менш важливо, без створення нових структур і збільшення обсягу системи. Принцип рекомбінаційних пере-

творень у межах тієї чи іншої системи притаманний усім видам матерії, але далеко не рівною мірою. В органічній природі, особливо у вищих тварин, діапазон цих перетворень ширший, вони незрівнянно різноманітніші, ніж в неорганічній природі, і мають зовсім іншу «цільову» спрямованість. Якщо в неорганічній природі вони відбуваються як би спонтанно, внаслідок чисто механічного збігу обставин, то у тварин рекомбінаційні зміни в процесі еволюції відігравали все зростаючу роль в удосконаленні компенсаторно-пристосувальних реакцій. Можна припустити, що рекомбінаційні перетворення – один з головних шляхів еволюції в напрямку підвищення ефективності механізмів пристосування шляхом удосконалення їх якості, що зберігаються незмінними, в рамках всієї системи. Якісні зміни можуть виникати як без попередніх їм кількісних змін, що є складовими елементами системи, тобто на основі винятково рекомбінаційних їх перетворень, так і шляхом додавання або зменшення числа структурних елементів, тобто на основі «переходу кількісних змін у якісні». Проте значно частіше виникнення нової якості системи відбувається за умови поєднання кількісних і рекомбінаційних змін її структурних елементів. Обидва варіанти появи якісних змін біологічних систем, що засновані як на рекомбінаційних перетвореннях, так і на кількісних додатках, являють собою дві нерозривно пов'язані між собою складові частини різних реакцій організму взагалі і компенсаторно-пристосувальних зокрема. В цьому разі варто говорити про переважно синхронне розгортання в організмі кількісних і якісних змін пристосувального характеру.

Друзі-вчені Д.С. Саркісова, які вирішили після його смерті домогтися офіційного закріплення за ним пріоритету в цьому відкритті, сформулювали його концепцію як закон «Про рекомбінаційні перетворення в живих системах, що призводять до якісних змін цих систем (Закон рекомбінаційних перетворень)» – 4-й закон філософії, закон Д.С. Саркісова. У квітні 2004 р. Міжнародна академія авторів наукових відкриттів і винаходів видала диплом на це відкриття. «Встановлено невідомий раніше закон комбінаційних перетворень, який полягає в тому, що властивості системи (живої та неживої природи) визначаються поєднанням складників її елементів і змінюються під час їх перестановки, перегруповання, рекомбінації (закон матеріалістичної діалектики)» [3, с. 78]. Жодна людина в світі за всю її історію не отримувала диплома на відкриття в області філософії.

На нашу думку, закон рекомбінаційних перетворень може з успіхом застосовуватися і під час вивчення різних проблем поліморбідності, зокрема під час вивчення характеру взаємовідносин хвороби за їх одночасного перебігу, що своєю чергою дозволить впритул підійти до розробки основ диференціальної діагностики багатьох захворювань.

Висновки. Окремі випадки комбінаційних перетворень були основою головних відкриттів таких видатних учених, в тому числі лауреатів Нобелівської премії, як А.М. Бутлеров (ізомерія), Г. Мендель (генетичні рекомбінації), Ф. Крик, Г.А. Гамов, Л. Барнет, С. Бреннер, Р. Ваттс-Тобін, М. Нірнберг, Дж. Маттеї, О. Очоа (генетичний код), С. Тонегава (молекулярно-генетична теорія утворення антитіл). Однак ніхто з них не побачив у частковостях, що їх цікавили, прояви загальної закономірності. Саме Д.С. Саркісов зрозумів, що всі ці факти – часткові прояви загального, тобто філософського, закону, який поширюється на живу і неживу природу, суспільство і мис-

лення, закону, що виражає форму руху матерії, котра до нього ще не була описана. Тому цілком справедливо присудження Д.С. Саркісову пріоритету у цьому відкритті.

Перспективи подальшого розвитку у цьому напрямі.

Подальші дослідження будуть спрямовані на аналіз розробленого С.Д. Саркісовим принципу антагоністичної регуляції функцій як філософського вчення.

Література:

1. Лазебник Л.Б., Вёрткин А.Л., Конев Ю.В., Ли Е.Д., Скотников А.С. Старение: профессиональный врачебный подход. Москва : Эксмо, 2013. 320 с.
2. Пальцын А.А., Колокольчикова Е.Г. Донат Семенович Саркисов – творческий портрет. *Вестник Российской Академии медицинских наук*. 2002. № 4. С. 47–52.
3. Пальцын А.А. К 85-летию со дня рождения академика РАМН Д.С. Саркисова. *Патогенез*. 2011. Т. 9, № 1. С. 71–80.
4. Саркисов Д.С. Регенерация и ее клиническое значение. Москва, 1970. 284 с.
5. Саркисов Д.С., Втюрин Б.В. Электронная микроскопия деструктивных и регенераторных внутриклеточных процессов. Москва, 1967. 260 с.
6. Саркисов Д.С., Втюрин Б.В. Электронномикроскопический анализ повышения выносливости сердца. Москва, 1969. 171 с.
7. Саркисов Д.С., Пальцын А.А., Втюрин Б.В. Электронно-микроскопическая радиоавтография клетки. Москва, 1980. 264 с.

Potsulko O., Davidov P. “The law of recombination transformations” by D.S. Sarkisov is the fourth law of philosophy

Summary. This article analyzes, on the one hand, the main milestones of the biography of a remarkable person, academician Donat Semenovich Sarkisov, which influenced his becoming a scientist, who left behind a huge amount of both theoretical and practical developments in clinical,

general, pathological medicine, as well as philosophy on the other hand, the main stages of the origin and formation of the theory of regeneration, which, in turn, became the basis for the discovery of the 4th law of philosophy – the “Law of recombination transformations”. The deep and fundamental “meaning” of recombination transformations in living systems is that without them, in a huge number of cases, such important “quantitative” adaptive processes of the body as regeneration and hyperplasia cannot work: under these conditions they lose one of their main properties – specificity with respect to this pathogenic factor.

Why today, D.S. Sarkisov the only author of a discovery in philosophy in the world – a science that has many great discoveries in its arsenal? The fact is that the discoveries of laws, categories, and concepts of philosophy in their modern formulation are the collective work of many great minds of mankind. Almost all the basic principles of dialectics were expressed by ancient authors. These statements, although not sufficiently clear, poorly proven, with elements of ingenious guesses and naive fantasies, nevertheless, were already philosophical, i.e. having not private, but universal, universal significance that applies to all phenomena of the world. Later philosophers, including modern ones, clarified, developed, coordinated these provisions with the avalanche-like growing material of private sciences. Donat Semenovich has a different situation. Combinational transformations were also known and used by man for a long time. But all of them remained special cases, until the moment when D.S. Sarkisov realized that all these facts are particular manifestations of the universal, that is, philosophical, law that applies to animate and inanimate nature, society and thinking, a law that expresses the form of matter motion that has not been described before. Therefore, the award of D.S. Sarkisov priority in the opening.

Key words: general pathology, intracellular regeneration, law of recombination transformations, clinical medicine, tissue, experiment.

Савонова Г. І.,

кандидат філософських наук,

старший викладач кафедри управління освітою

Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

КОНТРОЛЬ ЯК ОНТОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ СУСПІЛЬНО-ЕТИЧНИХ ПАРАДИГМ ДОБРА І ЗЛА З ТОЧКИ ЗОРУ М. ФУКО

Анотація. Стаття розкриває онтологічні зрізи етичних парадигм у системі механізму влади у філософії М. Фуко. Чітко окреслюється ніцшеанська позиція французького філософа та процес переосмислення цінності добра, зсування пошуку онтології добра з християнського світогляду на визначення базовою волю до влади та встановлення контролю над людиною на всіх рівнях. Звертається увага на заперечення М. Фуко пізнавальної можливості людини добра і зла, а засвоєння визначених істин відповідно до владних механізмів церкви та держави. Особлива увага звертається на три онтологічні зрізи етичних парадигм добра і зла, що відображають трикутник контролю – освіта, в'язниця, психіатрична лікарня. Ключовими аспектами статті є дослідження механізмів контролю у визначених філософом інститутах, що сприяє окресленню системи визначення сутності добра і зла з позиції розвитку етики. Проводиться порівняння злочинця, який чинить зло час від часу, та монстра, який має право творити зло і залишається непокараним. Таким монстром, на думку М. Фуко, є король, який створює закони, але сам їм не кориться, може змінювати кордони визначення добра і зла для інших. Злочинець у такому разі стає тим, хто посягає на право короля, завдає йому збитки, а отже, покарання злочинця відбувається з позиції відшкодування збитків королю, а не тим, хто безпосередньо постраждав від рук злочинця. У статті досліджується філософія покарання злочинця та право короля на тіло людини. Зазначається, що право на тіло, контактування з тілом змінюється за економічних, соціальних, моральних змін у суспільстві. Ощадливе ставлення до тіла злочинця відбувається через розуміння економічної доцільності його використання на каторжних роботах і гуманістичного ставлення до людини, впровадження виховного потенціалу робітничих домів і закладів освіти в пенітенціарні служби. Переосмислення в'язниці з позиції досудового утримання на засіб покарання та здійснення контролю проходить диференційний підхід влади до кожного члена суспільства. Державні інституції виконують наглядацьку функцію. Особливе місце посідає відвертість, яка з християнської ідеї сповіді переходить на канапку психотерапевта та останнє слово обвинувачуваного. Ці механізми дозволяли державі легко контролювати суспільство та нав'язував йому штучні етичні визначення добра і зла.

Ключові слова: добро і зло, контроль, злочинець, в'язниця, Бог, церква, християнство, етика.

Постановка проблеми. Крик Фр. Ніцше «Бог помер» став новим викликом європейської філософії ХХ століття, адже необхідність переглянути, переоцінити та перезавантажити суспільство на шляху до прогресу змусила філософів детально

проаналізувати якість підготовленого століттями ґрунту етико-соціальних площин розвитку людства. Ретельний аналіз історико-філософської спадщини та співвіднесення її з реаліями життя, здійснений філософами-постмодерністами, підтвердив те, наскільки прописні філософські та релігійні істини можуть вплинути на сьогодення. Важливий вклад належить Мішелю Фуко, чиє розуміння трикутника жаги до влади людства пройшовся по трьох базових точках владного механізму – школа, в'язниця, психіатрична лікарня. Усі три соціальні інститути охоплюють так чи інакше всі версти населення, спрямовані контролювати дивергентів і базуються на християнській моделі добра і зла, розробленої ще Августином Аврелієм.

Аналіз дослідницької літератури. Філософські погляди М. Фуко щодо здійснення державними урядами механізмів волі до влади отримали значну популярність у наукових колах. М. Бланшо детально досліджує питання безумства у філософії М. Фуко та звертає увагу на зсування звичного поділу людей на «добрих» і «злих» на новий виток сегрегації «нормальних» і «безумних», причому саме безумство у філософії М. Фуко, на думку дослідника, розпадається на «зовнішнє» та «внутрішнє» [1]. Українській дослідник К.І. Карпенко розкриває онтологічну стратегію дискурс-аналізу М. Фуко [5]. Ж. Дельоз звертається до структуралізму мови та її осмислення у «просторі рідкості» [3]. Особлива увага дослідниками приділена еволюції покарань злочинців і стосункам злочинців із судовою системою. Д.В. Ягунов аналізує проблему пенальних практик через філософію М. Фуко [13]. О.Б. Федоровська здійснює аналіз понять «влада-знання» і «влада-слово» [6]. А. Гарбадин досліджує значення епістемі для філософії М. Фуко та розкриває специфіку функціонування владних механізмів через еволюцію мислення та пізнання [2]. Приділяється увага й етичним поглядам філософа. Так, В.В. Духович проводить порівняння визначень етики та її ролі в розвитку людства у філософії М. Фуко та Фр. Ніцше та зосереджує увагу на зсуві досліджень філософа з історії сексуальності до генеалогії етики [4].

Разом з тим потребує уточнення генеалогії сучасної етики та здійснення еволюції процесу використання етичних приписів у владних механізмах розбудови дисциплінарного суспільства.

Мета статті – аналіз онтологічних зрізів етичних парадигм у системі владного механізму держави.

Основна частина. Визнання «смерті Бога» поставило питання джерел базових етичних парадигм, якими передусім є дефективно-диспропорційний підхід до Добра як Блага та Зла як чогось погано-протилежного, але не рівного добру явища в природі людини через її гріховність. Етика базується

на такому ціннісному та антиціннісному підході та через структурування мови й мислення здійснює аналіз людських вчинків. Для М. Фуко, який визначає себе як послідовника Фр. Ніцше, питання щодо божественного походження добра та усіх етичних істин не стоїть. Онтологічний зріз добра і зла необхідно робити вже тільки тому, що вони є великою людською вигадкою. І першою великою вигадкою є навіть не божественне походження Добра, а саме пізнання. «Отже, пізнання було вигадане. Промовити, що воно було вигадане, означає, що у нього нема походження. Точніше, це значить стверджувати, якби парадоксально це не було, що пізнання зовсім не властиве людській природі» [8, с. 47–48]. Отже, перший онтологічний зріз у філософії М. Фуко, це відсутність пізнання, через яке, за християнською легендою, людина стала гріховною. Людині не властиве пізнавати, а тому відразу виникає ряд негативних моментів, пов'язаних з твердженням про пізнання добра і зла. По-перше, якщо не має пізнання, то для людини не має й об'єктів пізнання (навіть, якщо припустити існування добра і зла, вони все одно не об'єкти, а тому для людини не існують); по-друге, якщо людина звертається до добра і зла та здійснює оцінювання різних ситуацій з позиції власного розуміння добра і зла, то добро і зло як судження, властиве людині або на рівні інстинкту, або на рівні сприйняття інформації із зовні; по-третє, якщо добра і зла не існує як об'єктів пізнання, то, відповідно, вони є штучними парадигмами напрацьованих правил поведінки, серед яких базовими є саме табу та покарання за їх порушення. Тож людський процес пізнання добра і зла проходить через етичну систему дисципліни та примусу, з якої можуть випадати порушники етичних приписів – злодії та ті, хто не спроможний дотримуватися правил – божевільні. Процес пізнання виходить з інстинктів, корені яких можна віднайти у бажаннях. На стику бажань різних інстинктів народжується пізнання.

Ці бажання проходять відсіювання та шляхом логічного структурування їх доцільності закріплюються в етиці. Етика виникає на бажаннях і заборонах, які своєю чергою визначаються, як добро і зло. Незаперечними заборонами в етиці залишаються дві – інцест і його варіації та людоджерство, у якому змішуються відразу дві форми: народний монстр і царствений монстр [12, с. 131–132]. І хоча інколи бажання до заборонених сексуальних стосунків та поїдання тіла людини проявляється, Закон як базовий монстр проявляє свою каральну силу до тих, хто порушив табу. Закон є етичним монстром, що поєднує в собі людську та тваринну природу. Через Закон уряд зберігає усі свої тотемні права на кожного громадянина і передусім на його тіло.

Закон не є досконалим. Він є договором про стримування бажань і дотримання суспільної етики. Закон звертається до етики постійно, як до істини, але й сама етика – не є істиною, а витвором і судовим вироком людини над людиною. Тож домовленість порушується, сила закону перевіряється прагненням свободи. «Злочинець – це той, хто розриває договір, той, хто порушує договір час від часу, коли у нього є в цьому потреба чи бажання, коли цього вимагає інтерес, коли у момент шаленства та осліплення він, всупереч найпростішому розумовому розрахунку, надає перевагу своїм інтересам. Він – деспот часом, деспот спалахами, деспот по осліпленню, через примху, у моменти люті – не так вже важливо, як саме» [12, с. 121].

Злочинець – це деспот час від часу, інколи помилково. Але існує ще інший деспот, який ставить свою волю над бажан-

нями інших, над етикою та законом. Цей деспот є злочинцем завдяки своєму статусу, його існування невіддільне від злочину, він порушує закон саме тому, що має таку волю – нав'язувати свою волю до влади іншим через творення закону. Таким великим монстром М. Фуко визначає короля. Закони пишуться для народу, а тому етичні приписи не для короля, адже «він право має». Король, що право має, чітко протистоїть у дуалізмі антиномій народу. Саме визначення етичних парадигм, що спирається на християнське бачення джерел соціальної етики з Божих законів, перебуває над королем і народом, але дотримання цих істин народом і королем розводять їх по різні полюси. Навіть християнські теологи визнають, що Закони пишуться тільки для народу, а влада короля є легітимною *a priori*. Народ належить королю так само, як і Богу, чию владу на землі він виконує. І передусім король-монстр претендує на тіло людини. Звідси, на думку М. Фуко, виникає система визначення злочинів і покарань. Отже, другий онтологічний зріз добра і зла, це історія відповідальності за діяння людиною.

Злочинство існує стільки ж часу, скільки існують закони та етичні приписи. Злочини мають схожу структуру визначення зла в етиці, адже все, що порушує Біблійний декалог і державні Закони, отримує статус «зла» та потребує певних дій, спрямованих на виправлення, відшкодування, застереження та запобігання. Причому виправлення та відшкодування мають каральний характер, а застереження та запобігання – примусово-виховний.

Філософ звертається до еволюції покарання злочинів у Західній Європі, де був сильний вплив християнської етики на формування владних і коригувальних механізмів держави. Він чітко відокремлює покарання доіндустріального та індустріального періодів. Саме система покарання показує, як змінюється визначення зла в соціальній етиці та яку роль відіграє тіло і душа злочинця в системі покарання.

Християнська середньовічна етика впевнено визнавала важливішою душу, ніж тіло, яке є гріховною посудиною. Отже, здебільшого покарання біло спрямоване на принесення великих фізичних мук злочинцю заради врятування його тіла. Навіть за найменших проступків людини та зізнанні у них священику відпущення гріхів відбувалося після покарання тіла, яке спокусило душу. Коли ж злочини були досить значними в очах можновладців і церкви, тіло підпадало під тортури та публічне покарання. Проте стратити людину можна було й таємно. Отже, філософ ставить питання щодо доцільності саме публічних страт, які мали місце бути навіть у II половині XX століття (10 вересня 1977 р. у Франції відбулась остання публічна страта на гільйотині). На думку мислителя, публічна страта ще й юридично-політичну функцію. «Вона – церемоніал, завдяки якому відновлюється на мить порушена влада суверена. Відновлюється шляхом прояву її у всьому блиску. Публічна страта, яка б кваплива й буденна вона не була, належить до цілого ряду пишних ритуалів (таких як коронація, в'їзд монарха у підкорене місто, упокорення бунтівних підданих), слідом за злочинном, що принизив суверена, страта розгортає перед усіма його непереможну міць» [11, с. 73]. Як Бог має безапеляційне право на душу людини, так і король має право на її тіло. І це право, що час від часу злочинці порушують, повинно бути відновлено. Тож будь-який злочин розглядається як порушення такого права короля, як завдання збитків саме королю, а не тим, хто дійсно постраждав від рук злочинця, і як зло проти короля та проти

Бога. Як не дивно, але й сучасний кримінальний кодекс багатьох країн розглядає будь-який злочин у такому ж порядку. Відновлення збитків для постраждалих не має головного значення для судової руки держави, яка більш опікується своїми правами на владу, ніж стражданнями громадян.

Смертна кара вимагає й символічного відшкодування, коли йдеться про вбивство. Тут діє принцип: «око за око, зуб за зуб». Кат отримує повну інструкцію, яким чином необхідно стратити злочинця, і ця інструкція повністю відповідає нанесеному злочинцем збитку: його мучать так само, як це робив він над жертвою. Ця дитяча логіка покарання має свої межі щодо соціальних прошарків, до яких належить злочинець. Вельможі підпадають під страту рідко, і винятково за дуже серйозні вчинки, хоча й у такому випадку їх страта не така жорстока. Такий диференційований підхід до покарання поступово призводив до бунту простих людей, розпочався процес романтизації злочинця, особливо того, який отримував покарання через свій супротив королівській владі. Злочинець, який намагався довести, що «він право має», міг розраховувати на підтримку народу, аж до народного бунту. Народ, що підпадав під закон та етичні приписи, вимагав справедливої кари, тож несправедливість покарання сприймалась як злочин урядовців і відкрите зло [7, с. 20]. Поняття добра і зла змінювалось, не змішуючись, вони могли потрапляти в парафію одне одного, а це вимагало нових підходів до соціальної етики, адже занадто тоненька межа між добром і злом припускала оцінювання діяльності злочинця як доброї, а ката як злої. У будь-який момент кат з меча правосуддя міг перетворитися на серійного вбивцю та помічника зла.

Початок індустріалізації вносить свої корективи у визначення кари злочинцю. Народні бунти проти деяких засобів страти та страти конкретних злочинців змушують шукати інші варіації. Відбувається переоцінка діяльності злочинця, і деякі види злочинів вже не підпадають під страту, їх замінюють виправними роботами у в'язниці. Індустріалізація та необхідність у залученні великої кількості робочих рук до розвитку економіки сприяють переоцінці тіла злочинця. Це проявляється як у відстороненості ката від тіла жертви, так і у використанні злочинця у виправних роботах. Гуманізм до злочинця проявляється у розробці нових технік, які дозволять швидко і майже безболісно позбавити людину життя – такою є гільйотина. Для обґрунтування такого методу покарання виникають навіть цілі трактати. До того ж враховується й кат, який завдяки технологізації страти міг виконувати роботу швидше, і, головне, мав менший контакт з тілом злочинця. Кат став частиною механізму влади уряду, а не м'ясником. Мінімізація його контакту зі злочинцем перетворювала його на бездушну запчастину каральної системи. Він вже не міг більше впливати на те, щоб зменшити чи збільшити страждання засудженого.

Разом з тим гільйотина дає можливість збільшити кількість страт у рази. Таким чином, терор влади поширюється, а гільйотина у часи якобінства 1793–94 рр. у Франції стає символом терору. Навіть у XX столітті уряд не охоче випускає такий механізм залякування та розправи, адже страта виглядає гуманною, хоча, як розмірковував А. Камю у творі «Роздуми про гільйотину», про безболісну смерть на гільйотині можуть казати тільки ті, хто сам під неї не потрапляв. Навіть сьогодні смертна кара зберігається в деяких країнах світу, у тому числі в США.

Іншим популярним засобом покарання з XVIII століття стає в'язниця з примусовими роботами. М. Фуко вказує, що причинами цього стає зсування акцентів з покарання тіла на покарання душі. В етиці відбувається перевертання площин добра і зла, тому що, якщо раніше тіло вважалося грішним і за свою гріховну діяльність повинно було нести покарання, яке не мало відношення навіть до душі серійного вбивці, то тепер душа повинна була понести покарання, адже вона була долучена до злочинної діяльності через керування тілом. Покарати тіло було легко фізичними стражданнями. Душу необхідно було карати душевними стражданнями. І одним з кращих покарань вважалося те, що буцімто створив Бог: як прив'язування душі до тіла, так і прив'язування тіла до певного зачиненого місця перебування карало душу втратою свободи [11].

Взагалі сама свобода визначається мислителем як онтологія етики. «Свобода є онтологічною умовою етики. Але етика є продуманою формою, яку приймає свобода» [9, с. 245]. Річ у тому, що турбота про себе визнавалась в греко-римській дохристиянській філософії як прояв індивідуальної та громадянської свободи, з яких формувалась практична етика. Християнство, як зазначає М. Фуко, змінило акценти. «Цікаво зазначити, що в наших суспільствах навпаки, починаючи з певного моменту (хоча дуже важко дізнатися, коли це сталося), піклування про себе стало чимось трохи підозрілим. Заняття собою з певного часу викривають як форма себелюбства, форма егоїзму індивідуального інтересу, який знаходиться у суперечності з інтересом, з яким необхідно ставитися до інших, чи з самопожертвою, яка є необхідною. Все це відбувалось при християнстві, проте я б не сказав, що це усього лише пояснюється християнством. Питання значно складніше, адже в християнстві займатися рятуванням душі значить те ж по-своєму піклуватися про себе. Але спасіння в християнстві здійснюється завдяки самопожертві» [9, с. 246]. Піклування про себе в християнстві переорієнтувалось на піклування про душу – те, що вважалося більш цінною, адже саме вона є безсмертною, і може насолоджуватися вічним блаженством тоді, коли тіло повернеться в землю. Хоча насправді з тілом, як цінністю, не все так просто. Тіло належить землі, королю як представнику світської влади Бога на землі та Церкві, яка є представником духовної влади на землі. Тіло померлого шанобливо хоронять і тільки тіло злочинців, чародіїв, ворогів короля та Церкви спалюють на вогнищі. Адже віра в те, що під час Другого пришествя Ісуса Христа померлі тіла встануть з могил і над ними буде вестись останній суд Божий, у християнстві була настільки міцною, щоб ховати усіх покійників головою на схід, звідки повинен з'явитися Син Божий. Відповідно злочинці не могли мати такої честі, як зустріч з Богом.

Християнська церква претендує на тіло так само сильно, як на нього претендує світська влада [12, с. 248]. Тіло є цінністю, тому що через нього втілюється цінність добра, а до цього поняття вже можна долучити й корисність. Страта злочинця не дає тієї користі, яку можна було отримати від його тіла. Так, публічна страта задовольняє жагу видовища публіки, адже мучеництво в синтезі християнства з язичництвом має два вектори розвитку – мучеництво святих за віру та мучеництво тіла заради очищення душі того, хто став на шлях диявола. Церква диференціює поняття добро і зло поступово, і це є знову підтвердженням того, що відсутні точні вказівки Бога, що варто вважати злим, а що добрим. Історичні обставини не можуть

не впливати на Церкву, яка сама є витвором еволюції віри та мислення. Так, наприклад християнські теологи XVI століття відходять від середньовічного визнання крайньої бідності як можливості проявити милосердя. Страх відмовити в допомозі жебраку, яким може виявитися сам Христос, притупляється. На зміну приходять презирство до жебраків, які сприймаються як ледацюги та розпусники, потурачі животій природі. «Церква зробила свій вибір і тим самим розділила християнський світ злиднів, який у Середні часи був цілком священним, на дві половини. Відтепер у ньому буде, з одного боку, сфера добра, тобто бідної покірності, згодної із запропонованим їй порядком, і з іншого – сфера зла, іншими словами, бідності непокірної, такою, що норочить від цього порядку ухилитися. Перша приймає ізоляцію та отримує в ній спокій, інша ж відкидає її, а тому як раз її й заслуговує» [10, с. 77]. Таке переосмислення бідності вказує на прагматичний підхід щодо використання праці жебраків у *workhouses*, а злочинців у таборах на важких роботах.

Індустріальний період вимагатиме більше робітничих рук, а тому жебрацтво та злочинність у системі етичних цінностей стають в одну лінію ощадливого користування тілами. В'язниця та робітничі дома отримують нове морально-етичне виховне значення. М. Фуко зазначає, що у Середні віки в'язниця не сприймалась засобом покарання. До неї потрапляли не тільки матері злочинці, але й божевільні, волоцюги, підлітки, що вешталися без батьків, дрібні крадії тощо. Переважно в'язниця використовувалась для їх утримання до судового вироку, або для ізоляції від інших людей, як у часи чуми зачумлені міста відрізали від контакту з іншими територіями (як це яскраво передав А. Камю у романі «Чума»), або стосовно сифілітиків, прокажених [10, с. 11–17]. Сама по собі в'язниця карою не вважалась. Таке поняття виникає набагато пізніше, і тоді ж підіймається питання покарання душі, а не просто тіла.

В'язниця, каторга замінюють смертну кару навіть убивцям. Варто тільки пригадати твори Ф. Достоєвського «Злочин і кара», «Записки з мертвого дому», щоб зрозуміти, як змінюється ставлення у суспільстві до покарання злочинців, воно проникає у літературу, отримує нове тлумачення в процесуальних гіпотезах покарання. М. Фуко систематизує та розкриває нові правила визначення в'язниці, в які вплітається разом з покаранням механізм влади над тілами та християнський дисциплінарний підхід монастирів [11, с. 137–144].

Дисципліна та тяжка праця ставали основою філософії ув'язнення як покарання. Філософ виокремлює сім максимумів доброго пенітенціарного стану, а саме: принцип виправлення злочинця через втрату їм свободи, принцип класифікації злочинців відповідно до їх віку, статі, злочину; принцип модуляції покарань, які можуть збільшувати чи зменшувати термін ув'язнення відповідно до поведінки злочинця; принцип праці як обов'язку та права, що сприятиме соціалізації злочинця та опануванню ним якоїсь професії на майбутнє; принцип пенітенціарного виховання, що супроводжується виховними роботами зі злочинцями та сприяє їх перевихованню; принцип технічного забезпечення, тобто контроль тюремного режиму, покладається на персонал, що має певні моральні якості; принцип допоміжних інститутів, контроль та впровадження методів сприяння колишньому ув'язненому до його повної реадaptaції [11, с. 393–396].

М. Фуко зазначає, що великий виховний аспект в'язниці та жорстка дисципліна проникають з християнської етики та одночасно забезпечують найсильніший механізм влади уряду. Жорстке підпорядкування людини з обмеженням її свободи властиве трьом соціальним інститутам: в'язниці, освіті та психіатричній лікарні. М. Фуко, як і Ж. Лютар, впевнений, що сучасне суспільство – це дисциплінарне суспільство, коли свобода людини дозується через суворий догляд за нею. В'язницю, заклади освіти та психіатричні лікарні він порівнює з паноптиконом Дж. Бентама, який розробив як один з його варіантів будівлю в'язниці. На думку філософа, саме королівські звіринці могли стати натхненням для проекту паноптикону, а муштра військових училищ, де проходив навчання брат Дж. Бентама, – ідеєю перенести жорстку дисципліну на злочинців. Паноптикон і досі активно використовується як будівля в'язниць в багатьох країнах.

М. Фуко звертає на специфіку паноптикону як на засіб прозорості соціальної реальності, де влада стає невидимою, але контролює усіх і кожного. «Відбувається розповсюдження дисциплінарних процедур, і не тільки у формі зачинених закладів, але й осередків контролю, розкиданих по усьому суспільству. Релігійні групи та благодійні організації довго виконували цю функцію «дисциплінування» населення. Починаючи з Контрреформації й до філантропії Липневої монархії ініціатив подібного роду стає усе більше. Цілі їх були релігійними (звернення та наставництво), економічними (допомога та спонукання до праці), або політичними (боротьба з незадоволенням та хвилюваннями)» [11, с. 310–311].

Система освіти спрямована на вироблення жаданого урядом соціалізованого випускника, вихованого в дусі підкорення владі, стереотипно мислездатного щодо етичних категорій добра і зла. Виховання такого вискоелективного ідеального випускника повинно було бути чітко регламентованим, контрольованим і систематичним. Через систему освіти влада добиралась й до батьків дитини, адже заклад освіти формував ціле досє не тільки на дитину, а й на її родину: соціальний стан, місце роботи, релігійне віросповідання, навіть стосунки в родині – все це ставало результатом ретельної праці інспекторів з освіти.

Особливе місце в системі контролю займала сповідь. М. Фуко зазначає, що тільки в християнізованих країнах в юриспруденції та під час розмови з вихователем, психіатром зберігається церковна практика відвертого зізнання. «Вплив влади на буденне життя організовувався християнством переважно навколо сповіді, навколо зобов'язання регулярно вплітати в мову нічим не примітний світ буденного: пересічні гріхи, непомітні слабкості аж до смутного сплетення думок, помислів та бажань; навколо ритуалу визнання, коли промовець одночасно є тим, про кого кажуть; навколо стирання речі, сказаної завдяки самому вислову... Саме християнський Захід вигадав цей дивний примус, який накладається їм на кожного...» [7, с. 262]. Але на державному рівні контролю сповідь стала ретельно записуватися. «Непримітне зло людського убозтва чи гріху більш не відправляється на небеса через ледь чутну відкриту сповідь: воно накопичується на землі у формі писемних слідів» [7, с. 263]. Обов'язкове зізнання у гріхах перед священиком, аж до вигадання цих гріхів, перетворилась на щиро-сердне зізнання в прокуратурі, у класній кімнаті, на канапці психотерапевта. І все це записується, заноситься в особову

справу. Тепер сповідання не знищує гріх шляхом його стирання завдяки промові, а використовується для покарання та виправлення дій людини, у залученні її до етико-моральних норм поведінки. М. Фуко підкреслює, що саме на Заході в юриспруденції щиріше зізнання людини в злочині довгий час уважалося таким, що не потребує додаткових доказів, причому катування обвинуваченого не вважалося тиском. Навіть сьогодні обвинуваченому на суді дають право зробити промову, так би мовити, його словами остаточно підкреслити його провину та вірність судового вироку. Наявність беззаперечних доказів вини не позбавляє злочинця цього права, адже прийняття своєї провини вважається в суспільстві початком виправлення, християнського очищення душі від зла.

Влада намагається контролювати навіть те, що важко піддається контролю – дурість і безумство. «Слово «безумство» стало джерелом двозначності. Фуко розмірковував про безумство лише опосередковано, передусім його займала та здатність до включення, яка була в один прекрасний (або ні) день пушена в хід простим адміністративним наказом, рішенням, яке поділило суспільство не на добрих і злих, а на розумних і нерозумних, змусило визначити нечистоту розуму та двозначність ставлення, яке стане підтримувати влада (у даному випадку верховна), з тим, що краще всього розділялось, ні трохи не приховуючи, що їй було б аж ніяк легко правити без розділення» [1, с. 11]. М. Фуко розкриває сутність безумства через історію ставлення до безумних людей і взяття їх під державний контроль. Фактично підконтрольність безумних має на меті декілька державних функцій: 1) розподілення суспільства на два базових прошарки – розумні та нерозумні, кожен з них своєю чергою має власну структуру та модель керування; 2) створення ілюзії прогресу, адже безумні, нерозумні, особи із затримкою розумового розвитку отримують соціальні гарантії біологічного існування від держави, а не вмирають від голоду, холоду та хвороб десь на вулицях; 3) вироблення системи контролю пацієнтів психіатричних лікарень і переосмислення їх відповідальності за вчинки, що дозволяє уряду на власний розсуд змінювати кордони визначення добра і зла. Людина, що визнається безумною, автоматично визнається й неосудною. Якби страшні злочини вона не зробила, покарання до неї не дотягнеться, адже найбільший вирок, який вона може отримати, – це примусове лікування. До того ж судова система прив'язується до психіатрії: без аналізу психічного стану підсудного не можливо вносити вирок. Психіатрія досліджує безумство та слабоумство, відповідно, формує цілу систему діагнозів – шизофренія, манія, неврастенія, психічні розлади, фобії тощо, під які заганяє усіх хворих людей. Таким чином, у межах психіатрії виникає жорстка сегрегація пацієнтів і, відповідно, їм призначаються різні лікувальні засоби. Одночасно психіатрична лікарня перетворюється на один із засобів терору на державному рівні. Активних політичних опозиціонерів можна було легко загнати в рамки психіатричних хвороб і залікувати до реальних психологічних розладів.

Психіатрія проникає навіть у парафію церковну, хоча, як уважає М. Фуко, без особливого задоволення останньої [12, с. 250–261]. Вона як третій сегмент онтологічного зрізу добра і зла забирає на себе лікування душі, адже одержимість дияволом та екзорцизм як засіб очищення душі від дияволь-

ської скверни психіатрія замінила звичайним таблетками та лікувальними процедурами.

Висновки. Такими чином, уряд легко контролював суспільство та нав'язував йому штучні етичні визначення добра і зла. Сам же уряд залишав за собою право робити зсунення етичних меж за необхідністю посилення контролю. М. Фуко визначає, що контроль, через який проявлялася воля до влади державного уряду, призводив до онтологічних зрізів етичних парадигм добра і зла, які хоча й базувалися на християнських уявленнях щодо онтології добра і зла, проте були штучним витвором розумової діяльності людства.

Література:

1. Бланшо М. Мишель Фуко, какому я его себе представляю / пер. с фр. и послесл. В. Е. Лапицкого. Санкт-Петербург : Machina, 2002. 96 с.
2. Гарбадин А.М. Поняття епістемі Мішеля Фуко та владні механізми її вияву у політичній науці. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2012. № 6. С. 185–192.
3. Делез Ж. Фуко / пер. с фр. Е. В. Семіна; вступит. ст. И.П. Ильина. Москва : Издательство гуманитарной литературы, 1998. 172 с.
4. Духович В.В. Проект генеалогії етики Мішеля Фуко. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 172–175.
5. Карпенко К.І. Онтологічна стратегія дискурсу-аналізу М. Фуко. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2012. Вип. 48. С. 243–249.
6. Федоровская О.Б. Человек во властных отношениях по М. Фуко. *Вісник Національного авіаційного університету. Сер.: Філософія. Культурологія*. 2012. № 1. С. 83–88.
7. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / пер. с фр. Б.М. Скуратов; под ред. В.П. Большакова. Москва : Практис, 2002. Ч. 1. 384 с.
8. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / пер. с фр. Б.М. Скуратов; под ред. В. П. Большакова. Москва : Практис, 2005. Ч. 2. 320 с.
9. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / пер. с фр. Б. М. Скуратов; под ред. В.П. Большакова. Москва : Практис, 2006. Ч. 3. 320 с.
10. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / пер. с фр. И. К. Стаф. Москва : АСТ : АСТ МОСКВА, 2010. 698 с.
11. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / пер. с фр. В. Наумов; под ред. И. Борисовой. Москва : Ad Marginem, 1999. 480 с.
12. Фуко М. Ненормальные: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1974–1975 учебном году. Санкт-Петербург : Наука, 2005. 432 с.
13. Ягунов Д.В. Глобалізаційна обумовленість «кризи покарання»: аналіз сучасних пенальних практик на основі кримінологічних поглядів Мішеля Фуко. *Правова держава*. 2010. № 12. С. 325–330.

Savonova H. Control as an ontological section of social and ethical paradigms of good and evil from M. Foucault's point of view

Summary. The article reveals ontological sections of ethical paradigms in the system of power mechanism in the philosophy of M. Foucault. It clearly outlines the Nietzschean position of the French philosopher and the process of rethinking the value of good, shifting the search for the ontology of good from the Christian worldview to determining the basic will to power and establishing control over man at all levels. Attention is drawn to M. Foucault's denial of the cognitive capacity of a person of good and evil, and the assimilation of certain truths in accordance with the power mechanisms of the church

and the state. Particular attention is paid to three ontological sections of the ethical paradigms of good and evil, which reflect the triangle of control: education, prison, psychiatric hospital. The key aspects of the article are the study of the control mechanisms in the institutions defined by the philosopher, which helps to define the system of determining the essence of good and evil from the standpoint of the development of ethics. The offender who does evil from time to time and the monster who has the right to do evil and goes unpunished are compared. The article explores the philosophy of punishing the offender and the king's right to the human body. It is noted that the right to the body, contact with the body changes with economic, social and moral changes in society. Sparing attitude to the offender's body comes from

an understanding of the economic feasibility of its use in hard labor and humanistic treatment to a person, the introduction of the educational potential of working homes and educational institutions in penitentiary services. Reconsideration of prison from the position of pre-trial detention as a means of punishment and control goes through the differential approach of the authorities to each member of society. Public institutions have a supervisory role. Particularly important is the openness that goes from the Christian idea of confession to the coach of a psychotherapist and the last word of the accused. These mechanisms allowed the state to easily control the society and imposed artificial ethical definitions of good and evil.

Key words: good and evil, control, offender, prison, God, church, Christianity, ethics.

Севрук І. І.,

*кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії Національної гвардії України*

Соколовська Ю. В.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії Національної гвардії України*

Чупрінова Н. Ю.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії Національної гвардії України*

ЕТИЧНІ ВИМІРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ РІВНИХ ПРАВ ТА МОЖЛИВОСТЕЙ ЖІНОК І ЧОЛОВІКІВ У СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ Й ОБОРОНИ

Анотація. У статті проведено аналіз етичних аспектів реалізації принципу гендерної рівності у секторі безпеки та оборони України.

Досліджено зміст етичних кодексів – «Кодекс честі офіцера Збройних Сил України» (1999), Кодекси етичної / добросесної поведінки (відповідно для Збройних Сил та Національної гвардії України, 2017), – що утворюють морально-етичне підґрунтя функціонування структур сектору безпеки та оборони в Україні. Виявлено, що національні Кодекси фіксують такі моральні цінності, як рівність, честь, гідність, життя, обов'язок тощо. Водночас ці документи є гендерно нейтральними, що утворює протиріччя у міжнародних та національних вимогах та стандартах щодо стратегії реформування силових структур та ускладнює процес забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків у секторі безпеки та оборони України.

Проаналізовано “The NATO Code of Conduct”, що є основним міжнародним документом, який визначає базові вимоги до етико-моральних характеристик особового складу армій країн-учасників та партнерів Альянсу. Показано, що серед п'яти етичних принципів (єдність, вірність, відповідальність, неупередженість і професіоналізм), які утворюють аксіологічне підґрунтя усіх соціальних та професійних взаємодій цивільних та військових співробітників та персоналу підрозділів країн-членів та країн-партнерів НАТО, є два головні принципи – неупередженість та професіоналізм, що мають чітко прописані вимоги щодо забезпечення гендерної рівності.

Проведене дослідження дозволило виявити, що наявний стан на 2019 рік прорахунки та недоліки у реалізації гендерної політики у секторі безпеки та оборони України як інституціонального, так і персонального рівнів, пов'язані безпосередньо найчастіше з недостатньою сформованістю не тільки гендерної, а й насамперед морально-етичної культури, що має прояв у нерозумінні, несприйнятті та недодержанні особовим складом гендерної толерантності та гендерної рівності у професійних практиках.

Обґрунтовано необхідність вирішення передусім завдань щодо формування гендерної компетентності

керівників всіх рівнів – стратегічного, оперативного, тактичного, оскільки саме від персональних установок керівників у жорстко ієрархізованих соціальних системах, якими є структури сектору безпеки та оборони, залежить успішність гендерних ініціатив як держави, так і самого сектору безпеки та оборони. Практики реалізації принципу гендерної рівності багато в чому залежать від морально-етичних норм, цінностей та принципів, які закладає (формує, патрує) у підпорядкованому підрозділі керівник.

Наголошено на ролі освіти у формуванні гендерної обізнаності та гендерних компетентностей особового складу. Доведено необхідність формування гендерно-орієнтованої етики та гендерної культури у секторі безпеки та оборони. Визначено перспективні напрями у розробці заявленої проблематики.

Ключові слова: гендерна рівність, сектор безпеки та оборони України, рівні права та можливості жінок та чоловіків, толерантність, гендерна чутливість; гендерно-чутливе середовище, етичні кодекси, принципи добросесної поведінки, гендерно-орієнтована етика, гендерна компетентність.

Постановка проблеми та її актуальність. Вищою цінністю сучасного демократичного суспільства є людина, її життя, безпека, можливість реалізації потенціалу кожної людини. Права людини, які проголошені Загальною декларацією прав людини (ООН, 1948 р.) та закріплені Конституціями демократичних країн, визнаються як основа для забезпечення загального процвітання та добробуту людства.

Права людини у XXI столітті розглядаються як рівність прав та можливостей людини незалежно від віку та статі, стану здоров'я, політичних переконань, соціального походження, етнічної та релігійної приналежності тощо. В такому разі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у силових структурах постає як логічне продовження загальної стратегії забезпечення прав людини в демократичному суспільстві.

Курс на Євроінтеграцію та вступ у НАТО, що закріплений конституційно у 2018 році [1], потребує не тільки декларативного визнання базових демократичних цінностей, а й їх реалізації у практиках життєдіяльності як інституцій держави та громадянського суспільства, так і кожного окремого громадянина.

Отже, перед українським суспільством постають першочергові завдання щодо змін, що пов'язані з демократизацією як суспільного життя в цілому, так і сектору безпеки та оборони. Як принципово важливий складник процесів демократизації (своєрідний маркер успішності демократичних перетворень) має бути реалізована і вимога щодо забезпечення рівних прав чоловіків та жінок в силових структурах України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сьогодні проблеми гендерної рівності розглядаються переважно у контексті дискурсу прав людини на основі визнання гідності людини. Широкий спектр гендерних досліджень, як західних фахівців, так і вітчизняних, надає можливості побачити наявні дисбаланси фемінності / маскулінності на макро- (інституціональному) та мікро- (персональному) рівнях. Українська гендеристика презентована дослідженнями психологічних (П. Горностай, Т. Говорун, О. Кікінежді та ін.), соціально-економічних (В. Близнюк, Т. Журженко, Т. Марценюк, С. Оксамитна та інші) та соціально-політичних (І. Грабовська, Н. Грицяк, Т. Ісаєва, Л. Кобелянська, М. Колодій, К. Левченко та інші) вимірів гендеру; впливу історичних (О. Кісь, О. Маланчук-Рибак, Т. Орлова, Л. Смоляр та інші) та духовно-моральних (Н. Недзельська, Л. Погоріла, В. Суковата, Н. Чухим) контекстів та формування гендерних ролей та гендерних відносин; соціокультурного конструювання гендеру (Т. Бурейчак, І. Головащенко, Т. Марценюк, С. Оксамитна, М. Скорик, С. Хрисанова, О. Шабурова та інші) та медійного конструювання гендерних ідентичностей (О. Кісь, М. Скорик, В. Суковата та інші); розглядаються освітньо-педагогічні (Т. Дороніна, О. Луценко, О. Остапчук, О. Сулова та інші) та екологічні (К. Карпенко) аспекти гендерної проблематики.

Водночас проведений аналіз джерел дозволяє стверджувати, що морально-етичне підґрунтя гендерної рівності наразі є мало дослідженим. Морально-етичні цінності як засадничі цінності будь-яких соціальних відносин, в тому числі відносин рівності / нерівності між жінками та чоловіками, потребують особливої дослідницької уваги та науково-теоретичного обґрунтування.

Метою статті є аналіз норм та цінностей військово-професійної моралі, які утворюють фундамент для реалізації принципу рівних прав та можливостей жінок та чоловіків у секторі безпеки та оборони України, необхідних змін у наявних етичних кодексах сектору у напрямку врахування вимог гендерної рівності, що сприятиме формуванню гендерної культури на інституціональному та персональному рівнях, виявлення ролі освіти у формуванні гендерних компетентностей особового складу сектору, передусім керівного.

Виклад основного матеріалу. Вимоги гендерної рівності у секторі безпеки та оборони України визначає державна гендерна політика, яка розгортається у рамках міжнародних зобов'язань країни та національного законодавства.

«Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» (1979) та її Загальна рекомендація № 30 (2013), Пекінська платформа дій (1995), Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир та безпека» (2000) та інші стали основними рамковими документами на міжнародному, регіональному та національному рівнях.

Необхідність забезпечення гендерної рівності в сучасному суспільстві фіксує Стратегія стабільного розвитку, яка була прийнята РБ ООН у 2015 році [2]. Серед Цілей сталого розвитку (ЦРС) людства, що визначені Стратегією на період 2016–2030 рр., гендерна рівність позначена як п'ята з сімнадцяти.

На виконання цієї Стратегії уряд України представив Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», яка визначає базові показники для досягнення ЦРС у нашій країні. Представлені результати адаптації глобальних Цілей сталого розвитку з урахуванням специфіки національних контекстів демонструють значну увагу держави щодо реалізації гендерної рівності: Україна взяла на себе зобов'язання створити умови для ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок і дівчат. [3]. Аналіз цілей, завдань та індикаторів Національного Плану Дій «Цілі Сталого Розвитку України» [4] дозволяє стверджувати, що гендерна рівність постає як фундаментальний принцип сталого розвитку українського суспільства (10 із 17 Цілей, 25 з 86 завдань, 45 з 172 індикаторів).

На реалізацію зазначеної державної стратегії у секторі безпеки та оборони було прийнято цілу низку принципово важливих документів, які сьогодні вже змінили «обличчя» сектору. Серед них: перший Національний план дій на виконання Резолюції РБ ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» (на період 2016–2020 рр.), відомчі (Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ, Національна поліція, Державна прикордонна служба) плани дій щодо реалізації Національного плану дій на виконання Резолюції 1325, Річні національні програми під егіду Комісії Україна – НАТО (2018, 2019 роки).

Сектор безпеки та оборони України за останні роки на виконання завдань, визначених у вищезазначених документах щодо реалізації державної гендерної політики, проводить чисельні заходи, що спрямовані на подолання гендерної нерівності та гендерних стереотипів у секторі, наявних перекосях у кадровій політиці, гендерної неознаності особового складу.

Водночас на переконання авторів статті, будь-які реальні зрушення у цьому напрямку можливі лише за умов урахування морально-етичного контексту усіх гендерних ініціатив.

Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що сенс існування усіх структур сектору безпеки та оборони країни полягає у захисті, забезпеченні безпеки суспільства та держави. Високий гуманістичний пафос професії військового полягає у тому, що вона орієнтована на збереження життя громадян, як вищої соціальної цінності держави (Конституція України, ст. 3) [5].

Морально-етичне підґрунтя функціонування структур сектору безпеки та оборони утворюють норми та цінності професійної діяльності, закріплені у Конституції України, Статутах Збройних сил, «Кодексі честі офіцера Збройних Сил України» (1999) та Кодексах добросовісної / етичної поведінки (відповідно для ЗСУ та НГУ, 2017).

Статути Збройних сил містять такі моральні цінності, як обов'язок, честь, гідність та життя [6].

«Кодекс честі офіцера Збройних Сил України» – принципово важливий з огляду на завдання даного дослідження документ: його фундаментальним принципом є принцип рівності – рівності всіх офіцерів, незалежно від звання та посади. Центровою ідеєю Кодексу є таке: «офіцер Збройних Сил України повинен бути прикладом чесного й сумлінного виконання своїх службових обов'язків, служіння Батьківщині, дотримуватись принципу поваги до честі і гідності всіх військовослужбовців без винятку» [7, с. 151].

На думку авторів цього дослідження, Кодекс честі офіцера надає найбільш загальне, однак гендерно нечутливе визначення рівності. Рівність у тому її визначенні, як надає цей документ, особовим складом усвідомлювалась у межах партриархатних цінностей та установок, з відвертою маскулінністю розуміння служби офіцера. Можемо упевнено це стверджувати, тому що у практиках набору у вищі навчальні заклади сектору безпеки та оборони до 2000-х років рекрутинг дівчат був скоріше винятком, ніж правилом. Приміром, і сьогодні (станом на 2019 рік) жінки-старші офіцери у Збройних Силах України складають нечисельну статусну групу (лише 949 осіб) [8]. В інших структурах сектору безпеки та оборони наявна приблизно така ж ситуація.

Рівність, як її надає Кодекс честі офіцера, розуміється як така, що стосується специфічного «братерства» чоловіків-офіцерів. І сьогодні, коли виникають чисельні акції відвертого чи прихованого несприйняття жінок-військовослужбовиць, особливо офіцерак, то вони є проявом розмежування, відторгнення «чужорідних елементів» – жінок – від цього «братерства». Причому ці реакції можуть бути як свідомими (проявом «принципової позиції»), так і неусвідомлюваними.

На думку дослідниці проблеми Л. Кринець, важливо врахувати, що Кодекс честі офіцера визначає «саме норми поведінки, а не відповідальність за їх порушення і не є механізмом розв'язання конкретних ситуацій» [7, с. 151]. В той же час наявне і таке твердження: важливими функціями Кодексу честі є «орієнтація офіцера на певний спосіб життя, стиль поведінки; впровадження в життя загальнолюдських, військових цінностей <...> утвердження поваги, довіри, відповідальності у взаєминах офіцерів» [9, с. 92].

Бачимо очевидне протиріччя у розумінні сучасними дослідниками проблеми ролі Кодексу у формуванні етичних якостей – відповідальності офіцера. На нашу думку, переведення етичних проблем у правове поле, що наявне у дослідженні Л. Кринець, можливо і доречно, з урахуванням відсутності у сучасних соціокультурних контекстах України етичних норм, вмонтованих у свідомість громадян. Але відповідальність як моральний феномен – це завжди внутрішній вимір, внутрішнє спонування, що зовнішніми механізмами не регулюється. І саме в цьому її цінність.

Водночас кожна з презентованих дослідницьких позицій залишає поза увагою гендерний вимір проблеми. Сучасна армія, безпекові структури – це вже нормативно закріплені світ різноманітності. Це світ і чоловіків, і жінок. І рівність – як етична норма, що закріплена у нормуючому всі соціальні відносини у секторі безпеки та оборони документі (Кодексі) – має набути текстуальної закріпленості. Кодекс честі офіцера від редакції 1999 року, на думку авторів статті, є таким, що не відповідає ані викликам часу, ані сучасним міжнародним (НАТО) та національним стандартам. Він потребує гендерної експертизи та відповідної переробки з урахуванням гендерного виміру етичного складника професійної діяльності сектору безпеки та оборони.

Прикладом гендерно-чутливого етичного кодексу є «The NATO Code of Conduct», що є основним міжнародним документом, який визначає базові вимоги до етико-моральних характеристик особового складу армій країн-учасників та партнерів альянсу. Документ містить п'ять базових цінностей – єдність, вірність, відповідальність, неупередженість і професіоналізм, які утворюють аксіологічну основу усіх поведінкових реакцій всіх цивільних та військових співробітників та персоналу

підрозділів НАТО [10]. Норми гендерно-чутливого ставлення закріплюють у цьому документі приписи щодо цінностей неупередженості та професіоналізму. Так, неупередженість як базова цінність проявляється, зокрема, через вимогу «... не допускати проявів гендерної дискримінації», що унеможливає прояв упередженості та суб'єктивності. Професіоналізм потребує «поважати конфіденційність приватної сфери, гендерну ідентичність та соціальну різноманітність усіх співробітників»; «не переслідувати та не дискримінувати інших співробітників у професійному середовищі, вимагати того ж від інших» [10].

У 2017 році набули чинності Кодекси доброчесної / етичної поведінки (відповідно для Збройних Сил та Національної гвардії України) [11; 12]. Ці документи адресовано різним структурам сектору безпеки та оборони, але змістовно (за незначними відмінностями) вони є фактично ідентичними. Тому вважаємо коректним розглядати їх разом.

Ці Кодекси акцентують увагу насамперед на запобіганні корупції у відповідних структурах та наголосу на етичних цінностях не роблять. В той же час, на думку авторів статті, кожен з принципів етичної / доброчесної поведінки фондується на цілому комплексі етичних цінностей, відсутність яких унеможливає реалізацію ані антикорупційної стратегії, ані гендерної політики у структурах сектору безпеки та оборони країни.

На підтвердження цієї тези проведемо розгляд деяких принципів, що закріплені у Кодексах етичної / доброчесної поведінки, у їх нерозривному зв'язку з цінностями професійної моралі.

Визначальним принципом діяльності військових (цивільних) посадових осіб є чесне і віддане служіння Українському народові та непорушне додержання Конституції України та законів України.

Які ж цінності та норми професійної моралі забезпечують реалізацію у професійних практиках зазначених принципів?

На думку авторів статті, жодна з зазначених вище вимог не буде виконана, якщо в особового складу відсутні патріотизм, честь та гідність. Не сформовані відданість присязі, соціальна і моральна відповідальність, почуття обов'язку та повага до закону, законності як однієї з вищих цінностей.

Якщо продовжити розгляд цього принципу у напрямку виявлення шляхів реалізації гендерної рівності, то очевидним стає зв'язок цього принципу з вимогою забезпечення на всіх рівнях не тільки права, а й можливості жінок нести службу у структурах сектору безпеки та оборони на рівних з чоловіками, відповідно, й рівної відповідальності.

Неупередженість особливу роль відіграє у прийнятті кадрових рішень. Питання щодо оцінки роботи підлеглих, ротації кадрів, кар'єрного зростання – все це потребує неупередженого ставлення як визначального принципу та передбачає сформованість таких моральних якостей, як справедливість, об'єктивність, відповідальність тощо. Зрозуміло, що гендерно-чутливий підхід у такому разі реалізується через об'єктивну оцінку професійності, компетентностей особового складу, незалежно від статі.

За таким принципом можна провести гендерну експертизу абсолютно всіх принципів, що задекларовані у Кодексах від 2017 року. Як висновок щодо змісту даних Кодексів – це гендерна нейтральність та гендерна нечутливість базових документів, що нормують поведінку та відносини у структурах сектору безпеки та оборони України.

Толерантність проголошується як нормуючий гендерні відносини моральний принцип. Він базується на визнанні цінності людини як такої, її права бути неповторюваною, відмінною від інших, що закріплено на міжнародному рівні визнанням цінності різноманітності сучасного світу. «Ми різні, але ми – рівні» – ось гасло сучасного світу.

Толерантність як цінність та норму взаємовідносин у секторі безпеки та оборони не фіксує жоден з наявних етичних кодексів. Маємо визнати, що у структурах сектору толерантність інтерпретується більшістю особового складу радше як негативна якість та має відверто сексистське забарвлення, що фіксує конструкт «терпіло».

Морально-етичні цінності та норми розкривають свій сенс та призначення («етика – практична філософія») лише через практики повсякденності. Вони зумовлюють всі соціальні взаємодії та відносини, зокрема професійні. Проголошені та закріплені у правових документах, моралі, традиціях – вони завжди реалізуються через персональні практики.

У жорстко ієрархізованих соціальних системах, якими є структури сектору безпеки та оборони, реалізація цих цінностей та норм залежить здебільшого від позиції керівника. З урахуванням того, що «гендерний порядок українського суспільства» й досі залишається таким, що «заснований на формальній нормі рівноправ'я статей та прихованій дискримінації жінок» [13, с. 67], зрозуміло стає важливість персональної позиції керівника щодо визнання рівних прав та можливостей жінок та чоловіків.

Сьогодні (станом на листопад 2019 року) наявне недодержання принципу рівних прав жінок та чоловіків у секторі безпеки та оборони України, причинами чого є, безумовно, і певні прорахунки інституціонального рівня, але здебільшого залежить все ж таки від організації виконання службових обов'язків на місцях, що залежить безпосередньо від керівників. Так, приміром, наявні сьогодні певні обмеження щодо військових посад, на які можуть бути призначені військовослужбовці-жінки; обмеження права військовослужбовців-чоловіків на звільнення з військової служби; суттєві недоліки щодо логістичного забезпечення жінок-військовослужбовиць – це проблеми, які потребують вирішення на інституціональному рівні. В той же час такі проблеми, як упереджене ставлення до професійного зростання та розвитку жінок-військовослужбовиць; наявний дисбаланс статусних позицій військовослужбовців-чоловіків та військовослужбовиць-жінок; наявність гендерних стереотипів та гендерної дискримінації, що суттєво ускладнює (або унеможливує) призначення жінок на найвищі керівні посади; невизнання (нерозуміння сутності явищ) більшістю особового складу наявності (поширеності) гендерної дискримінації, сексуальних переслідувань та сексуальних домагань у секторі безпеки та оборони – все це постає як сфера відповідальності керівника конкретного структурного підрозділу сектору безпеки та оборони.

Така ситуація потребує глибинних змін не тільки на законодавчому рівні. Мають відбутися суттєві трансформації у цінностях, ціннісних орієнтаціях, нормах у напрямку ствердження цінностей рівності та справедливості, на рівні як персональної культури, так і загальної культури у системі СБО. Йдеться про формування гендерно-орієнтованої етики та гендерної культури.

В той же час у вітчизняній науковій традиції навіть відсутнє відрефлексоване визначення поняття гендерно-орієнтованої етики. Тому вважаємо за необхідне у межах нашого дослідження дати робоче визначення. Гендерно-орієнтована

етика – це система теорій та поглядів, які обґрунтовують цінності рівності прав та можливостей жінок та чоловіків.

На думку авторів дослідження, цінності гендерної рівності та толерантності мають бути зафіксованими не тільки в етичних кодексах, а й у компетентностях службовців та військовослужбовців сектору безпеки та оборони України.

Практики також доводять наявність безпосередніх кореляцій між рівнем гендерної культури та морально-психологічним кліматом у підрозділах сектору безпеки та оборони. Особлива значущість цієї тези підтверджується чисельними ситуаціями під час проведення ООС/АТО.

Отже, йдеться про необхідність формування гендерної культури у секторі безпеки та оборони України на інституціональному та персональному рівнях.

Гендерна культура особистості – це індивідуально-особистісна характеристика, частина загальної культури суб'єкта, що містить гендерну компетентність, гендерну картину світу, специфічні ціннісні орієнтації та моделі поведінки [14, с. 59].

Гендерна культура особистості – показник якісний, він завжди демонструє ступінь опанування людиною наявних цінностей (суспільних, інституціональних), норм, принципів щодо рівності жінок та чоловіків, здатність до толерантності, до протидії дискримінації та ступінь реалізації їх у персональних практиках. Тому виокремлюють відповідні рівні: низький, достатній та високий, які фіксують ступінь сформованості цих цінностей та прояву їх у різноманітних суспільних практиках. Очевидно, що у ситуації наявного низького рівня гендерної культури (керівника, особового складу) завжди формується поле напруженості, яке не дозволить розкритися потенціалу кожного з членів колективу, утворює ризики чисельних конфліктів, невдоволення, звільнення, втрати людських ресурсів і, відповідно, послаблення структури та зниження рівня спроможності виконувати поставлені завдання.

Особливу роль у формуванні гендерної культури особового складу мають відіграти освітні практики, передусім вищі навчальні заклади сектору безпеки та оборони.

Таким чином, перспективними напрямками реалізації проблем, що висвітлені у цьому дослідженні, вважаємо:

- організацію на інституціональному рівні (науково-дослідні центри, наукові лабораторії, навчальні заклади сектору безпеки та оборони) досліджень та обговорень морально-етичних аспектів гендерної рівності у секторі безпеки та оборони;
- включення в освітні професійні програми навчальних закладів сектору безпеки та оборони навчальних курсів «Військово-професійна мораль» («Військово-професійна етика»);
- через освітньо-виховні практики формування нової генерації керівників сектору безпеки та оборони, які матимуть сформовану стійку систему цінностей, основу якої складають базові демократичні цінності, зокрема, рівності прав та можливостей жінок та чоловіків;
- формування гендерно-чутливого середовища, що сприятиме формуванню гендерної толерантності особистості особового складу у секторі безпеки та оборони;
- формування морально-етичної культури (організаційної та персональної) як основи долання гендерних стереотипів та гендерно-зумовленої дискримінації;
- формування персональної відповідальності особового складу сектору безпеки та оборони у питаннях щодо недопущення сексизму, проявів насильства, зокрема сексуального, приниження честі та гідності як жінок, так і чоловіків тощо.

Окремим перспективним напрямом вважаємо дослідження взаємодії гендерного та етичного складників як фактору, що забезпечує ефективність діалогу цивільних та військових структур.

Висновки. Таким чином, забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків у секторі безпеки та оборони нерозривно пов'язане з необхідністю перегляду норм маскулінності, які закріплені традиційною професійною етикою структур сектору. Необхідною є гендерна експертиза наявних етичних кодексів та реалізація у кодексах гендерно-орієнтованих підходів. Стратегічно значущим завданням структур СБО стає формування гендерної культури (як на інституціональному, так і персональному рівнях) та гендерно-орієнтованої професійної моралі. Вирішальну роль у формуванні гендерної обізнаності, гендерної компетентності особового складу, толерантності, неприйняття будь-яких форм приниження честі та гідності і жінок, і чоловіків мають відіграти освітні практики, насамперед заклади вищої освіти у секторі безпеки та оборони України.

Література:

1. Закон України: Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19>.
2. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/70/1 от 25 сентября 2015 года. URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rc=1&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewiXu4XU8c31AhVsooKHWG1CDYQFjAAegQIARAB&url=https%3A%2F%2Fwww.un.org%2Fru%2Fga%2F70%2Fdocs%2F70res1.shtml&usg=AOvVaw3dlwsGcUT3dt28dHILYVd>.
3. Цілі Сталого Розвитку: Україна 2017: національна доповідь. URL: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf.
4. Сайт Організації Об'єднаних Націй в Україні. Гендерна рівність. URL: <http://www.un.org.ua/nasha-robota/gender>.
5. Конституція України, від 28.06.1996 р., поточна редакція від 22.01.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA%96-%D0%B2%D1%80>.
6. Статути Збройних сил України. Статут внутрішньої служби Збройних сил України. Київ, 1999. 340 с.
7. Крimeць Л., Калениченко Р. Етичні кодекси поведінки в контексті формування ментальності військовослужбовців та протидії гендерній дискримінації. *Збірник наукових праць «Військова освіта» Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*. 2019. № 1(39). С. 150–160.
8. Офіційний вебсайт Міністерства оборони України: Кількість жінок у нашому війську за десять років збільшилась у 15 разів. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2019/09/17/kilkist-zhinok-u-nashomu-vijsku-za-desyat-rokiv-zbilshilas-u-15-raziv/>.
9. Голик М.М. Кодекс честі офіцера Збройних Сил України як чинник формування корпоративної культури. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. 2016. № 108. С. 91–93.
10. NATO Code of Conduct (2013). URL: <https://www.nato.int/structure/recruit/info-doc/code-of-conduct.pdf>.
11. Кодекс етичної поведінки військових посадових осіб та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, у Національній гвардії України (03.05. 2017). URL: http://ngu.gov.ua/sites/default/files/kodeksu_etichnoyi_povedinky_ngu_2017.pdf.
12. Кодекс добросовісної поведінки військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України. (15.03.2017). URL: <http://www.mil.gov.ua/content/corruption/Codecs.pdf>.
13. Власова О.П. Гендерное равенство как ресурс теории справедливости. *Грани. Философия*, № 5(67), 2009. С. 67–69. URL: <chrome-extension://mhjfbmdgcfjbbpaeojofohoefghehjai/index.html>.
14. Словник гендерних термінів / Укладач З. В. Шевченко. Черкаси : видавець Чабаненко Ю., 2016. 336 с.

Sevruk I., Sokolovska Y., Chuprinova N. Ethical dimensions in implementing the equal rights and opportunities for women and men in the security and defense sector

Summary. The article analyzes the ethical issues when implementing the principle of gender equality in the security and defense sector of Ukraine.

The ethical codes – the Code of Honor of an Officer of the Armed Forces of Ukraine (1999), the Code of Ethics / the Code of Conduct (for the Armed Forces and the National Guard of Ukraine, 2017, respectively) – that provide the moral and ethical basis for effective functioning of the security and defense sector structures in Ukraine are examined. The National Codes have been found to capture the moral values of equality, honor, dignity, life, obligation, etc. At the same time, the documents are gender-neutral and, thus, contradict international and national requirements and standards with respect to the strategies in reforming the security forces and hamper the process of implementing equal rights and opportunities for women and men in the security and defense sector of Ukraine.

The NATO Code of Conduct is analysed. This is the main international document that sets out the basic requirements for the ethical and moral qualities of the military personnel from allied and partner countries. The study shows that two of the five ethical principles (unity, loyalty, responsibility, impartiality and professionalism) that create the axiological basis for all social and professional interactions between civilian and military personnel and employees from NATO member and partner countries have clearly outlined requirements for providing gender equality – these are impartiality and professionalism.

The study revealed that in 2019, any present gaps and weaknesses in implementing gender equality policy in the security and defense sector of Ukraine, both at the institutional and personal levels, are directly conjugated with the lack of gender and also, first and foremost, with a poor moral and ethical culture that is particularly visible in misunderstanding, rejection, and lack of respect for gender tolerance and gender equality in professional practices.

As for building the gender equality competence in leaders at strategic, operational, and tactical levels, this task has been validated to be crucial, since successful implementation of gender equality initiatives by the state and the security and defense sector depends on orders given by superiors in rigidly hierarchized social systems a vivid example of which is the security and defense sector themselves. Practices for implementing the principle of gender equality are largely dependent on the moral and ethical standards, values and principles outlined (formulated, patronized) by a superior in a subordinate unit.

The role of education in building gender awareness and gender competencies among military employees is emphasized. The need for gender-oriented ethics and gender culture in the security and defense sector is substantiated. Perspective directions in solving the stated issues are identified.

Key words: gender equality, security and defense sector of Ukraine, equal rights and opportunities for women and men, tolerance, gender sensitivity, gender-sensitive environment, ethical codes, principles of virtue ethics, gender-oriented ethics, gender equality competence.

ПОЛІТОЛОГІЯ

Барабаш О. В.,*кандидат філософських наук, доцент,**докторант**Харківського національного педагогічного університету**імені Г. С. Сковороди**ORCID ID: 0000-0001-8479-8926*

РІЗНОРІДНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ Й КАРИБЬСЬКОМУ БАСЕЙНІ ТА ТРУДНОЩІ ПЕРСПЕКТИВИ «СТАЛОГО РОЗВИТКУ»

Анотація. У статті поставлена і частково розглянута проблема можливості «сталого розвитку» у дусі положень спеціальної програми ООН у країнах Латинської Америки та Карибського Басейну за умов нинішніх складнощів економічного характеру, викликів соціально-політичного характеру і за наявності проблем як власне місцевого гатунку, так і загальносвітового характеру. Здійснена спроба з'ясувати, на якому змістовному підґрунті та за яких сприятливих факторів і цілеспрямованих дій завдання програми будуть успішно результативними. Виявлено, що країни Латинської Америки та Карибського Басейну (ЛАКБ) після періоду поступового проникнення й закріплення окремих інститутів демократичного політичного режиму і передусім саме у зв'язку з упровадженням демократичного електорального законодавства (що на певний час знизило як фактичну кількість, так і ймовірність державних переворотів з подальшим зломом політичної системи) вступили у фазу демократичної рецесії, поширення стратегій позаінституційного протистояння політичних акторів, поновлення вуличних протестних технологій у політичному процесі (Венесуела, Болівія, частково і секторально – Чилі, Перу, Колумбія). Тому захист завоювань демократії в регіоні розглядається в контексті необхідності консолідованого відстоювання демократії в світі й зменшення ризиків для її майбутнього існування. Підкреслено, що на фоні проблем розвитку світової економіки та переорієнтації щодо політекономічних стратегій на національному рівні змістовний центр щодо бачення перспектив зміщується від бінарності «демократія – тоталітаризм» до змістовної площини, яка пов'язана з факторами економічного зростання та соціальною захищеністю. Економічний складник сучасних світових, у тому числі політичних процесів, визначається одним з ключових. Підсумовано, що багато в чому подальший розвиток подій і в світі, і в регіоні, в тому числі щодо варіації рішення комплексу проблем соціальної якості у співвідношенні з баченням економічного зростання, буде залежати від парадигми розвитку, що буде визначена в найближчі рік–два у США. Підкреслено значення розробки програм-стратегій національного розвитку на рівні окремих країн та впровадження інноваційних технологій.

Ключові слова: Латинська Америка і Карибський Басейн, демократична рецесія, сталий розвиток, політичні процеси, соціальна нерівність, геополітика.

Вступ. Вочевидь, сучасний світ увійшов у фазу реформатування багатьох системних параметрів щодо співіснування держав, суспільств, економік, об'єднань різного гатунку, оди-

ничних суб'єктів (у тому числі новітнього характеру), з перспективами невизначеності проблематики розвитку, непередбачуваності ризиків майбутності, що будуть актуалізуватися у процесі спонтанності плину «текучої сучасності» і за умов турбулентності змін. Латинська Америка і Карибський Басейн (ЛАКБ) завжди були одним з найчутливіших щодо тенденційності й змістовної показовості регіоном відносно «загальної симптоматики» трансформаційних спрямувань як локального, так і загальносвітового значення, а 2019 рік виглядає загалом знаковим на фоні, по-перше, спроб віднаходження алгоритмів геополітичної поведінки основних «гравців» усіх рівнів політики в ситуації намагань ствердження конфігурацій багатополлярності з визначенням кола домінуючих інтересів, болювих порогів, червоних ліній максимізації ризиків, по-друге, зі ствердженням у світі різноспрямованих політекономічних стратегій внаслідок зміни курсу однієї з ключових економік світу – неолібералізму формату гегемонії на «національний розвиток» у США часів президентства Д. Трампа і, зрештою, по-третє, завершення великого регіонального виборчого циклу на рівні країн у зв'язку з плановою компанією виборів Президента Аргентинської Республіки. Додатково змістовним і неоднозначним виглядають контексти місцевих політичних процесів з урахуванням того стратегічного бачення перспектив людства, що було сформульовано й трансформовано в конкретику векторів-завдань у Резолюції, що прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 25 вересня 2015 року, – «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року». Цей документ демонструє глибинність усвідомлення масштабності й загрозиливості сучасних викликів – у підрозділі «Наш світ сьогодні» констатується: «14. Ми зустрічаємося у час, коли на шляху сталого розвитку постали величезні виклики. Мільярди наших громадян досі бідують, позбавлені можливості жити гідним життям. Посилюється нерівність усередині країн та між ними. Наявні колосальні диспропорції у розподілі можливостей, матеріальних цінностей та влади...» [1]

Постановка проблеми. За умов нинішніх складнощів економічного характеру, викликів соціально-політичного характеру і за наявності проблем як власне місцевого гатунку, так і загальносвітового характеру чи є можливим «сталий розвиток» у дусі положень спеціальної програми ООН в країнах (ЛАКБ), на якому змістовному підґрунті і які фактори здатні сприяти комплексному вирішенню завдань розвитку та результативно успішним перетворенням?

Мета і завдання роботи. Мета роботи – з'ясувати окремі чинники й тенденції політичних процесів у регіоні та інші фактори впливу на розвиток країн ЛАКБ, вийти на розуміння можливостей і рекомендацій щодо реалізації програмних положень ООН відносно ствердження «сталого розвитку». Завдання – проаналізувати окремі фактори і явища політичного життя, виділити складнощі розвитку, центри зосередження змістовних напружень, позначити вплив геополітичних аспектів на загальну ситуацію, визначити варіації заданості у політичному процесі запитів суспільства щодо рішення блоку питань соціального характеру та налаштованість ключових акторів щодо визначення політ-економічної стратегії розвитку у контекстах загальносвітової боротьби за економічне зростання і водночас соціальну захищеність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних авторів, що досліджують окремі аспекти проблематики, відзначимо роботи В.Ю. Карасьова, що займається аналізом і подальшою концептуалізацією явищ геополітичного характеру, політекономічних стратегій сучасності, у тому числі стосовно процесів у ЛАКБ. Характер і сутність сучасних конфліктів у контекстах кризи лібералізму, розвитку політичних режимів з виходом на регіональну проблематику розробляють І.Д. Денисенко, І.О. Поліщук, Г.М. Куц. Тематикою моделювання мережевих політичних процесів, підходів і методологічних напрацювань займається М.А. Польовий. Стосовно політичних процесів системного характеру в регіоні виділимо роботи О.І. Ткача, особливо відносно заходів застосування м'якої сили. Серед зарубіжних авторів щодо предметної площини нашого дослідження аналітичний моніторинг і аналіз ситуації в країнах ЛАКБ проводять Б. Геддес, Л. Даймонд, Д. Зіблатт, С. Левицький, З.В. Івановський, Т.О. Воротнікова, Ю.М. Саямов, Н.М. Яковлева, П.П. Яковлев, Д.В. Морозов та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження й отриманих результатів. Формування нової світової економічної парадигми на фоні спрямування курсу найрозвиненіших національних економік на якісно відмінний технологічний уклад зі змінами параметрів галузевого гатунку, залученням сучасних науково-інформаційних надбань і похідним зростанням факторів природно-ресурсного забезпечення перетворює регіональний латералізм неоліберальних часів президентства Б. Обама на тенденцію формування інтеграційних мегаблоків, що поступово задають нові умови та правила міжнародної торгівлі. Власне, економічні інтереси закладають і лінії представлення геополітичних трендів сучасності – у світовій політиці прагматизм інтересів витісняє романтизм ідеологій. У цьому смислі ЛАКБ як регіон, що зосереджує значну частку земних ресурсів, є ареною боротьби за успішність в реалізації своїх економічних задумів та водночас «місцем створення проблем і демонстрації можливостей щодо деструктивну» по відношенню до конкурентів. Політичні процеси в регіоні тією або іншою мірою є пов'язаними як з реалізацією геополітичних стратегій власне країн-представників регіону, так і з присутністю задумів, намірів, дій США, Китаю, Росії. Китай останнім часом діє в регіоні через підключення країн ЛАКБ до реалізації свої економічних намірів, проводячи системну роботу з міністрами – представниками країн напряму та в режимі швидкої взаємодії у межах і двосторонніх зв'язків, і багатостороннього формату в рамках Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва

(АТЕС). Привабливість взаємодії з Китаєм зумовлюється насамперед значним обсягом інвестицій Китаю і сумарним потенціалом його економічних можливостей. США, що тривалий час «запрошували прикладом» до взаємодії в період неоліберальної гегемонії і виступали у ролі «плеча демократії», більшою або меншою мірою ще з часів ствердження «доктрини Монро», водночас розглядали регіон в контексті зв'язків з власними економічними інтересами, а щодо питань безпеки, у тому числі економічної, адміністрація Б. Обама реалізовувала проект двох океанських кіл – тихоокеанського і атлантичного. Могутня економіка США і приваблива можливість взаємодії з нею, важелі їх фінансового, дипломатичного впливу, залишать США головним і бажаним для частки місцевих еліт гравцем у регіоні. Тривалий час розбудовував свою стратегічну взаємодію в регіоні СРСР, яка базувалась на ідеологічному підґрунті та фінансових можливостях щодо підтримки дружніх країн – ці напрацювання геополітичного характеру вже поза чітко вираженим ідеологічним аспектом використовує сьогодні Росія, і такі стосунки мають свою привабливість і ефективність щодо реалізації національних інтересів (нещодавно Росія знову списала борги африканським країнам на загальну суму 20 млрд дол., тоді як одній тільки Кубі – більш ніж 31 млрд дол.). Інтереси держав перетиналися в багатій нафтою Венесуелі, у якій окремі нафтові свердловини і права на розробку інших належать Російським компаніям, нафтопереробні потужності «важкої» венесуельської нафти знаходяться переважно у США, а головним її споживачем є Китай. Затяжна криза у Венесуелі зрештою дозволила зберегти владу дружньому Росії президенту Н. Мадуро. Втім, регіональне лідерство Венесуелі і життєвість проекту ALBA під її супроводом було поставлено під сумнів, а зі зміною лідера в Еквадорі і орієнтацією Леніна Морено на співпрацю з США та відсторонення від участі в ALBA цей регіональний блок опинився під загрозою розпаду. Після відвідин Н. Мадуро Москви, зустрічі з В.В. Путіним та переорієнтації в регіоні Гватемали на співпрацю з Євразійським Союзом розпочалась серія бурхливих протестних подій, пов'язаних з підвищенням цін на громадський транспорт саме в Еквадорі, а також в країні – «вітрині лібералізму», надійного союзника США з могутніми ВМС – Чилі. Слідом за тим ми споглядали, як внаслідок вуличних акцій опозиції було зміщено президента Болівії Ево Моралеса – одного з найбільш послідовних прибічників політики В.В. Путіна. Болівія загалом знову стає центром світового економічного інтересу у зв'язку з наявністю родовищ літія, необхідного для виробництва акумуляторів для електромобілів (Болівія вважається «батьківщиною глобалізації», оскільки саме в ній зі срібла, що здобувалась в горі Потосу, склались передумови щодо появи першої світової валюти (срібний долар), яка поєднувала економічну діяльність в усьому світі впродовж 3 століть). І зрештою протестні акції в Колумбії, країні, що тривалий час зорієнтована на співпрацю з США і чий потужні сухопутні збройні сили є головною загрозою для Венесуелі. Таким в загальних рисах є геополітичний підтекст в комплексі взаємопов'язаних політичних та соціально-економічних процесів у регіоні зі своєю внутрішньою і зовні не очевидною логікою.

Поряд зі ствердженням поширеної тези, що Латинська Америка є певним полігоном для запровадження і відпрацювання нових, експериментальних за сутністю технологій політичного та економічного характеру, на нашу думку, має право

і міркування, що саме в цьому регіоні найбільш виразно, соціально-амплітудно проявляються риси актуалізації проблемності майбутнього, окреслюються тенденції загальносвітових змін. Так, навіть за умов змістовної волатильності [2], результативної поляризації та високого ступеня непередбачуваності усіх складників політичного процесу (про що свідчать хід і дані політико-виборчої кампанії в регіоні), великого циклу, який «підсумували» вибори Президента Аргентинської Республіки, і загалом усі поточні політичні події можна виділити puntos clave de concentración del significado de la perspectiva (ключові пункти зосередження щодо позначування перспективи).

1. Країни Латинської Америки та Карибського Басейну (ЛАКБ) після періоду поступового проникнення й закріплення окремих інститутів демократичного політичного режиму і передусім саме у зв'язку зі впровадженням демократичного електорального законодавства (що на певний час знизило як фактичну кількість, так і ймовірність державних переворотів з подальшим зламом політичної системи) вступили у фазу демократичної рецесії, поширення стратегій позаінституційного протистояння політичних акторів, поновлення вуличних протестних технологій у політичному процесі (Венесуела, Болівія, частково і секторально – Чилі, Перу, Колумбія). Тому захист завоювань демократії в регіоні розглядається в контексті необхідності консолідованого відстоювання демократії в світі й зменшення ризиків для її майбутнього існування [3]. Загалом ситуація, за даними опитування Latinobarometro 2018 та 23 щорічної конференції [4], індикативна, виражена і симптоматична, зокрема відзначається почуття втоми від демократії, задоволеність демократією знизилась з 44% до 24% населення регіону, є широко представленими громадянський спротив та гнів по відношенню до політики й політичної еліти, рівень легітимності політичних партій і законодавчих органів оцінюється, відповідно, на рівні 13% та 21%. Токсична комбінація настроїв і факторів в регіоні зрештою робить достатньо високою вірогідність конфронтаційних сценаріїв розвитку й веде до зниження порогів соціально-прийняттого в політичних процесах у напрямку прийняття насилля як складника політичної боротьби. До 40% представників регіону готові підтримати недемократичні режими, що здатні забезпечити гідний матеріальний рівень життя. Тільки Коста-Ріка та Уругвай зрештою визнаються повними демократіями і не викликають стурбованості щодо розвитку подій у цих країнах.

Загально-регіональна проблема – корупція. У Гватемалі президентом Джеймсом Ернесто Моралесом Кабрера, який має передати свої повноваження новообраному президенту Алехандро Едуардо Джаматею Фалла вже в січні 2020 року, припинено діяльність міжнародної організації CICIG [5] (Comisión Internacional contra la Impunidad en Guatemala – Міжнародна організація проти безкарності в Гватемалі), що понад десятиріччя боролась у цій країні з корупцією, і це певною мірою виглядає капітуляцією перед проблемою, «яка в Латинській Америці має системний та всеосяжний характер» [6, с. 12]. Загалом багато в чому підтверджуються висновки і передбачення щодо сутності політичних процесів в регіоні Н.М Яковлевою: «Латинська Америка вкотре знаходиться на порозі системної кризи керованості й політичної нестабільності з причин низької якості регіональних еліт та сумнівної репутації інституту президентства. Це відкриває додаткові можливості для представників політичної альтернативи й позасистемних акторів у трансцен-

дентному електоральному циклі 2018–2019 рр., передбачити результати якого не уявляється можливим» [7, с. 180]. Дійсно, актуальним для регіону стало і новітнє лідерство, як за формами його прояву, так і відносно змісту діяльності. Є суспільний запит на незвичні постаті в політичному процесі. Певний час найпопулярнішими лідерами в світі за показниками своєї внутрішньої підтримки залишались президенти Андрес Мануель Лопес Обрадор (Мексика) та обраний на самому початку 2019 року Наїб Армандо Букеле Ортес (Сальвадор), які якісно опанували можливості спілкування з використанням новітніх інформтехнологій, медіа засобів. Рівень їх підтримки тривалий час знаходився на високій позначці 71%. Наїб Букеле під час виборів використовував ролики-звертання через Twitter, а зараз вже привчив країну до своїх публічних розпоряджень й наказів через соціальні мережі [8]. Щодо появи на політичній арені позасистемних політиків – шоумена, коміка та кінопродюсера Джімі Моралеса в Гватемалі та інших, ми вже аналізували ситуацію [9].

За новітніми форматами і медіазасобами простежується й змістовність процесів. Венесуела як носій ліворадикальної ідеології «соціалізму XXI століття» переживає затяжну кризу – сама ідея виглядає в регіоні вже не настільки привабливою. За переважно правоцентристською ідеологією лідерів більшості країн регіону (Жаїр Мессіас Болсонару – Бразилія, Мігель Хуан Себастьян Пін'єра Еченіке – Чилі) залишається простір і для лівоцентристської позиції (Андрес Мануель Лопес Обрадор – Мексика та, скажімо, Карлос Альварардо Кесада – Коста-Ріка), бо спільний знаменник дерадикалізації та зближення позицій – площина соціальних завдань, необхідність подолання одних і тих же проблем: бідність, злочинність, корупція, безробіття, забруднення навколишнього середовища.

2. На фоні проблем розвитку світової економіки та переорієнтації щодо політекономічних стратегій на національному рівні загалом змістовний центр щодо бачення перспектив зміщується від бінарності «демократія – тоталітаризм» до змістовної площини, яка пов'язана з факторами економічного зростання та соціальною захищеністю. Економічний складник сучасних світових, у тому числі політичних процесів визначається одним з ключових. The world today seems almost suddenly awash in change. Economies struggle everywhere, the Middle East is in flames, and national borders seem to mean less than ever before [10, с. 18]. За концептуалізації у США нинішнього стратегічного політико-економічного курсу як Nation Developmentalism [11, с. 169] та запереченням неоліберального розвитку часів президентства Барака Обами, з подальшим виходом на боротьбу ще 4 стратегій, серед яких є представленим навіть демократичний соціалізм Берні Сандерса, країни ЛАКБ демонструють варіації своєї стратегічної зорієнтованості і мають вирішувати дилему економічного зростання, що представляється: або узагальнений статистичний матеріал з покращеними показниками (Жаїр Болсонару – лідер Бразилії – слідує за курсом США і стилем Дональда Трампа), або і за вимірів достатньої соціальної захищеності (Андрес Мануель Лопес Обрадор у Мексиці заявив про омані лібералізму та впроваджує широкі соціальні програми щодо підвищення якості освіти, безоплатності її та медицини тощо [12]). Якщо ж запускається достатньо радикальний лівий за змістом сценарій перерозподілу соціальних благ (Венесуела, Нікарагуа, Болівія [13]), що порушує системні параметри ведення бізнесу за ліберальними стандартами,

проглядається відтік капіталу, зниження показників розвитку й подальші проблеми економічного характеру. Після поразки президента Маурісіо Макрі на виборах в Аргентині, з обранням лівих поглядів лідера Альберто Анхеля Фернандеса майже відразу обвалилась місцева грошова одиниця – аргентинський песо, очікуються кризові явища в колись одній з найсильніших економік регіону, що вже тривалий час (особливо з початку XXI ст.) переживає важкі часи. Втім, і слідування стратегії лібералізму, або популярній за часів ще до Рональда Рейгана радикальній версії індивідуалізму з практичним виходом держави з площини надання й забезпечення соціальних гарантій по відношенню до громадян – лібертаріанству – сповнене ризиками несвоечасності та результативної програшності на фоні того ж національного розвитку. Як відзначає представник академічних кіл Лондона Алекс Каллінікас: «Парадокс навіть не в тому, що неолібералізм у кризі, а в тому, що це й до сьогодні офіційна доктрина економічної політики у більшості країн» [14].

Загалом на фоні програм боротьби з бідністю та соціальною нерівністю, що впроваджуються на рівні ООН, досліджень капіталізму ст. Тома Пікетті з аналітикою щодо виявлення основ соціальної нерівності та представлення заходів її подолання [15], оприлюднення результатів наукового пошуку лауреатів Нобелівської премії 2019 Абхіджита Вінаяка Банерджи та Естер Дюфло, які займались рандомізованими польовими дослідженнями щодо дієвих засобів боротьби з бідністю (їх висновок: найбільш ефективні з них – якісна освіта та медицина), проблема алгоритму співіснування економіки зростання й інститутів соціального захисту набуває значення однієї з ключових.

Відносно формування соціальної нерівності в доповіді Т. Пікетті відзначається тенденція зростання показників нерівності в усьому світі й значимість у цьому процесі політичного контексту: «Динаміка нерівності в доходах прямо залежить від того, яку траєкторію розвитку вибирали держави. Колишні і нинішні комуністичні країни з високою часткою держрегулювання (Китай, Росія, Індія), що мають обмежену «відкритість світу», зіткнулися з особливо різким зростанням нерівності» [15]. Індекс Джині, який відтворює загальну картину щодо представлення нерівності в світі по країнах, у матеріалах стосовно 2018 року відносить і більшість країн ЛАКБ до тієї частини списку, де соціальна нерівність за показниками цього індексу виражена найсильніше – 7. Колумбія (48,90), 8. Гондурас (48,30), 12. Панама (46,10), 13. Чилі (45,90), 14. Мексика (45,90), 15. Коста-Ріка (45,70), 17. Перу (45,40), 18. Бразилія (44,90), 19. Парагвай (44,90), 21. Домініканська Республіка (44,60), 22. Гватемала (44,50), 26. Болівія (43,50), 27. Нікарагуа (43,20), 43. Сальвадор (38,90), 46. Аргентина (38,60), 54. Уругвай (37,00). (Для порівняння – 4. Китай (51,00), 24. Російська Федерація (43,90), 49. США (37,80), 87. Франція (29,90), 89. Швейцарія (29,30), 91. Німеччина (29,00), 98. Україна (26,30), 106. Норвегія (24,90).) [16]. Звичайно, як будь-які показники, що базуються на статистичних даних, мають свою ступінь погрешності і надають певну лінійність результативному підсумку, але водночас вони і дозволяють виокремити контурності змістовного характеру. Країни, що потрапляють у високу частину індексу Джині, мають бути готовими до можливих проявів форм соціального незадоволення, спроб трансформацій політичної системи, або щонайменше політичних процесів «поза зоною звичайності». В цьому ракурсі поточні

події в Чилі, Колумбії, Еквадорі, Болівії також проявляють риси певної тенденційності.

Як свідчать місця в індексі Джині, насамперед країн Північної Європи, демократичний політичний режим і його заходи щодо соціальної захищеності населення, створення механізмів перерозподілу соціальних благ та загалом цілеспрямована політична робота дають суспільно-прийнятний результат відносно подолання нерівності. Один з ключових висновків, що робить Т. Пікетті у своєму дослідженні, – тенденція концентрації багатств зберігається, (маркери її особливого посилення: 1980-ті рр. та після світової економічної кризи 2007–2008 рр.) і скоріше за все наблизиться до того рівня, що існував перед початком Першої світової війни – його критичність стала однією з причин запуску механізмів перерозподілу «початку довгого періоду руйнації багатств, експропріації та росту оподаткування...» [15].

Окрім кореляцій політичного розвитку як засобу запобігання зростання нерівності пропонуються також такі заходи подальшого убезпечення від нерівності: прогресивне оподаткування, яке знижує нерівність не тільки після самого факту сплати вищих податків, а й обмежує найбагатших людей від подальшого підвищення своєї зарплати і майнового накопичення, та знову ж таки – «рівний доступ до освіти і до високооплачуваних робочих місць» [15]. Певним підтекстом щодо сучасних аналітичних матеріалів навколо кризи неолібералізму виглядає проблема кризи сучасного капіталізму загалом, з багатьма параметрами різного гатунку, серед яких в соціально значимих контекстах виділяється комплекс питань захищеності різних верств людей, сучасного «прекаріату» з варіаціями конкретизації обов'язковості представленості соціального інтересу, у тому числі завдяки встановленню поособових виплат, що не залежать від участі у виробничих процесах і за умов сучасних технологій виробництва з їх підсумковою результативною надлишковістю мають гарантувати гідний спосіб життя будь-якій людині. Наукове опрацювання подібних сценаріїв подальшого розвитку свідчить про те, що поряд з очікуванням катастрофізму майбутності в науці моделюються й оптимістичні варіанти розвитку, які мають своє підґрунтя, а їх можливість пов'язується в тому числі з кардинальними змінами системних параметрів капіталізму і з форматуванням нових перерозподільних механізмів. «Сучасний капіталізм все одно працює не дуже добре <...> зберігається невідрефлексована неоліберальна політика в структурах, де здійснюється влада...» [14].

Багато в чому подальший розвиток подій і в світі, і в регіоні, в тому числі щодо варіації рішення комплексу проблем соціальної якості у співвідношенні з концептуальним баченням економічного зростання, буде залежати від тієї парадигми розвитку, що буде визначена в найближчі рік-два у США у взаємозв'язку і з виборчою кампанією Президента США, проте і з загальною зорієнтованістю по відношенню до майбутності усього американського істеблішменту. Можливо у цьому відіграє свою роль й рефлексія з приводу питання, яке акцентовано актуалізує Алекс Каллінікас: «Цікаве питання – це не чому Трамп виграв, а чому Клінтон прогнала. Вона працювала до цього 20–30 років, у неї у якості попередника був популярний президент. І тут причина в тому, як мало політичний й економічний істеблішмент робить задля рішення масштабних проблем» [14]. Зрештою, про що свідчать передвборчі програми і Елізабет Воррен і Берні Сандерса, у США також

проробляються різні шляхи рішень викликів новітнього характеру, що вже яскраво проявились в ЛАКБ – формування на фоні сучасних загальносвітових кризових явищ стратегій розвитку з урахуванням глобальних завдань в руслі концепції «стійкого розвитку» ООН з необхідністю ствердження перерозподільних програм, реалізацією соціальних проектів і заходів вдосконалення капіталізму, що, за А. Каллінікасом, може стати початком зрушень системного характеру: «Чудово, якщо Сандерс перемає, але це буде кошмар, як тільки він потрапить до Білого дому. Автори американської конституції не були дурнями: вони передбачили такий дизайн системи, щоб не дати народній більшості запустити перерозподільні програми» [14].

Висновки і перспективи подальших досліджень. На наш погляд, найближчим часом регіон в цілому та окремі його країни очікують політично-амплітудні і за змістом, і за характером події, що відносно таких понять, як стабільність і спрямованість розвитку, мають перспективи, що складно визначити в конкретиці цифр і прогнозів – настільки велика сума параметрів різного ґатунку впливає на перебіг подій. Зрештою, маємо люфт з великим оцінним зазором. На фоні зниження показників економічного зростання, що є одними з найсуттєвіших за останні роки у світі, перетину інтересів найвпливовіших геополітичних гравців і корупції, яка має загально-регіональний характер, навіть такі потужні країни, як Бразилія та Мексика, не позбавлені ризиків політичної турбулентності та настання фаз різномірної протестності, спрямованої на руйнацію системних основ політичних систем, держустрою, що може призвести до непередбачуваних результатів (ситуація в Венесуелі, падіння економіки Аргентини, «капітуляція» перед корупцією в Гватемалі та інше – тому приклади), простежуються і певні загрози розвитку демократії в регіоні. На наш погляд, відносно формування майбутнього вирішальними можуть стати 2 позиції: 1. «Битва за контроль над світовою економікою у 21 ст. буде виграна і програна через контроль над інноваційними технологіями» [17]. Серед країн регіону Чилі та Мексика мають найвищі 58 та 59 місця у рейтингуванні інноваційних економік, що означає, що якщо ситуація не зміниться на краще, країни будуть залишатися осторонь прийняття стратегічних рішень, на периферії економічного прогресу і у ситуації відсутності ресурсів щодо реалізації соціальних програм. 2. «78. Ми рекомендуємо всім державам-членам якомога скоріше розробити національні програми з амбітними цілями... Вони можуть підтримувати перехід до досягнення цілей сталого розвитку і базуватись на наявних інструментах планування, таких як стратегії національного розвитку...» [1]. Розробка програм національного розвитку із залученням спеціалістів-практиків, науковців, бачиться нам одним з найважливіших ресурсів національного і водночас сталого і успішного розвитку. Подальший розвиток ситуації в регіоні з аналізом факторів впливу на політичні процеси і соціальні заходи окреслює площину подальших досліджень.

Література:

1. Резолюція «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» (2015). URL: <http://sdg.org.ua/ua/resources-2/344-2030-2015>.
2. Winners Never Quit, Quitters Never Grow: Using Text Mining to Measure Policy Volatility and Its Link with Long-Term Growth in Latin America*. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29220/WPS8310.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
3. A Century Of Ideas: Battleground Of Perception: Countering Threats To Free And Open Societies Tuesday, June 4, 2019. Hauck Auditorium, Stanford University. URL: <https://www.hoover.org/events/century-ideas-battleground-perception-countering-threats-free-and-open-societies>.
4. The 23rd Annual Conference of the Development Bank of Latin America WASHINGTON, D.C., USA PUBLISHED: 12/09/2019. URL: <https://www.idea.int/news-media/news/23rd-annual-conference-development-bank-latin-america>.
5. Guatemala's anti-corruption CICIG body to shut down: What to know. As CICIG's mandate comes to an end this week, here's why the anti-corruption body mattered and what happens next. by Sandra Cuffe 1 Sept 2019 [Електронний ресурс]. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2019/08/guatemala-anti-corruption-cicig-body-shut-190830225625800.html>.
6. Ивановский З.В. Коррупция как системный фактор. *Латинская Америка*. 2017. № 2. С. 12–35.
7. Яковлева Н.М. Латинская Америка: президентская власть и оппозиция в XXI веке. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2018. Т. 11. № 3. С. 166–184. URL: <https://twitter.com/nayibbukele>.
8. Барабаш О.В. Окремі штрихи трансформаційних тенденцій в контексті результатів електорального циклу в країнах Латинської Америки і Карибського Басейну (ЛАКБ). Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції «Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних та соціо-політичних контекстах». Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків : ХНПУ, 2019. С. 47–52.
9. A World Awash in Change. George P. Shultz. URL: https://www.hoover.org/sites/default/files/research/docs/george_shultz_blueprint_for_america_aworldawashinchange.pdf.
10. Atkinson R.D., Lind M. National Developmentalism: From Forgotten Tradition to New Consensus / Robert D. Atkinson, Michael Lind. *American Affairs*. 2019 Volume III, №2 (Summer 2019): P. 165–191.
11. AMLO protesta como nuevo presidente de Me'xico; inicia la Cuarta Transformacio'n. URL: <https://noticieros.televisa.com/ultimas-noticias/amlo-presidente-mexico-protesta-como-nuevo-presidente-mexico-inicia-cuarta-transformacion/>.
12. Платошкин Н. Переворот в Бولیвії. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=yxXMpfZx8-U>.
13. Алекс Каллиникос: «Грета Тунберг не читала Маркса, но быстро этому учится» URL: <https://www.colta.ru/articles/society/22696-aleks-kallinikos-greta-tunberg-ne-chitala-marksa-no-bystro-etomu-uchitsya>.
14. World Inequality Report 2018 Executive Summary. URL: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-english.pdf>.
15. Измерение глобального неравенства. URL: <https://commons.com.ua/uk/izmerenie-globalnogo-neravenstva/>.
16. Рейтинг инновационных экономик – 2019: Южная Корея лидирует шесть лет. URL: <https://theworldonly.org/rejting-innovatsionnyh-ekonomik-2019/>.

Barabash O. The heterogeneity of political processes in Latin America and the Caribbean and the complexity of the “sustainable development” perspective

Summary. The paper addresses in part the problem of the possibility of “sustainable development” in the spirit of the provisions of the United Nations Special Program in Latin America and the Caribbean in the face of contemporary economic difficulties, challenges of socio-political nature, and in the presence of problems both local and global. An attempt was made to find out on what material basis and under what enabling factors and targeted actions the program objectives would be successful. Latin American

and Caribbean (LACB) countries were found to have entered a phase of democratic recession after the period of gradual penetration and consolidation of some institutions of the democratic political regime and, first and foremost, in connection with the implementation of democratic electoral legislation, the proliferation of anti-institutional strategies political actors, renewal of street protests. (Venezuela, Bolivia, Partial and Sectoral – Chile, Peru, Colombia). Therefore, protecting the conquest of democracy in the region is seen in the context of the need to consolidate democracy globally and reduce the risks to its future existence. It is emphasized that against the background of the problems of the world economy development and the reorientation of political strategies at the national level, the content center of perspectives is shifting from binary: democracy – totalitarianism to

a meaningful plane that is related to the factors of economic growth and social protection. The economic component of the modern world, including political processes, is one of the key ones. It is concluded that further developments both in the world and in the region, including the variation in solving the complex of social quality problems in terms of economic growth, will depend on the development paradigm to be determined in the next year or two in the United States. The importance of developing national development programs at the national level and the introduction of innovative technologies is emphasized.

Key words: Latin America and the Caribbean, democratic recession, sustainable development, political processes, social inequality, geopolitics.

*Levchenko A. V.,**Candidate of Philosophy,**Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science
of the Khmelnytsky National University*

POLITICAL COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY DISCOURSE

Summary. Communication has always been an integral part of society's life, however, in the modern age the communicative processes become system-forming and lose their secondary character. Similar changes are also taking place in the political sphere, where the particular role of political communication in the process of reproduction of the political system turns out to be the fore.

Political communication in a society with such characteristics becomes a decisive factor in determining its nature. There was a belief in virtually unlimited possibilities of influence of discussion on human consciousness, which led to widespread, including manipulative techniques, but at the same time facilitated the study of political communication to protect society from such influence in the future.

The development and large-scale introduction of new technologies have determined the scientific interest of researchers in a new type of society in which the mass of people lives in conditions other than those of industrialism. Among the various variants of periodization of history associated with the technological development of society, post-industrialist concepts were formed, which justified the onset of a new era following the era of industrialism. The founders of post-industrialism define the formation of modern society through the advancement of knowledge and technological advancements, appreciating science, and education. By the early 1960s, the methodological foundations of post-industrialism had been formed, and gradually, this concept became one of the foundations of the study of society.

The new role of communicative processes determined the scientific interest in political communication and led to the emergence of diverse approaches to its study, formed into a separate research field in which political discussion is studied as a defining element of the political system of society. In some aspects of it in particular through the prism of its interaction with actors.

In modern humanities, political communication is the subject of political science, including political theory, sociology, psychology, history, linguistics, and many other branches of knowledge.

Key words: communication, crowd, public, actor.

Formulation of the problem. Political communication in one form or another has always been an integral attribute of political life, and its conception within science began in the early twentieth century, after the First World War, when the consequences of the use of manipulative propaganda were particularly pronounced.

Analysis of recent research and publications. The scientific study of the nature of political communication begins with the beginning of the XX century. It is represented in the modern scientific community by many different types of research. In general, we can divide existing sources of political communication

analysis into several groups. The first group of sources is related to the theoretical and methodological base of research: theories of mass society (the works of G. Lebon, H. Ortega-i-Gasset, G. Tard), general cybernetics (the works of N. Wiener, K. Shannon, U. Weaver), post-industrial and information society theories (D. Bell, E. Toffler).

Another group of sources is related to the study of political communication within the framework of political and social theories. It is presented by the works of P. Bourdieu, E. Giddens, K. Deutsche, I. Hoffman, G. Bloomer, W. Lippman, N. Luhmann, Y. Habermas, M. Castels, M. McLuhan, and R. Debre. These authors cover issues of the organization of society and the political system that underlies communication processes.

The purpose of the study is to analyze the main theoretical interpretations of political communication, to study the most promising methodological approaches to its study, and to indicate the potential of their development.

The goal is realized by solving the following tasks that determine the structure and logical sequence of the study – to explore historical traditions of study and current interpretations of the phenomenon of political communication.

Outline of the main research material. One of the first political communication theorists, Harold Lasswell, identified political communication as a process that can be explored by answering the question: who reports? What is reporting? When reports? Whom? With what effect? [12, p. 10]. These questions, which reflect the notion of political communication in the early stages of its research, characterize it as a process in which the communicator transmits information to the recipient and expects some effect from its perception, that is, a technical process.

However, political communication can also be understood as crucial to the political process. K. Deutsch proposed one of the most metaphorical definitions of political communication. He compared political communication with the nerves of public administration – in the system of the state information plays a decisive influence on political decision-making and citizens' behavior; accordingly, it is a universal tool in the hands of the authorities [10].

In modern political science, the definition of political communication remains unanswered. For example, the French researcher Jacques Garstle states that the phenomenon is difficult to define since it is supersaturated in content, characterized by difficulty and multidimensionality [14, p. 392]. Besides, the problem is compounded by the uncertainty of communication concepts and politics; the complexity of the phenomenon causes a variety of interpretations. Among the current definitions of political communication proposed by researchers and professional associations, we can distinguish the following groups:

Political communication as a process with specific characteristics:

- the continuous process of information transfer and its circulation between different parts of the political system;
- the process of interaction regarding the transfer of information between politicians, the media, and the public. It goes in a downward direction – from politicians to society, upward – from society to politicians, and horizontally – between politicians;
- the creation, formation, dissemination, and impact of information on the political system – domestic and international, involving states, other institutions, groups, or individuals.

Political communication as thematic communication:

- discussion of the location of public resources, public authorities, official decisions aimed at influencing society.
- all types of targeted policy communication, which includes all forms of communication used by politicians and other political players to achieve specific goals.

Political communication as a communication that uses specific methods: a political language that uses rhetorical, paralinguistic signs, and political acts.

Political communication, as communication of certain actors: the interconnection of communication and politics, including interactions between citizens, between citizens and their governments, between government officials and their governments.

Complex definitions – a process in which the language and symbols used by leaders, the media, and the public influence, unpredictably or unpredictably, the political processes, attitudes, and behavior of individuals, or influence the public policies of a nation, state, or community.

The latter definition, which is involved, is the most appropriate for this study, as it emphasizes all the essential aspects of this phenomenon: political communication is a process, not a separate action; political communication is based on language and symbols that can be used for specific action; political communication actors are elite, media and citizens; the effects generated by political communication can be both predictable and unpredictable for the communicator.

Thus, in defining political communication, one must turn to the historical and methodological prerequisites underlying the interest in information and communication.

The beginning of the XX century is characterized by two interrelated processes: the emergence of mass society, and the stage of formation of post-industrial society. Philosophical and theoretical coverage of the phenomenon of masses and mass society is presented in the works of Gustav Lebon, Jose Ortega-i-Gasset, Serzh Moskovichi, the theorists of the Frankfurt School. In general, we can talk about the formed pessimistic view of the mass society and man.

G. LeBon, noting that the main feature of his modern era is the replacement of the conscious activity of individuals, the unconscious activity of the crowd suggests that the disappearance of conscious personality precedes the unification of feelings and thoughts as a result of the possible emergence of the collective soul. It does not matter whether the individuals will be in one place or separated from each other, the most necessary for the organization of the crowd – the influence of some pathogens. Since the crowd is always in a state of “anticipated attention” it is quickly ready to accept the suggestion if the feelings are pure. Presented in the form of images, suggestions can make the crowd both heroic and criminal.

Knowledge of the basic properties of the crowd, according to G. Lebon, will not allow the crowd to capture the whole society [3, p. 72–118].

When applying Lebanon’s theory to political communication, it should be borne in mind that it is the crowd that becomes the public to which the messages of the communicators are now addressed. In this sense, knowledge of crowds and masses contributes to the effectiveness of communication. G. LeBon emphasizes the need for external stimuli, the use of sharp images that make the crowd, as compared to the individual, more inclined to believe that this is the ultimate goal of political communication.

In the works of H. Ortega-i-Gasset, the mass appears negatively. The masses appear in the political arena with their demands. Their desire to participate in politics is associated with a sense of perfection. Thus, the masses deny any opposition, the possibility of discussion, the search for truth, they accept certain statements depending on the level of their correspondence to the requests of the masses. However, the mass does not exist by itself; to regulate the direction of action requires selected minorities – elites, leadership, or opposition elites. The elites, as the primary communicator, seek to provide themselves with the necessary resources, including access to the censorship of information, to master the devotion of the masses [7, p. 64].

S. Moskovichi, based on already classical studies of the phenomenon of mass society, draws general conclusions. The researcher envisages the transition not only to the era of masses but more, to the globalization of masses, to the creation of masses of world scale in the form of supranational communities living and consuming in the same way. In these circumstances, politics becomes widespread, and the cult of personality becomes the rule. At this time, the essential task of politics is to organize the masses to act by the laws of human nature. Thus, politics is a rational form of use of the irrational nature of the masses, who through the media have made it out of the crowd. Ultimately, a person ceases to belong to the public only to enter the crowd or into another audience. The media did not require the physical gathering of people to exchange views. Communication through the media contributes to the formation of public opinion, which is offered in the form of generally recognized. S. Moskovichi finds that the power of the media and the power of public opinion are identical [5].

Thus, the study of political communication began in the conditions of mass society, among the main characteristics of which are the following: suggestiveness; dependence on the subject of influence – the elite; uniformity and non-critical thinking; breaking the individual with traditional social communities; understanding the media as the primary source of political information.

Political communication in a society with such characteristics becomes a decisive factor in determining its nature. There was a belief in virtually unlimited possibilities of influence of communication on the consciousness of the person, which led to widespread, including manipulative techniques, but at the same time facilitated the study of political communication in order to protect society from such influence in the future.

The development and large-scale introduction of new technologies have determined the scientific interest of researchers in a new type of society in which the mass of people lives in conditions other than those of industrialism. Among the various variants of periodization of history associated with the technological development of society,

post-industrialist concepts were formed, which justified the onset of a new era following the era of industrialism. The founders of post-industrialism define the formation of a new society through the advancement of knowledge and technological advancements, appreciating science, and education. By the early 1960s, the methodological foundations of post-industrialism had been formed, and gradually, this concept became one of the foundations of the study of society.

One of the founders of the concept of post-industrialism is Daniel Bell. In his theory, post-industrial society is replacing industrial and opposing it. The post-industrial society offers opportunities for more effective management of the social organism, especially in matters of distribution of goods and protection of individual freedom of the individual. Post-industrial society, by its logic, is a meritocracy, which means a new form of access to socially relevant positions and privileges, and higher education is becoming the most important means of obtaining them. Thus, meritocracy becomes the new principle of stratification of society, and knowledge acquires a special status [1, p. 34–182].

Gradually developing the position of post-industrialism, D. Bell substantiates the emergence of an information society. He believed that the information and technological revolution would lead to a new type of society – the information or society of knowledge. One of the main characteristics of this society is its global character [1, p. 273]. Knowledge is a particular type of information and is theoretical in nature, it has a significant impact on all spheres of society, because it involves a new type of development of the world, which focuses not so much on practical problems as on the predominance of theory and codification of knowledge, which contributes to its practical use. The unique role of information and knowledge in the new society gives a special status of communication as a process of transfer and assimilation of knowledge and information.

The term “information society” itself appeared in Japan in the 1960s (in the works of Tadao Umesao, Eneji Masudi), although there is an opinion that the US belongs to the primacy [4], where the discussion of the peculiarities of the information society began without the use of the specific term. In the initial stages of theoretical understanding, the most essential characteristics of the information society were called the following: the development of computerization facilitates citizens’ access to reliable sources of information; the share of production of information product is much higher than the share of production of material product, which becomes the driving force for the development of education and society as a whole. The onset of the information society is characterized by systematic political, technical, economic, and cultural changes.

The concept of the information society was reflected not only in theoretical developments, but its ideas also interested the politicians who transformed it into a strategy for global development. So, in 2000, on Fr. Okinawa is the leader of the G-7 countries, the Charter of the Global Information Society, was adopted. The Charter calls for closing the international information and knowledge gap. It argues that the resilience of the global information society is based on processes that foster the development of democratic values, such as the free exchange of information and knowledge, mutual tolerance and respect for the individual. The Charter emphasizes that the new information system is global, which means that it requires a global approach, the implementation of which requires close political cooperation between the countries concerned [6]. Thus, the information age has received official, international recognition

and outlined new perspectives, both on the internal development of states and on international development, which envisages politically-guaranteed access to information and knowledge at the individual level. States have assumed responsibility for creating global and equitable access to information that envisages the development of a communication infrastructure responsible for the communication of communication actors.

Returning to the history of theoretical understanding of the problem, it should be noted that in addition to the concepts of “information society” and “knowledge society”, which D. Bell, for example, identifies, the concept of “knowledge-based society” (“knowledgeable society” was introduced into science”). Yes, Robert Lane proposes to view knowledge as a broad category that is relevant to all walks of life. “Knowledge-based society” he defines as a society whose members, in more detail than members of other types of societies, analyze their views on man, nature, social life; allocate essential resources to the quest for knowledge; collect, organize and interpret their knowledge depending on the goals; apply their knowledge to identify and refine goals and objectives. To support such a desire for knowledge, society must be open-minded, discussions on everyday topics must be allowed, and all conditions are created to realize the desire to know more. However, a knowledge-based society assumes not only the high value of knowledge for people but also the likelihood of appreciation of that knowledge. In the field of politics, this means, first and foremost, a change in the decision-making criterion – the place of immediate political gain is the domination of professional knowledge. Thus, knowledge becomes a factor of influence on social life and a factor of destabilization of the established order even without the activity of pressure groups and without appeal to ideology [13, p. 650–651].

In general, we can say that the concept of R. Lane complements the concept of the information society and allows us to reveal the essence of the information society from a different angle. At the heart of R. Lane’s views is a new status of knowledge: it is the attitude to the knowledge that determines the vector of development of a new, information-rich society whose dissemination is global [13].

In a rather pessimistic perspective, he develops the ideas of the post-industrial and information society, Alvin Toffler [8]. He traditionally views social development as a series of changing waves. In *The Third Wave*, it shows the emergence of civilization, which challenges old installations that are no longer true. Industrial society is replaced by the Second Wave; the Third Wave arrives, the centerpiece of new information that compels people to view the formed images. For the first time in the history of humanity, a new form of ownership emerges, which is intangible. During the Second Wave, the media gained enormous power. During the Third Wave, a phenomenon emerges, which Toffler calls “mass media densification”, which results in audience segmentation, which results in people no longer receiving a ready-made model of reality. It is both a heavy burden of self-cognitive process and the densification of personality, which is expressed in the growth of individuality. The densification of the mass media is a reflection of a more general tendency – the densification of civilization. It envisages an increase in the amount of information that people exchange. This growth explains why society is becoming informative: “as people around us become more individualized and democratized, we are increasingly in need of information. Ultimately, individuals and organizations are constantly striving for more information, and increasing data flows are pulsing throughout the system” [8, p. 41–42].

Even though E. Toffler emphasizes the increase in the amount of information, unlike the theorists of the mass society, he denies global massification and predicts further individualization, the consequences of which are manifested in the apathy of the person associated with the inability to capture “flows of information”. However, in the future, individualization will lead to severe such segmentation in society that it will be necessary to unite people based on some consensus [8, p. 112–182]. Thus, E. Toffler points to a change in the role of man in an information society other than the industrial one. He sees the role of the media not in imposing a unified view on specific issues, but in the fragmentation of society by providing a variety of information that can satisfy the needs of the audience. Such an original view of the changing nature of mass society and its transformation into a democratized society may be because over-massification has the consequence of individualization, which is expressed in the problem of communication, due to the growing need for knowledge and scarcity of resources. This is in line with new trends, which express a new era, tentatively called post-postmodernity, which, however, has not yet been conceptually defined [8, p. 200–231].

Despite a large number of followers, the theories of post-industrialism and the information society are being criticized, both in individual aspects and in issues of excessive ideologization, and an overall negative impact on social life. However, changes like modern society are evident. For further research, it is necessary to identify the main aspects of these changes that have influenced the growing interest in information and communication as subjects of reflection in the social sciences.

The level of society’s saturation with information is increasing, and new channels of its transmission are emerging. Information and knowledge are becoming a defining aspect of social and industrial relations: access to information becomes essential for determining a person’s place in society and belonging to the elite. Information processes are global, beyond the scope of the nation-state. The nature of the perception of information by an individual change, his or her sense of self changes.

Conclusions. Thus, the general characterization of XX century society seems somewhat contradictory. On the one hand, members of the mass society are characterized as easy targets for manipulative influence, non-critical individuals, on the other – the offensive of the information society implies an increase in the level of self-reflection, the emergence of new methods of use and comprehension of information. Of course, these contradictory trends are reflected in the developed methods of studying political communication.

References:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Изд. 2-ое, испр. и доп. Москва : Academia, 2004. 788 с.
2. Иноземцев В.Л. Постиндустриальный мир Даниела Белла. *Даниел Белл* ; Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. Москва : Academia, 2004. 783 с.
3. Лебон Г. Психология народов и масс / Пер. с фр. А.Фридмана, Э.Пименовой. 4-е изд. Москва : Академический Проект, 2016. 239 с.
4. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. / Ф. Махлуп. Москва : Прогресс, 1966. 462 с.
5. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / Пер. с фр. Т.П. Емельяновой. Москва : Академический проект, 2011. 396 с.

6. Окинавская хартия глобального информационного общества. *Дипломатический вестник*. 2000. № 8. С. 59–63.
7. Восстание масс : [Сборник: Пер. с исп.] / Хосе Ортега-и-Гассет. Москва : АСТ : Ермак, 2003 (ГУП Чехов. полигр. комб.). 269 с.
8. Тоффлер Э. Третья волна. Москва : ООО «Фирма “Издательство АСТ”», 2004. С. 6–261.
9. American Political Science Association. URL: <http://apsapolcommunication.weebly.com/> (13.12.2016).
10. Deutsch K. W. The nerves of government: Models political communication and control. New York, London : Free press Collier-Macmillan, 1966.
11. International Communication Association. URL: <http://www-bcf.usc.edu/~ica/association/divisions.html#DIVISION6>(13.12.2016).
12. Lasswell H. The structure and function of communication in society. The communication of ideas / ed. by L. Bryson. New York : The Institute of Religious and Social Studies, 1958. P. 10–26.
13. Lane R.E. The decline of politics and ideology in a Knowledgeable society. *American sociological review*. 1966. Vol. 31. № 5. P. 650–655.
14. Gerstlé J. Political Communication: from international institutionalization to national conquest of scientific legitimacy. The Oxford Handbook of French Politics / ed. by R. Elgie, E. Grossman, A.G. Mazur. P. 383–410.

Левченко А. В. Політична комунікація в контексті сучасного дискурсу

Анотація. Комунікація завжди була невіддільною частиною життя суспільства, однак у сучасну інформаційну епоху комунікативні процеси стають системоутворюючими і втрачають свій допоміжний характер. Подібні зміни відбуваються і в політичній сфері, де на перший план виходить особлива роль політичної комунікації в процесі відтворення політичної системи.

Опосередкованість політичної комунікації в суспільстві з такими характеристиками стає вирішальним фактором у визначенні її характеру. З’явилася віра в практично необмежені можливості впливу комунікації на свідомість людини, що призвело до широкого поширення маніпулятивних технік, але водночас сприяло вивченню політичної комунікації з метою захисту суспільства від подібного впливу в майбутньому.

Розвиток і широкомасштабне впровадження нових технологій визначило науковий інтерес дослідників до нового типу суспільства, в якому людина маси живе в умовах, відмінних від умов індустріалізму. Серед різних варіантів періодизації історії, пов’язаних з технологічним розвитком суспільства, формувались і постіндустріалістські концепції, які обґрунтовували настання нової ери, наступної за епохою індустріалізму. Основоположники постіндустріалізму визначають формування нового суспільства через прогрес знань і технологічних досягнень, високо оцінюючи науку й освіту. До початку 1960-х р. були сформовані методологічні основи постіндустріалізму, і поступово ця концепція стає одним з базисів вивчення суспільства.

Нова роль комунікативних процесів визначила науковий інтерес до політичної комунікації та сприяла виникненню різноманітних підходів до її вивчення, оформилась в окрему дослідницьку галузь, в рамках якої політична комунікація вивчається як визначальний елемент політичної системи суспільства, а в окремих її аспектах – через призму взаємодії її акторів. У сучасній гуманітаристиці політична комунікація є предметом вивчення політичної науки, в тому числі політичної теорії, соціології, психології, історії, лінгвістики і безлічі інших галузей знання.

Ключові слова: комунікація, натовп, публіка, актор.

Осадчук І. Ю.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка

АТИПОВА НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКА СИСТЕМА ПРАВЛІННЯ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ У РЕСПУБЛІЦІ КАЗАХСТАН (1995–2018 РР.)

Анотація. Формальні та фактичні характеристики деяких напівпрезидентських систем правління можуть сприяти формуванню і функціонуванню таких систем правління, які відрізняються від традиційних / типових напівпрезидентських. У країнах з атиповим напівпрезиденталізмом зазвичай функціонують недемократичні політичні режими. В цьому контексті актуальним є дослідження напівпрезидентської системи правління та визначення типів політичного режиму в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. Метою статті є – визначити особливості функціонування напівпрезидентської системи правління та типи політичного режиму в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. Теоретико-методологічною основою запропонованого наукового дослідження вибрано неінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Головний метод, котрий став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу. У представленому дослідженні ми використовуємо модифікацію типології систем державного правління Р. Елгі, розроблену українським дослідником В. Литвином, доповнену асамблейно-незалежною системою правління. Конституційні зміни в Республіці Казахстан 1998 р. передбачали скасування обмеження на переобрання президента (раніше було не більше двох разів поспіль). Ці зміни дозволили знову розпочати відлік кількості термінів і дали президенту «право» обиратися знову на «перший» термін вже за новими правилами. Відповідно до Конституції обмеження щодо перебування на посаді президента максимально два терміни поспіль не поширювалось на першого президента Республіки Казахстан. Це дало змогу Н. Назарбаєву (як першому президенту Республіки Казахстан) обиратися на посаду глави держави необмежену кількість разів. У Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. президент мав право з власної ініціативи прийняти рішення про припинення повноважень уряду і звільнити з посади будь-якого його члена. Отже, висловлення парламентом вотуму недовіри уряду автоматично не призводило до його відставки, оскільки вона залежала від позиції / волі президента. Для визначення типів політичного режиму в Республіці Казахстан використано сучасні методики, а саме «рейтинг демократичного розвитку» (“The Democracy Score”), розроблений експертами “Freedom House” за програмою «Нації у транзиті» (“Nations in Transit”) та «індекс демократії» (“Democracy Index”), що розраховується дослідницьким центром «The Economist Intelligence Unit» (аналітичний підрозділ журналу “The Economist”). На підставі рейтингу демократичного розвитку (1997–2018 рр.) визначено, що політичний режим у Республіці Казахстан еволюціонував від напівконсолідованого авторитаризму до консолідованого авторитаризму. На основі індексу демократії (2006–

2018 рр.) політичний режим у Республіці Казахстан визначено як авторитарний. Крім того, на підставі дослідження Ф. Гулієва політичний режим у Республіці Казахстан (впродовж 1995–1997 рр.) визначено як гегемоністський авторитаризм.

Ключові слова: система державного правління, напівпрезидентська система правління, атипова напівпрезидентська система правління, вотум недовіри уряду, політичний режим, Республіка Казахстан.

Постановка проблеми. Політична практика та формальні характеристики деяких напівпрезидентських систем правління можуть сприяти формуванню і функціонуванню таких систем правління, які відрізняються від традиційних / типових напівпрезидентських. У країнах з атиповим напівпрезиденталізмом зазвичай функціонують недемократичні політичні режими. В цьому контексті актуальним є дослідження напівпрезидентської системи правління та визначення типів політичного режиму в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Атипові напівпрезидентські системи правління або окремі аспекти політичного процесу та міжінституційних відносин, які прямо чи опосередковано вказують на атиповість напівпрезидентських систем правління у рамках республіканської форми державного правління, проаналізовано у працях таких авторів, як О. Зазнаєв [1], І. Осадчук [2; 3], В. Литвин [2] тощо. Політичний режим (або його окремі елементи) у Республіці Казахстан досліджували такі автори, як А. Дель Сорді [4], С. Каммінгс [5], А. Куртов [6], І. Осадчук [7], Д. Фурман [8], Е. Шатц [9] тощо.

Метою статті є – визначити особливості функціонування напівпрезидентської системи правління та типи політичного режиму в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічною основою запропонованого наукового дослідження вибрано неінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Головний метод, котрий став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу.

Серед найапробованіших методик визначення типових конституційних і політичних систем державного правління у рамках республіканської форми державного правління варто виділити методику Р. Елгі [10; 11]. У цьому дослідженні ми використовуємо модифікацію типології систем державного правління Р. Елгі, розроблену українським дослідником В. Литвином, який визначає: а) *президенталізм* (президентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління, якій

властива посада всенародно (прямо / опосередковано) обраного на фіксований термін президента й інституту кабінету / адміністрації президента (навіть можливо прем'єр-міністра), члени яких колективно відповідальні винятково перед президентом (водночас члени кабінету чи адміністрації президента можуть бути й індивідуально відповідальними перед парламентом / провідною палатою парламенту (легіслатурою), однак це не має дефінітивного впливу та значення на структурування системи державного правління); б) *парламентаризм* (парламентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління, за якої президент отримує свої повноваження на підставі непрямого (невсенародного) вибору (наприклад, у легіслатурі), а прем'єр-міністр й урядовий кабінет колективно відповідальні винятково перед легіслатурою (водночас члени уряду, крім прем'єр-міністра, можуть бути індивідуально відповідальними і перед президентом та легіслатурою, однак це не має дефінітивного значення й впливу на структурування системи державного правління); в) *напівпрезиденталізм* (напівпрезидентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління, якій властиві посада всенародно (прямо / опосередковано) обраного на фіксований термін президента, а також інститут прем'єр-міністра й урядового кабінету, які обов'язково колективно відповідальні хоча б перед легіслатурою (водночас прем'єр-міністр та урядовий кабінет можуть бути одночасно колективно відповідальними і перед парламентом, і перед главою держави; навіть більше, міністри урядового кабінету можуть бути індивідуально відповідальними перед парламентом і/чи президентом, але це не має жодного дефінітивного значення та впливу на структурування системи державного правління), а також притаманний процес суміщення або дуалізації виконавчої влади, з одного боку, президентом (обов'язково як главою держави), а з іншого боку, – прем'єр-міністром (обов'язково як главою уряду) та урядом / урядовим кабінетом [12, с. 5; 13, с. 7]. Незалежно від природи та процесуальної логіки парламентського вотуму недовіри уряду і/чи прем'єр-міністру напівпрезидентською позиціонується та система державного правління, в якій є «безперервна» обов'язкова колективна відповідальність уряду та прем'єр-міністра перед легіслатурою, або, інакше кажучи, в якій легіслатура володіє ініціативою ставити питання про колективну відповідальність уряду. Натомість усі інші/ додаткові уточнення та атрибути є тільки допоміжними правилами класифікації систем правління, які варто застосовувати тільки у типологізації напівпрезиденталізму [12, с. 80]. Вказану модифікацію типології систем державного правління у рамках республіканської форми державного правління ми доповнюємо *асамблейно-незалежною системою правління*. М. Шугарт і Дж. Кері, а також О. Зазнаєв визначають *асамблейно-незалежну систему правління* як систему правління, для якої характерні такі ознаки: 1) невенародні вибори президента; 2) уряд не несе відповідальності перед парламентом [1, с. 55; 14, с. 26].

У Республіці Казахстан у 1995 р. відповідно до підсумків всенародного референдуму повноваження президента були продовжені до 1 грудня 2000 р. Конституційні зміни 1998 р. передбачали скасування обмеження на переобрання президента (раніше було не більше двох разів поспіль) [15]. Ці зміни дозволили заново розпочати відлік кількості термінів і дали президенту «право» обиратися знову на «перший» термін вже за

новими правилами [16, с. 51]. Відповідно до ч. 5 ст. 42 Конституції та сама особа не може бути обрана президентом більше двох разів поспіль. Це обмеження не поширювалось на першого президента Республіки Казахстан [17]. Таким чином, Н. Назарбаєв (як перший президент Республіки Казахстан) міг обиратися на посаду глави держави необмежену кількість разів. Значимо, що президент обирався на всенародних (прямих) виборах.

У Республіці Казахстан в 1995–2007 рр. більшістю у дві третини голосів від загальної кількості депутатів кожної з палат (Мажилісу і Сенату) парламент за ініціативою не менше однієї п'ятої від загальної кількості своїх депутатів висловлював вотум недовіри уряду (ст. 53). Причому президент впродовж десяти днів розглядав питання про прийняття або відхилення відставки уряду (ст. 70) [7; 15]. У Республіці Казахстан з 2007 р. уряд є колегіальним органом і у своїй діяльності відповідальний перед президентом та парламентом (ч. 2 ст. 64). Згідно зі ст. 70 уряд заявляє президенту про відставку у разі висловлення Мажилісом (нижньою палатою парламенту) чи загалом парламентом вотуму недовіри уряду. Президент впродовж десяти днів розглядає питання про прийняття чи відхилення відставки уряду. Прийняття відставки прем'єр-міністра означає припинення повноважень усього уряду. У разі відхилення відставки уряду президент доручає уряду подальше здійснення повноважень. При цьому президент має право з власної ініціативи прийняти рішення про припинення повноважень уряду і звільнити з посади будь-якого його члена [17]. Отже, висловлення парламентом вотуму недовіри уряду автоматично не призводило до його відставки, оскільки вона залежала від позиції / волі президента.

Для визначення типів політичного режиму в Республіці Казахстан використовуємо сучасні методики, а саме «*рейтинг демократичного розвитку*» («The Democracy Score»), розроблений експертами «Freedom House» за програмою «Нації у транзиті» («Nations in Transit») та «*індекс демократії*» («Democracy Index») – глобальне дослідження, що визначає рейтинг країн світу за показником рівня демократії. Індекс демократії розраховує дослідницький центр «The Economist Intelligence Unit» (аналітичний підрозділ журналу «The Economist»).

Для визначення *рейтингу демократичного розвитку* кожна країна за кожним з семи показників (індекси виборчого процесу, розвитку громадянського суспільства, незалежності ЗМІ, демократичності урядування на національному / державному рівні, демократичності урядування на місцевому рівні, незалежності судової системи, корупції) отримує свій рейтинг. Усі країни в рейтингу розташовуються за шкалою від 1 до 7 балів (з використанням сотих часток), де 1 бал відповідає найвищому рівню демократичного розвитку, 7 балів – найнижчому. Загальний результат (рейтинг демократичного розвитку – сума всіх показників, поділена на 7) є визначальним під час складання підсумкового рейтингу демократичного розвитку певної країни. Враховуючи рейтинг і його значення, «Freedom House» дає таку оцінку політичному режиму тієї чи іншої країни: 1) консолідований демократичний режим (1,00–2,99); 2) напівконсолідований демократичний режим (3,00–3,99); 3) перехідний або гібридний режим (4,00–4,99); 4) напівконсолідований авторитарний режим (5,00–5,99); 5) консолідований авторитарний режим (6,00–7,00) [18].

Таблиця 1

Рейтинг демократичного розвитку в Республіці Казахстан (1997–2018 рр.) [7, с. 203; 18]

Рік	1997	1998	1999–2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Показник	5,30	5,35	5,50	5,71	5,96	6,17	6,25	6,29	6,39	6,39	6,39	6,32	6,43	6,43	6,54	6,57	6,61	6,61	6,61	6,64	6,71

Таблиця 2

Індекс демократії в Республіці Казахстан (2006–2018 рр.) [7, с. 203; 19]

Рік	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Показник	3,62	3,45	3,30	3,24	2,95	3,06	3,17	3,06	3,06	3,06	2,94

На підставі рейтингу демократичного розвитку (1997–2018 рр.) стверджуємо, що політичний режим у Республіці Казахстан еволюціонував від напівконсолідованого авторитаризму до консолідованого авторитаризму (табл. 1).

Індекс демократії складений з 60 ключових показників, згрупованих у п'ять основних категорій, які характеризують стан демократії всередині країни: 1) виборчий процес і плюралізм; 2) функціонування уряду; 3) політична участь; 4) політична культура; 5) громадянські свободи. Індекс демократії розраховують за шкалою від 0 до 10 балів. У підсумковому рейтингу всі країни ранжуються на підставі індексу демократії, класифікуючись за типом політичного режиму як: 1) повна демократія (8,00–10,00); 2) дефектна демократія (6,00–7,99); 3) гібридний режим (4,00–5,99); 4) авторитарний режим (<4,00) [19].

На основі індексу демократії (2006–2018 рр.) політичний режим у Республіці Казахстан оцінюємо як авторитарний (табл. 2). Крім того, на підставі дослідження Ф. Гулієва [20], в якому автор запропонував власну методичку, політичний режим у Республіці Казахстан (впродовж 1995–1997 рр.) визначено як гегемоністський авторитаризм.

Висновки. В Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. президент мав право з власної ініціативи прийняти рішення про припинення повноважень уряду і звільнити з посади будь-якого його члена. Таким чином, висловлення парламентом вотуму недовіри уряду автоматично не призводило до його відставки, оскільки вона залежала від позиції / волі президента. Це зумовило атиповість напівпрезидентської системи правління в Республіці Казахстан у 1995–2018 рр. З'ясовано, що впродовж вказаного періоду політичний режим у Республіці Казахстан еволюціонував від напівконсолідованого авторитаризму до консолідованого авторитаризму. У подальших дослідженнях проаналізуємо особливості функціонування атипових напівпрезидентських систем правління в інших країнах та їхні політичні режими.

Література:

1. Зазнаев О. Атипичные президентские и полупрезидентские системы. *Ученые записки Казанского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки.* 2005. Т. 147. Кн. 1. С. 54–69.
2. Осадчук І., Литвин В. Атиповість напівпрезидентських систем державного правління в пострадянських країнах: контекст вотумів недовіри урядам. *Politicus.* 2018. Вип. 3. С. 49–57.
3. Осадчук І. Партійні системи в контексті функціонування атипових напівпрезидентських систем правління в Республіці Казах-

- стан (1995–2018) і Російській Федерації (1993–2018). *Politicus.* 2018. Вип. 5/6. С. 66–73. DOI: 10.24195/2414-9616-2018-5-6-66-73.
4. Del Sordi A. The Party of Power of Kazakhstan: The origins, resources and regime-supporting functions of Nur Otan. PhD Program in Political Systems and Institutional Change. IMT Institute for Advanced Studies, Lucca, 2012. 220 p.
5. Cummings S. Kazakhstan: Power and the Elite. London; New York: I.B. Tauris, 2005. 202 p., [6] p.: illustrations.
6. Куртов А. Демократия выборов в Казахстане: авторитарная эволюция. *Конституционное право: восточноевропейское обозрение.* 2000. № 2 (31). С. 2–10.
7. Осадчук І. Порівняльний аналіз президенціалізації систем правління у Білорусі та Казахстані : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук : 23.00.02. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 288 с.
8. Furman D. The Regime in Kazakhstan. *Rumer B. Central Asia at the End of the Transition.* Armonk, New York : Sharpe, 2005. P. 195–266.
9. Schatz E. The Soft Authoritarian Tool Kit: Agenda-Setting Power in Kazakhstan and Kyrgyzstan. *Comparative Politics.* 2009. Vol. 1. No. 2. P. 203–222.
10. Elgie R. A Fresh Look at Semipresidentialism: Variations on a Theme. *Journal of Democracy.* 2005. Vol. 16. No. 3. P. 98–112.
11. Elgie R. Presidential Power. Glossary. URL: http://presidential-power.com/?page_id=5 (Last accessed: 27.11.2019).
12. Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти : монографія. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.
13. Литвин В., Романюк А. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* Вип. 20. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. С. 3–12.
14. Shugart M., Carey J. Presidents and Assemblies. *Constitutional Design and Electoral Dynamics.* Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 316 p.
15. О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан: Закон Республики Казахстан от 7 октября 1998 г. № 284-І. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010769#pos=0;249 (дата обращения: 27.11.2019).
16. Осадчук І. Кількість термінів президентських повноважень в контексті функціонування атипових напівпрезидентських систем правління в пострадянських країнах. Розвиток суспільних наук в сучасних умовах: теорія, методологія, практика: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 18–19 жовтня 2019 р.). Київ : Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2019. С. 50–54.

17. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. (с изменениями и дополнениями от 10 марта 2017 г.). URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата обращения: 27.11.2019).
18. Nations in Transit. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report-types/nations-transit> (Last accessed: 27.11.2019).
19. Democracy Index. Economist Intelligence Unit. URL: <https://www.gapminder.org/data/documentation/democracy-index/> (Last accessed: 27.11.2019).
20. Guliyev F. Measuring Hybrid Regimes: An Alternative Measurement Method and Classification of Post-Soviet Regimes. IERES, Elliott School of International Affairs, 2012. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2349169 (Last accessed: 27.11.2019).

Osadchuk I. Atypical semi-presidential system of government and political regime in the Republic of Kazakhstan (1995–2018)

Summary. The author analyzed the systems of government within the framework of a republican form of government. In modern Political Science, researchers distinguish both typical and atypical semi-presidential systems of government. Atypical semi-presidential systems of government in the Post-Soviet countries requires a detailed analysis in Political Science. In this context, the analysis of semi-presidential system of government in the Republic of Kazakhstan (in 1995–2018) is extremely actual. In atypical semi-presidential countries, as a rule, undemocratic political regimes are functioning. New institutionalism and its various types and paradigms are chosen as theoretical and methodological basis of the proposed research. The main method of the study is the method

of comparative analysis. Their combination made it possible to work out a coherent picture of the atypical character of the post-Soviet semi-presidentialism on the basis of such an indicator as the institution of vote of no confidence in governments. The purpose of the article is to determine features of functioning of the semi-presidential system of government and types of political regime in the Republic of Kazakhstan (in 1995–2018). As a result of the article, it is argued that parliamentary vote of no confidence in government does not automatically lead to government's resignation, since it depends on the position/will of a president in Republic of Kazakhstan. It determines the atypicality of semi-presidential (constitutional) system of government in the analyzed country. On the basis of methods The Democracy Score (for "Nations in Transit" program of "Freedom House") and The Economist Intelligence Unit's Democracy Index, types of the political regime in the Republic of Kazakhstan are defined. It is argued that the political regime in the Republic of Kazakhstan on the basis of The Democracy Score (in 1997–2018) evolved from semi-consolidated authoritarianism to consolidated authoritarianism. Moreover, it is argued that the political regime in the Republic of Kazakhstan on the basis of The Economist Intelligence Unit's Democracy Index (in 2006–2018) is defined as authoritarian. On the basis of F. Guliyev's research, the political regime in the Republic of Kazakhstan (in 1995–1997) is defined as hegemonic authoritarianism.

Key words: system of government, semi-presidential system of government, atypical semi-presidential system of government, vote of no confidence in government, political regime, Republic of Kazakhstan.

*Цирфа Ю. А.,**кандидат політичних наук,**асистент кафедри міжнародного регіоназнавства**Інституту міжнародних відносин**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Анотація. Досліджено специфіку процесу вибудовування зовнішньополітичної ідентичності держави в контексті формування суспільної самосвідомості, з урахуванням етнонаціональної, культурної та соціально-психологічної характеристик останньої. Визначено, що зовнішньополітична ідентифікація є істотним елементом суспільної самосвідомості, адже виділяється соціально-психологічний процес ототожнення індивіда з державою, на території якої він проживає, а такий взаємозв'язок передбачає становлення індивіда як суб'єкта, котрий усвідомлює себе представником тієї чи іншої спільноти.

Зовнішньополітична ідентичність повинна розмежовуватися з феноменом ідентичності національної, котра має розглядатися як один зі складників колективної ідентичності соціуму. Однак етнічна група чи нація може бути ідентифікована тільки в тому разі, якщо її відмінні риси (мова, культура, расові характеристики) починають набувати соціального сенсу. Усвідомлення приналежності до певного етносу чи народу є однією з найбільш константних характеристик самосвідомості людини. Оскільки орієнтація на майбутнє в самоідентифікації індивіда має релігійний чи політичний сенс, індивід здатен пріоритетувати загальносуспільну ідентичність над етнічною через необхідність власного розвитку, що може на пряму застосовуватися державою в процесі імплементації відповідної етнонаціональної політики єднання соціуму й, відповідно, виробленні підґрунтя для конструювання власної зовнішньополітичної ідентичності.

Механізми, за допомогою яких формується етнонаціональна ідентичність, мають психологічну природу. Однак самовизначення індивідів по відношенню до населення певної держави є внутрішнім відображенням і суб'єктивною трансформацією зовнішніх щодо свідомості чинників, які в сукупності визначають процес формування феномену колективної ідентичності соціуму. Кожен індивід у процесі свого розвитку зазнає двовимірної детермінації – об'єктно-культурної та культурно-психологічної. Перша лінія детермінації пов'язана з конкретними умовами життєдіяльності, формами і типами культури, об'єктивними способами освоєння реальності. Друга лінія детермінації ґрунтується на елементах національної свідомості й історичній пам'яті. Історичний час будь-якого етносу чи нації осмислюється людьми, тобто проходить через їхню свідомість.

Таким чином, колективна ідентифікація соціуму має розглядатися не тільки в її філософсько-антропологічному аспекті, тобто як соціокультурний процес усвідомлення індивідом приналежності до певного суспільства та його культури, а й у контексті етнопсихологічного процесу кон-

струювання самосвідомості етнонаціональних груп, котрі формують це суспільство.

У межах постмодерних держав формується новий тип самосвідомості соціумів, що вбирає ціннісні погляди, почуття, переживання й традиції етносів і націй, проте орієнтується на нову суспільну єдність. Держава, забезпечуючи конструювання такої самосвідомості, перетворює власне населення на активного суб'єкта історичного процесу, формуючи таким чином єдине для всіх його представників почуття соціальної ідентичності. Остання створює безпосередній базис для конструювання зовнішньополітичної ідентичності державного актора, яка за своєю природою є соціально-політичним феноменом.

Ключові слова: зовнішньополітична ідентичність, держава, соціум, самосвідомість, культура, національна ідентичність.

Постановка проблеми. Розвиток постмодерних держав на пряму пов'язаний із виробленням нових стратегій і механізмів діяльності на світовій арені, адже міжнародні відносини нині все інтенсивніше втрачають характеристики, виведені апологетами позитивістських і постпозитивістських досліджень. Зовнішня політика, що продукується державними акторами, наразі не тільки спрямована на реалізацію їхніх національних інтересів, а й відображає рівні взаємодії державного апарату й соціуму, оскільки держава насамперед може трактуватися як продукт розвитку суспільства, котре послуговується власною колективною ідентичністю. Процес ідентифікації соціуму створює безпосередній базис для формування зовнішньополітичної ідентичності держави, яка конструюється в нерозривному взаємозв'язку з суспільними змінами. Отже, важливою є актуалізація соціально-психологічного моменту у розвитку держави, адже зовнішньополітичні відносини також є особливим різновидом гуманітарних, людських взаємин, котрі не можна зводити тільки до економічних чи політичних категорій.

Зовнішньополітична ідентифікація, таким чином, є істотним елементом суспільної самосвідомості, адже, по-перше, можна виділити соціально-психологічний процес ототожнення індивіда з державою, на території якої він проживає, з об'єктивних і суб'єктивних причин, а по-друге, такий взаємозв'язок виступає як особлива форма соціалізації особистості, що передбачає становлення індивіда як суб'єкта, котрий усвідомлює себе представником тієї чи іншої спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика самоідентифікації індивіда й визначення його приналежності

до певної спільноти доволі широко розглядається в рамках різних наук гуманітарного спрямування, що трактують феномен соціальної ідентичності. Зокрема, ці питання детально розкриваються в дослідженнях таких учених, як Е. Аллард і К. Старк [5], А. Бикова [9], О.О. Бороносів і В.М. Павленко [7], Г. Гачев [10], Р. Райан та Е. Дечі [8], С. Спенсер [4], Дж. Трім [2], С. Хантінгтон [3], К. Хюбнер [1] тощо. Однак ці дослідження майже не торкаються соціально-державних зв'язків і таким чином не розглядають суспільну самосвідомість як один із чинників становлення колективної ідентичності соціуму, котра своєю чергою може стати підґрунтям для конструювання зовнішньополітичної ідентичності держави.

Тому **мета статті полягає** в необхідності визначення специфіки процесу вибудовування зовнішньополітичної ідентичності держави в контексті формування суспільної самосвідомості, з урахуванням етнонаціональної, культурної та соціально-психологічної характеристик останньої.

Виклад основного матеріалу дослідження. Представники соціології міжнародних відносин часто задають питання: в чому полягає ідентифікація людини з суспільством держави, в якому вона розвивається, та якому внутрішньому досвіду вона відповідає? З цієї точки зору зовнішньополітична ідентичність держави отримує інший зміст, аніж під час дослідження суспільства як зовнішнього об'єкта. Наприклад, вироблення відповідних дослідницьких підходів і пов'язаного з ними внутрішнього досвіду людини К. Хюбнер називає феноменологією національної ідентифікації. Він зазначає, що «ідентифікація з певною нацією не є актом волі або огульного рішення. Це доля. Людина зі своєю рідною мовою, дитинством і юністю, які накладають на неї суттєвий відбиток, самим фактом свого народження належить до своєї нації, і байдуже, чи йдеться про нації мононаціональної або багатонаціональної держави, або ж взагалі про культурні нації» [1, с. 360–361]. Її «доленосна» ідентифікація виявляється багатозаровою. Навіть у випадках зміни національної приналежності «доля» зв'язку людини зі своїм походженням залишається непорушною, і нова ідентифікація відчувається як зв'язок, породжений долею. Ця внутрішня і глибока прихильність до нації і Батьківщини нерідко залишається неусвідомленою. Але національна свідомість виявляється завжди, нехай і в латентній формі, тому не може бути викоріненою, а реакція на її витіснення або навіть придушення може призвести до небезпечного суспільного вибуху [1, с. 361].

К. Хюбнер зазначає, що «для національно релевантних груп може бути притаманною навіть ірраціональна, сліпа, афективна поведінка, оскільки динаміка безлічі національних систем не складає їх в готову тотальність і ніколи не завершується логічно» [1, с. 362]. Тобто можемо припустити, що дослідник розглядає соціум як сукупність національних систем, котрі не існують як тотальність. Отже, можна віднайти регулятивну ідею функціонування національних груп у рамках єдиного суспільного утворення, котре має визначатися як населення держави. При цьому окремі нації, як і особистості, продовжують жити зі своїми протиріччями, а боротьба з національними протиріччями виявляється боротьбою за колективну ідентичність соціуму, котра може бути введена до правового поля держави завдяки реалізації відповідної політики ідентифікації.

Звичайно, категорія зовнішньополітичної ідентичності все більше привертає увагу дослідників через її евристичну зна-

чимість і практичну важливість. Тому, будучи соціально-політичним феноменом, цей конструкт повинен розмежовуватися з феноменом ідентичності національної, котра, по суті, нині має розглядатися як один зі складників колективної ідентичності соціуму. Так, наприклад, Рада з культурного співробітництва, яка діє при Раді Європи, досліджуючи проблему національної ідентичності з позицій чинників, що впливають на її формування, дійшла висновку, що цей феномен може розглядатися з трьох точок зору:

1) функціоналістської, адже вона виконує зовнішні і внутрішні функції: з одного боку, вона дає індивіду можливість відрізнити себе від «Інших» («Ми» від «Вони»), з іншого – визначає його соціальний простір щодо певної території, економії, політики, історичних і духовних точок відліку;

2) релятивістської, оскільки ідентичність перебуває в процесі постійних змін;

3) плюралістської, адже кожному індивіду притаманна низка ідентичностей: національна ідентичність, яка визначається мовою і територією, не є єдиною характеристикою цього суб'єкта [2, с. 18–22].

Дослідники зазвичай виділяють два типи національної ідентичності, причому дають їм різні назви: цивільна та етнічна, або політична і культурна, або революційна і трайбалістська, або ліберальна й інтеграційна, або раціонально-асоціативна й органічно-містична, або цивільно-територіальна й етнічно-генеалогічна, або, що найчастіше, патріотизм і націоналізм [3, с. 62]. У кожній парі перший тип національної ідентичності набуває позитивних якостей, а другому, навпаки, найчастіше приписуються негативні характеристики. Тобто громадянський націоналізм має на увазі існування відкритого соціуму, заснованого на суспільному договорі, до якого можуть приєднатися і тим самим стати громадянами держави, в межах якої це суспільство розвивається, люди будь-якої раси чи національності. Етнічний націоналізм за контрастом є обмежувальним: «членство» в нації надається лише тим особам, які мають певний набір базових етнічних і культурних ознак.

У такому контексті потрібно зауважити, що вплив етнічної культури на людину, на формування особистості не є прямолінійним. Це пояснюється тим, що проблема взаємин особистості й етносу по-різному розглядається в рамках наук, які вивчають різні сфери прояву національних рис. Можна говорити про соціально-філософський, або загальносоціологічний, підхід, представники котрого розглядають людину як суб'єкт національних відносин із точки зору існування і зміни історичних форм соціально-етнічних спільнот людей. Етнічна приналежність досліджується при цьому як один зі зрізів зв'язку особистості з суспільством. У межах етносоціологічного підходу етнічна визначеність особистості трактується як відображення в її структурі соціальних особливостей певної етнічної спільноти [4, с. 8–9].

Етнічна група може бути ідентифікована тільки в тому разі, якщо її відмінні риси (мова, культура, расові характеристики) починають набувати соціального сенсу: з одного боку, ця група має ідентифікуватися як етнічно особлива ззовні; з іншого боку, сама група повинна усвідомити свою специфічність і особливість. Позитивне значення ідентифікації етнічної групи – це збереження традицій, культури, вкоріненої глибоко в соціальних структурах історичної спадщини. У зв'язку з цим, Е. Аллард і К. Старк визначили чотири обов'язкові критерії

детермінування етнічної групи. Отже, для зарахування індивіда до етнічної групи має виділятися одна (або кілька) з наведених нижче характеристик його особистості:

- 1) самовизначення, зарахування себе до етнічної групи;
- 2) наявність родинних зв'язків, спільних коренів серед членів будь-якої групи населення;
- 3) специфічні культурні риси, володіння спільною мовою;
- 4) наявність соціальної організації для здійснення внутрішніх контактів і взаємодії з оточуючими [5, с. 38–41].

Виходить, що центральним фактором приналежності до етнічної групи є власне бажання індивіда належати до неї, тобто ідентифікувати себе як члена групи. Зовнішня ідентифікація цієї особи ґрунтується зазвичай на зовнішніх прикметах, таких як знання мови або зовнішній вигляд. Походження – друга умова приналежності до групи. Члени етнічної групи входять до неї на основі загальної національності, що передається з покоління в покоління.

Усвідомлення приналежності до певного етносу, народу є чи не найбільш константною характеристикою самосвідомості людини. Воно не залежить від зміни соціальних ролей, соціального статусу, видів діяльності, місця проживання тощо. Людина відчуває себе представником певного народу, ототожнює, ідентифікує себе з ним. Однак маємо відзначити, що самоідентифікація особистості може мати різні форми, які відрізняються своєю спрямованістю і відображають в індивідуальній свідомості основні градації громадської стратифікації. У такому ключі самоідентифікація індивіда пов'язана з усвідомленням себе громадянином конкретної держави, членом певної професійної групи, класу тощо. Таким чином, орієнтація на минуле формує його етнічну ідентичність, що базується на спільності походження, вірувань, традицій, цінностей, відчутті історичної наступності. Орієнтація на майбутнє в самоідентифікації індивіда має зазвичай релігійний чи політичний сенс, зумовлений досягненням будь-яких універсально значущих цілей [6, с. 230]. Отже, індивід здатен пріоритетувати загальносуспільну ідентичність над етнічною через необхідність власного розвитку, що може напряму застосовуватися державою в процесі імплементації відповідної етнонаціональної політики єднання соціуму й, відповідно, виробленні підґрунтя для конструювання власної зовнішньополітичної ідентичності.

Механізми, за допомогою яких формується етнонаціональна ідентичність, безсумнівно, мають психологічну природу. Однак самовизначення індивідів по відношенню до населення певної держави є внутрішнім відображенням і суб'єктивною трансформацією зовнішніх щодо свідомості чинників, які в сукупності визначають процес формування феномену колективної ідентичності соціуму. Значення таких чинників у підтриманні цієї ідентичності може бути різним. Так, територія як засіб збереження групового зв'язку може бути вирішальним фактором підтримання колективної ідентичності або взагалі не мати ніякого значення.

Оскільки етнічні особливості психіки й поведінки особистості, а також соціально-психологічні форми її участі в міжетнічних взаємодіях визначають ті властивості людини, яких вона набуває в процесі соціалізації, саме етнопсихологічна проблематика знаходиться в центрі уваги під час вивчення проблем особистості, в тому числі її ідентичності варіативності. В рамках цієї проблеми важливим видається звернення до етнічної психології, яка дозволяє простежити тенденцію формування

особистості, її поведінкові та ціннісні орієнтації. Так, наприклад, О. Бороносєв і В. Павленко розглядають етнічну психологію як складну багаторівневу систему. Перший рівень складають почуття, настрої, переживання, емоційні стани свідомості людини; другий – елементи «психічного складу», пов'язані з наступністю, що виступають як феномен масового, народного досвіду діяльності, спілкування всередині і зовні етносу, а також впливу природно-екологічних умов існування. На цьому рівні виявляється національний характер – специфічна поведінка, національні традиції, звичаї, звички, які лежать в основі установок, ціннісних орієнтацій індивіда. В сукупності всі ці елементи і категорії складають єдину систему [7, с. 7–8].

Таким чином, національна самосвідомість включає ідеали, погляди, уявлення, пов'язані з найважливішими сторонами життя, і спілкування спільнот як соціально-етнічних організацій. Тому ці характеристики виступають у ролі сторони і форми духовно-психологічного, морального, естетико-культурного образу національної спільноти. Незважаючи на такий доволі складний синтез різних тенденцій, національна культура становить самостійне явище, самоцінне і неповторне саме по собі, що визначає її функції, зокрема під час формування «національного типу» особистості. Вона має на людину подвійний вплив – внутрішній і зовнішній. Вона визначає ті цінності, інтереси, етичні норми, емоційні стани, які представляють сутнісні мотиви діяльності людини. Нею ж зумовлюється своєрідність зовнішнього прояву цих мотивів.

Нерозуміння в теорії й ігнорування на практиці значення етнічної структури призводить до нівелювання національних інтересів, етнічних цінностей, традицій, навичок, котрі становлять основу процесу соціалізації особистості, формування її особистісної визначеності. Справа в тому, що різні етнокультурні системи зумовлюють різноманітність характерів формування в них особистісної визначеності. Залежно від етносоціальної структури, будови, конструювання та сприйняття соціальної організації можна говорити принаймні про два її типи: самовизначення через ієрархію, з властивою для нього підвищеною чутливістю до ієрархічної будови соціального простору і визначення місця індивіда в цій ієрархії; і самовизначення через діяльність, якому притаманна відносна байдужість до соціальної ієрархії, але значна чутливість до особистісного, індивідуального вкладу в той чи інший вид діяльності незалежно від приналежності особи або її позиції у групі [8, с. 71–72]. Зазначені типи особистісного самовизначення людини, закріплені в стереотипах поведінки і сприйняття, відтворюються і транслюються за допомогою зв'язків між поколіннями, виступаючи важливим етноконсолідуючим чинником.

Кожен індивід у процесі свого розвитку зазнає двовимірної детермінації: об'єктно-культурної та культурно-психологічної. Об'єктно-культурну детермінацію людини визначають матеріально-речове середовище, природно-ландшафтні умови, об'єктивізовані елементи національної культури тощо. Друга лінія детермінації ґрунтується на елементах національної свідомості й історичній пам'яті. У цьому контексті слід підкреслити роль історичного знання і досвіду як важливої частини соціальної пам'яті, нормативно-спадкоємних елементів (традицій, звичаїв тощо) національної свідомості, елементів національної самосвідомості, які включають ідеали розвитку людини, форм емоційно-чуттєвого сприйняття навколишнього світу, цінностей і традицій спілкування [9, с. 278].

Перша лінія детермінації пов'язана з конкретними умовами життєдіяльності, формами і типами культури, об'єктивними способами освоєння реальності. Так, географічні умови, оточення впливають на характер поведінки, сприйняття, види діяльності індивідів. Проте очевидно, що, наприклад, мова має суттєвий вплив на процес становлення особистості, привносячи до її свідомості, мислення свою специфіку. З іншого боку, в мові виражаються психологічні особливості індивідуальності людини. Таким чином, колективна ідентифікація соціуму має розглядатися не тільки в її філософсько-антропологічному аспекті, тобто як соціокультурний процес усвідомлення індивідом приналежності до певного суспільства та його культури, а й у контексті етнопсихологічного процесу конструювання самосвідомості етнонаціональних груп, котрі формують це суспільство.

Історичний час будь-якого етносу чи нації осмислюється людьми, тобто проходить через їхню свідомість. Адже об'єктивна картина світу визначається під невидимим впливом первинно заданих, апріорних правил мислення, відмінних від правил мислення людей, котрі користуються іншою мовою та мають відмінну історію. Те, що таким невидимим чином впливає на сприйняття, можна, користуючись термінологією Г. Гачева, назвати «національним образом світу». Під ним мається на увазі «національний погляд на світ», «гносеологія», національна, художня «логіка», склад мислення, «сітка координат», за допомогою якої певний народ уловлює світ і, відповідно, вибудовує перед очима свій «космос» [10, с. 85].

Таким чином, без вироблення національного образу світу, незважаючи на наявність об'єктивних чинників, національна спільнота аморфна, її не можна визнати повноцінним суб'єктом історичного процесу. Але її духовно-психологічна єдність за сучасних умов спирається на територіально-економічний та історико-культурний компоненти. А зовнішні символи єдності (територія, господарство, історія) повною мірою розкривають внутрішній, екзистенційний сенс буття населення, перетворюючись на об'єктивні сторони життя націй, що виступають його формотворчими одиницями. Таким чином, у межах постмодерних держав формується новий тип самосвідомості соціумів, що вбирає ціннісні погляди, почуття, переживання й традиції етносів і націй, проте орієнтується на нову суспільну єдність. Держава, забезпечуючи формування такої самосвідомості, перетворює власне населення на активного суб'єкта історичного процесу. Через свідомість, ціннісні орієнтації, традиції, що набувають загального характеру, соціальна сутність групи виявляється в реальному вимірі. Адже кожна людина соціалізується, усвідомлюючи свою приналежність, свою спорідненість із суспільним цілим. Тому державний механізм, долучаючись до цього процесу, може сприяти об'єднанню всіх суспільних груп у певну цілісність, формуючи таким чином єдине для них почуття соціальної ідентичності. Остання є безпосереднім базисом для конструювання зовнішньополітичної ідентичності державного актора, яка за своєю природою є соціально-політичним феноменом.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямі. Отже, зовнішньополітична ідентичність має розглядатися в двох вимірах: у філософсько-антропологічному – як індивідуальний процес усвідомлення приналежності індивіда до населення певної держави та його культури; і в соціально-історичному – як осмислення

необхідності визначення долі власної держави з боку людини з метою обрання історичного шляху її розвитку і, відповідно, її зовнішньополітичної ідентифікації.

Загалом системна розробка поняття зовнішньополітичної ідентичності здатна розширити політологічні уявлення про процес діяльності держави на міжнародній арені. Адже історію кожної країни творять люди, які в своїх діях (у тому числі, й зовнішньополітичних) керуються, серед іншого, й уявленнями про самих себе, про те, до чого вони покликані, чому служать, що повинні представляти, над чим працювати й чого домагатися. Відповідно, держава може змінювати власну зовнішньополітичну ідентичність, оскільки соціум постійно прагне до відповідності між власним ідеальним і фактичним станом. Розвиваючись у такому полі соціальної напруги, зовнішньополітична ідентичність конструюється, вбираючи задані вектори розвитку соціуму й держави. Однак остання має здатність контролювати цей процес зсередини, налагоджуючи діалог із соціумом та впроваджуючи орієнтовану на встановлення нового типу суспільної самосвідомості етнонаціональну політику.

Література:

1. Хюбнер К. Нация: от забвения к возрождению. Москва, 2001. 400 с.
2. Trim J. L. M. Modern Languages in the Council of Europe 1954-1997. International cooperation in support of lifelong language learning for effective communication, mutual cultural enrichment and democratic citizenship in Europe. Strasbourg, 1997. 60 p. URL: <https://rm.coe.int/modern-languages-in-the-council-of-europe-1954-1997-international-co-o/1680886eae> (дата звернення: 26.11.2019).
3. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва, 2004. 635 с.
4. Spencer S. Race and Ethnicity: Culture, Identity and Representation. London, 2006. 273 p.
5. Allardt E., Starck Ch. Sociology. Helsinki, 1981. 296 p.
6. Hüsamettin İ., Feyzullah Ü. The Construction of National Identity in Modern Times: Theoretical Perspective. *International Journal of Humanities and Social Science*. 2013. Vol. 3, № 11. P. 223–232.
7. Бороноев А.О., Павленко В.Н. Этническая психология. Санкт-Петербург, 1994. 166 с.
8. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. *American Psychologist*. 2000. Vol. 55, № 1. P. 68–78.
9. Bykova A.V. Analysis of Socio-Cultural and Socio-Psychological Nature of the Educational Process. *Social and Behavioral Sciences*. 2013. № 86. P. 277–282.
10. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Москва, 1998. 429 с.

Tsyrya I. Foreign policy identity of the state in the context of formation of social self-consciousness

Summary. The peculiarities of construction of the foreign policy identity of the state in the context of formation of social self-consciousness, taking into account its ethnonational, cultural and socio-psychological features, are explored. The foreign policy identification is determined to be an essential element of social self-consciousness, as it presupposes the socio-psychological process of identification of an individual with the state where they resides, and such a relationship implies the formation of the individual as a subject who recognizes themselves as a representative of a particular community.

Foreign policy identity should be distinguished from the phenomenon of national identity which is considered as

one of the components of the collective identity of the society. However, an ethnic group or a nation can only be identified if its distinctive features (language, culture, racial features) make social sense. Awareness of belonging to a particular ethnic group or people is one of the most constant characteristics of a personal self-consciousness. Since orientation for the future has religious or political meaning in the process of self-identification of the individual, the latter is able to prioritize social identity over the ethnic one because of the need for their own development: this can directly be applied by the state while implementing the appropriate ethnonational policy to unite the society and, therefore, to form the basis for its own foreign policy identity.

The mechanisms to form the ethnonational identity have psychological nature. However, self-determination of individuals as a part of the population of a certain state is an internal reflection and subjective transformation of the external factors to influence consciousness which collectively determine the formation of the phenomenon of collective identity of the society. In the course of their development, every individual is subjected to two-dimensional determination: object and cultural and cultural and psychological. The first line of determination is related to specific conditions of life, forms and types of culture, objective

ways to interpret reality. The second line of determination is based on the elements of national consciousness and historical memory. The historical time of any ethnic group or nation is conceived by people, i.e. it passes through their consciousness.

Thus, the collective identification of the society should be considered not only in its philosophical and anthropological dimension (as a social and cultural process of the individual's awareness of their belonging to a particular society and its culture), but also in the context of the ethno-psychological process to construct the self-consciousness of ethnic and national groups forming this society.

The postmodern states form a new type of social self-consciousness which absorbs the values, feelings, experiences and traditions of ethnic groups and nations but is oriented towards a new social unity. By constructing such self-consciousness, the state transforms its own population into an active subject of the historical process and, therefore, forms a sense of social identity between the people. This identity establishes a basis for constructing the foreign policy identity of the state actor, since it is a social and political phenomenon by its nature.

Key words: foreign policy identity, state, society, self-consciousness, culture, national identity.

Юрченко А. В.,

аспірантка кафедри політології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ВИЯВЛЕННЯ, РОЗШУКУ ТА УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ, ОДЕРЖАНИМИ ВІД КОРУПЦІЙНИХ ТА ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ

Анотація. У статті проаналізовано політико-правові передумови та засади створення та формування Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (далі – АРМА), центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом. Розглянуто зміст повноважень, функцій та завдання центрального органу, що забезпечує формування державної політики у сфері виявлення та розшуку активів та управління активами; формування та введення Єдиного державного реєстру активів, на які накладено арешт або які конфісковано у кримінальному провадженні; участь у забезпеченні представництва прав та інтересів України у закордонних юрисдикційних органах у справах, пов'язаних з поверненням в Україну активів, одержаних від корупційних та інших злочинів. Автором розглянуто вплив політичних чинників на незалежну діяльність Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів та зацентровано увагу на міжнародному досвіді у сфері виявлення, розшуку активів, обміну інформацією щодо неправомірно отриманих активів. Визначено роль і місце у системі антикорупційних органів України.

Ключові слова: Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, корупція, інститут, управління активами, антикорупційні органи, АРМА.

Постановка проблеми. Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (Агентство з розшуку та менеджменту активів або АРМА) є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, уповноваженим на формування та реалізацію державної політики у сфері виявлення та розшуку активів, які можуть бути арештовані у кримінальному провадженні, а також управління активами, які арештовані у кримінальному провадженні. АРМА входить до системи нових антикорупційних органів в Україні, на яке покладена важлива функція протидії корупції, шляхом виявлення, розшуку та управління активами, а також участю у забезпеченні представництва прав та інтересів України у закордонних юрисдикційних органах у справах, пов'язаних з поверненням в Україну активів, одержаних від корупційних та інших злочинів. Створення АРМА було одним із основних критеріїв виконання Україною Плану дій з лібералізації візового режиму з ЄС. За змістом, обсягом функцій і правовим статусом АРМА не має аналогів у системі органів державної влади в Україні.

Важливим аспектом для наукового дослідження залишаються політико-правові передумови створення, а також політико-правові засади інституціоналізації органу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні є значна кількість вітчизняних досліджень вчених-теоретиків, а також фахівців у сфері протидії корупції, варто зазначити О.В. Бауліна, Л.М. Лобойко, Є.Д. Скулиша, Є.В. Невмержицького, М. Ховролюка, В.М. Тертишника, О.М. Юрченко, А.В. Самодіна. Проте наразі відсутні комплексні дослідження, що стосуються передумов виникнення та особливостей функціонування АРМА. Ця стаття ґрунтується на положеннях міжнародних нормативних актів, чинному законодавстві України, звітних матеріалах міжнародних організацій, конференцій, матеріалах АРМА та аналітичних звітах громадських організацій.

Метою наукової статті є аналіз політико-правових передумов формування та особливостей функціонування Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

Виклад основного матеріалу. Корупція в Україні стала однією з причин, що призвели до масових протестів в Україні наприкінці 2013 – на початку 2014 років. Під час Революції Гідності численні високопосадовці та політики залишали Україну, зберігаючи можливість розпоряджатися коштами в іноземних банках. Після відповідних звернень до Генеральної прокуратури України активи колишніх чиновників були арештовані в Австрії, Швейцарії та накладені санкції з боку Європейського Союзу. Організація *Global Financial Integrity* підрахувала, що з України нелегально виводилося в середньому \$11,676 млрд упродовж 2004–2013 років, а всього за цей час – близько \$116,762 млрд.

Створення Національного агентства з повернення активів стало одним з основних критеріїв виконання Плану дій з лібералізації візового режиму з ЄС.

У рамках Антикорупційної стратегії 2014–2017 рр. у березні 2015 року було створено міжвідомчу робочу групу з координації повернення в Україну коштів, одержаних злочинним шляхом колишніми високопосадовцями України, котру очолив заступник Генпрокурора Віталій Касько. До складу ввійшли також представники Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури, представники громадянського суспільства. Окремий висновок напрацьованому законопроекту надало Міністерство юстиції США.

Член Комітету експертів Ради Європи з оцінки заходів боротьби з відмиванням грошей MONEYVAL Джон Рінггат зазначав про те, що тема створення окремого агентства, котре

опікувалося б пошуком та менеджментом сумнівного майна, набуло надзвичайної важливості для європейських правоохоронців у останні десятиріччя. Ці роки показали, що боротьба з організованою злочинністю часто виявлялася неефективною, адже злочинці, виходячи із в'язниці, знову отримували доступ до багатств, набутих незаконним шляхом. У цих обставинах у країнах Європи почали активно з'являтися відомства, які б розшукували такі активи та опікувалися б збереженням їхньої цінності в разі, якщо вони будуть конфісковані [9].

Створення АРМА також передбачено низкою міжнародних договорів, стороною яких є Україна, зокрема: Конвенцією про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом [4], Конвенцією Організації Об'єднаних Націй проти корупції [6], Кримінальною конвенцією про боротьбу з корупцією [7] і Конвенцією Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму [2; 3]. Міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей (International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation. The FATF Recommendations) надала на виконання 38 рекомендацій, згідно з якими державам-учасникам рекомендовано створити органи, які б могли оперативного реагувати на запити аналогічних іноземних органів щодо виявлення, заморожування, арешту та конфіскації майна, отриманого незаконним шляхом. А також «Великою вісімкою» (G8) у межах підгрупи з кримінально-правових питань 27 квітня 2005 року схвалено кращі практики щодо адміністрування арештованих активів (G8 Best Practices for the Administration of Seized Assets) [4; 5; 9].

Так, за підтримки міжнародних партнерів, адвокаційних зусиль громадянського суспільства та політичної волі влади 10 листопада 2015 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» №772-VIII, яким визначила статус, завдання, функції АРМА і обов'язки працівників та інші питання діяльності нового центрального органу виконавчої влади: «Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (далі – Національне агентство), є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері виявлення та розшуку активів, на які може бути накладено арешт у кримінальному провадженні, та/або з управління активами, на які накладено арешт або які конфісковано у кримінальному провадженні».

Отже, Агентство підзвітне Верховній Раді України, підконтрольне та відповідальне перед Кабінетом Міністрів України. Згідно з прийнятим Законом основними завданнями АРМА є:

1) забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері: **виявлення та розшуку** активів, на які може бути накладено арешт у кримінальному провадженні; управління активами, на які накладено арешт або які конфісковано у кримінальному провадженні; **управління активами**, на які накладено арешт або які підлягають стягненню в дохід держави в позовному провадженні у справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування;

2) здійснення міжнародного співробітництва у сфері виявлення, розшуку та управління активами;

3) участь у забезпеченні представництва прав та інтересів України у закордонних юрисдикційних органах у справах, пов'язаних з поверненням в Україну активів, одержаних від корупційних та інших злочинів.

Задля забезпечення формування та реалізації державної політики в сфері виявлення, розшуку та управління активами АРМА розробляє проекти нормативно-правових актів, підзаконних актів, нормативно-правових актів, укладає міжвідомі міжнародні угоди про співробітництво з органами іноземних держав, до компетенції яких належать питання щодо виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів; надає роз'яснення, методичні та консультаційні допомоги слідчим, детективам, прокурорам та суддям з питань, пов'язаних з виявленням, розшуком, проведенням оцінки та управлінням активами; формує та веде Єдиний державний реєстр активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, який повинен містити дані про активи, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, судові рішення про арешт та/або скасування арешту, номер кримінального провадження у Єдиному реєстрі досудових розслідувань та іншу відповідну інформацію [1; 2].

Г. Буяджи, Державний секретар Міністерства юстиції, зазначає, що подібні установи до Національного агентства існують у всіх 28 країнах – членах Європейського Союзу та більш ніж у 100 юрисдикціях по всьому світу. Основною передумовою створення таких установ у ЄС було Рішення Ради Європейського Союзу (2007/845/JHA від 06.12.2007) [2], згідно з яким держави – учасниці ЄС повинні заснувати офіси з питань розшуку та повернення активів, на які може бути накладено арешт у кримінальному провадженні (або надати аналогічні повноваження наявним органам). Другим ключовим актом права ЄС у відповідній сфері є Директива ЄС No 2014/42/EU від 03.04.2014 [3], яка передбачає необхідність вжиття заходів з ефективного розпорядження активами, на які накладено арешт, а також створення спеціальних інституцій, відповідальних за управління такими активами з метою їх збереження або збереження їх вартості. У Директиві зазначається, що з метою ефективного управління є можливість здійснення реалізації активів [2, с. 144].

Антон Янчук, голова АРМА, наголошував, що функції АРМА є зрозумілими для більшості країн світу, проте абсолютно новими в системі органів державної влади України, не кажучи вже про пересічних громадян. Хоча для більшості країн Європейського союзу наявність агенцій, тотожних АРМА – це давно усталена практика. Таким чином, одна з функцій АРМА – управління арештованим майном – є імплементацією відповідних практик ЄС з управління арештованим майном. Ця функція є не просто черговою регуляторною діяльністю держави, а створює принципово новий механізм державно-приватного партнерства, аналогій якому в Україні не було» [13].

Отже, період інституційного оформлення АРМА характеризується прийняттям ряду законодавчих змін, покликаних забезпечити ефективну діяльність органу, політичних рішень, нормативно-правових актів тощо.

Необхідно також зауважити, що «Головою Національного агентства може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи у галузі права не менше п'яти років, досвід роботи на керівних посадах в органах влади, органах місцевого самоврядування, юридичних особах в Україні або

за кордоном чи у міжнародних організаціях не менше трьох років, володіє державною мовою та здатний за своїми діловими та моральними якостями, освітнім і професійним рівнем, станом здоров'я виконувати відповідні службові обов'язки [1]. Голова Національного агентства призначається на посаду Кабінетом Міністрів України строком на п'ять років за результатами конкурсу. Одна і та сама особа не може обіймати цю посаду два строки підряд». Відбір кандидата на посаду голови здійснює конкурсна комісія, до складу якої входять три особи, визначені Верховною Радою України; одна особа, визначена Генеральним прокурором; одна особа, визначена директором Національного антикорупційного бюро України; одна особа, визначена Міністром юстиції України; одна особа, визначена головою центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення; одна особа, визначена Міністром фінансів України.

Формування загального кадрового потенціалу органу здійснюється на конкурсній основі.

Необхідно зазначити, що невіддільним складником незалежної зовнішньої оцінки діяльності Національного агентства є щорічний зовнішній аудит діяльності Національного агентства, який проводиться винятково міжнародною або національною аудиторською компанією [1]. Крім цього, діє механізм громадського контролю за діяльністю Національного агентства через Громадську раду при Національному агентстві. Конкурс із формування персонального складу Громадської ради при Національному агентстві здійснюється шляхом відкритого рейтингового інтернет-голосування громадян, які проживають на території України. Представники громадських організацій, що входять до складу ГР або до складу конкурсних комісій на заміщення вакантних посад державних службовців у Національному агентстві, заслуховують на інформацію про діяльність, виконання планів і завдань Національного агентства, здійснюють контроль за витрачанням коштів Державного бюджету України, надають висновки за результатами експертизи проектів нормативно-правових актів Національного агентства. Ради громадського контролю є дієвими механізмами контролю громадськості у майже всіх новостворених антикорупційних органах України.

В управлінні АРМА, станом на вересень 2019 року, знаходиться понад 1 540 активів, на які накладено арешт у кримінальних провадженнях, з яких: 890 об'єктів нерухомого майна, 83 об'єкти (групи об'єктів) рухомого майна; 507 транспортних засобів (усе інше майнові права та грошові кошти). Станом на кінець 2019 року до АРМА для зберігання згідно з ухвалами слідчих суддів надійшло грошових коштів у сумі: 98 350 33 грн.; 215 200 доларів США; 1 265 250 Євро. Загальна вартість активів, які фактично перебувають в управлінні АРМА, складає понад 3,5 млрд гривень [14].

Важливу роль у інституалізації АРМА відіграли та продовжують відігравати міжнародні партнери та їх підтримка. Так, європейські партнери неодноразово долучалися до організації та проведення спеціалізованого навчання співробітників АРМА, сприяли розвитку через підтримку у питаннях обміну та доступу до інформації, а також підтримували широке залучення представників медіа і громадянського суспільства до практичного впровадження антикорупційної реформи й моніторингу її впровадження.

Посол Данії в Україні Рубен Мадсен, виступаючи на відкритті Українського форуму з управління арештованими активами «Форма», зазначив, що Данія продовжує підтримувати Україну на шляху реформ, зокрема у сфері боротьби з корупцією. Важливим напрямом він назвав підвищення спроможності вже утворених антикорупційних інституцій, зокрема АРМА. Посол підкреслив, що успішна робота з арештованими активами багато в чому залежить від результатів роботи судової системи, але і значення АРМА тут не менш важливе. «Адже в Україні все ще є структури, які присвоюють кошти, що мають бути використані на благо країни, на створення нових робочих місць і підвищення добробуту громадян. Саме АРМА повертає ці ресурси».

Раніше керівник Програм співробітництва Представництва Європейського Союзу в Україні Штефан Шльойнінг зазначив, що допомога в боротьбі з корупцією – це один з основних напрямів підтримки України з боку ЄС з часів Революції Гідності. Він зазначив, що АРМА, хоч і є новою інституцією, та вже довела свою ефективність, зокрема, завдяки обміну досвідом і успішній співпраці з аналогічними структурами у країнах – членах ЄС. Штефан Шльойнінг наголосив, що ЄС і надалі підтримуватиме цей напрям, оскільки робота антикорупційних структур дуже важлива для економічного зростання і повернення довіри громадян України до таких органів.

Висновки. Отже, для створення АРМА існували внутрішні та зовнішні передумови:

потреба у вдосконаленні механізмів виявлення та розшуку активів, які було незаконно виведено за межі України внаслідок вчинення корупційних та інших злочинів, а також необхідність запровадження прозорих та ефективних механізмів управління арештованими активами; зобов'язання України в рамках виконання Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України, обов'язкові для України рекомендації Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) та інші міжнародні зобов'язання України. АРМА за змістом, обсягом функцій і правовим статусом не має аналогів у системі органів державної влади в Україні. Станом на сьогодні АРМА співпрацює з установами, що мають аналогічні повноваження щодо розшуку та менеджменту активів і знаходяться у 28 країнах – членах Європейського союзу та більш ніж у 100 юрисдикціях по всьому світу [14]. Агентство авторизовано та виступає партнером таких універсальних міжнародних утворень, як:

- Камденська міжвідомча мережа з повернення активів (CARIN);
- Глобальна мережа контактних пунктів Міжнародної організації кримінальної поліції (Interpol);
- Ініціатива з повернення вкрадених активів (StAR);
- Європейський поліцейський офіс (Europol);
- п'ять міжвідомчих мереж з повернення активів Азійсько-Тихоокеанського регіону, Південно-Африканського регіону, Східно-Африканського регіону, Західно-Африканського регіону та Карибського регіону;
- Платформа установ з повернення активів держав – членів Європейського Союзу;
- Міжвідомча мережа з управління активами Балканського регіону (BAMIN);
- Конференція держав – учасниць Конвенції ООН проти корупції (UNCAC);

– Стамбульський план дій по боротьбі з корупцією Антикорупційної мережі для Східної Європи та Центральної Азії Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [14].

Співробітництво з міжнародними, міжурядовими організаціями, мережами, діяльність яких спрямована на забезпечення міжнародного співробітництва у сфері виявлення, розшуку та управління активами в частині обміну досвідом та інформацією з питань, пов'язаних з виявленням, розшуком та управлінням активами, є одним з пріоритетних напрямів діяльності Національного агентства. Інституційне оформлення органу є незавершеним на цей час, проте АРМА повною мірою виконує реалізацію покладених законодавством функцій.

Література:

1. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів : Закон України від 10.11.2015 №772-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/772-19>.
2. Бюаджи Г. Історія формування та передумови виникнення національного агенства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів / Підприємництво. Господарство і Право, № 3, 2018. С. 143–147.
3. Council Decision 2007/845/JHA of 6 December 2007 concerning cooperation between Asset Recovery Offices of the Member States in the field of tracing and identification of proceeds from, or other property related to, crime. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TX/?uri=CELEX%3A32007D0845>.
4. Directive 2014/42/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 on the freezing and confiscation of instrumentalities and proceeds of crime in the European Union. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TX/?uri=CELEX%3A32014L0042>.
5. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, від 08.11.1990. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_029/conv.
6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_c16/conv.
7. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_101/conv.
8. Закон України «Про запобігання корупції», 2016. 76 с. (Кодекси та Закони України).
9. Кримінальний процесуальний кодекс України. Харків : Право, 2018. 364 с.
10. Закон України «Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1699-18>.
11. Спеціалізовані інституції з боротьби проти корупції: огляд моделей. Організація економічного співробітництва і розвитку: Мережа

боротьби проти корупції для країн Східної Європи і Центральної Азії, 2007. 131 с. URL: <http://www.oecd.org/dataoecd/7/9/39972100.pdf>.

12. Науково-практичний коментар Закону України «Про запобігання корупції». О.А. Банчук, О.О. Дудоров, В.В. Луцик, В.П. Попович, О.В. Сорока, М.І. Хавронюк; за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ, 2017.
13. Янчук А. Управління арештованим майном – новий механізм державно-приватного партнерства. URL: https://ukr.lb.ua/blog/anton_yanchuk/383338_upravlinnya_areshtovanim_maynom.html
14. Потьомкін А. Правда про АРМА. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/pravda-pro-arma.html>.

Yurchenko A. Political and Legal factors of formation of the National Agency of Ukraine for finding, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes

Summary. The article conducts analysis of the political and legal basics and principles of formation of the National Agency of Ukraine for finding, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes (abbr. – Asset Recovery and Management Agency or ARMA), which is a special governmental body, authorized to formulate and implement state policy in the sphere of tracing, finding of assets that are subject to seizure and that are aimed to be seized, as well as management of seized assets in criminal proceedings. The author explores the responsibilities, functions and tasks of a central body that ensures the formulation of state policy in the area for finding and tracing of assets; developing and keeping of the Unified State Register of Assets Seized in Criminal Proceedings, which shall contain, for instance, information on assets, which have been seized in criminal proceedings, court decision on seizure and/or cancellation of seizure, number of criminal proceedings in the Unified Register of Pre-Trial Investigations and other relevant information; taking part in representation of the State of Ukraine in foreign jurisdictional bodies in cases related to return of assets derived from corruption and other crimes. In addition, the article pays attention to the impact of political factors on the independent activities of the National Agency of Ukraine for finding, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes. The article is devoted to the international cooperation with relevant authorities of foreign states, international organizations dealing in this sphere by taking measures on tracing and finding of assets as well as requesting them on asset finding and tracing activities; The content of the powers, functions and tasks of the ARMA is considered, and its role and place in the system of anti-corruption bodies of Ukraine are determined.

Key words: National Agency of Ukraine for finding, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes; corruption; institution; management of assets; anti-corruption agency; ARMA.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

<i>Бугрій В. С.</i> ПЕРЕБУДОВА ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТАХ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 40-Х – 50-ТІ РР. XX СТ.).....	4
<i>Georgieva M. D.</i> STATE SUPPORT OF THE AGRARIAN SECTOR OF THE ECONOMY OF BULGARIA IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION.....	8
<i>Ждамарова А. В.</i> «АРАБСЬКА ВЕСНА»: ПРИЧИНИ ТА ІСТОРІЯ РОЗГОРТАННЯ КРИЗИ.....	11
<i>Іваненко А. О.</i> НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ЗМІНИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СТАТУСУ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ У ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 РР.).....	15
<i>Непота І. В.</i> ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА РОЗВИТОК СИМВОЛІКИ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ПРАВОПОРЯДКУ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ.....	20
<i>Орехова С. Є.</i> НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ НА ТЛІ ПОШТОВИХ МАРОК.....	25
<i>Присяжнюк О. М.</i> ОСЯГНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МИНУЛОГО ТА ОФОРМЛЕННЯ ОСНОВ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК У ФРАНЦІЇ.....	30
<i>Стеценко В. І.</i> ЦЕНЗОРИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ОСОБЛИВОСТІ КАР'ЄРНИХ ТРАЄКТОРІЙ.....	35

ФІЛОСОФІЯ

<i>Павлишин Л. Г.</i> ПРОБЛЕМА МОРАЛІ У ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДАХ І. КАНТА ТА Г. ГЕГЕЛЯ.....	42
<i>Поцулко О. А., Давидов П. Г.</i> «ЗАКОН РЕКОМБІНАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ» Д. С. САРКІСОВА – ЧЕТВЕРТИЙ ЗАКОН ФІЛОСОФІЇ.....	45
<i>Савонова Г. І.</i> КОНТРОЛЬ ЯК ОНТОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ СУСПІЛЬНО-ЕТИЧНИХ ПАРАДИГМ ДОБРА І ЗЛА З ТОЧКИ ЗОРУ М. ФУКО.....	50
<i>Севрук І. І., Соколовська Ю. В., Чупрінова Н. Ю.</i> ЕТИЧНІ ВИМІРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ РІВНИХ ПРАВ ТА МОЖЛИВОСТЕЙ ЖІНОК І ЧОЛОВІКІВ У СЕКТОРІ БЕЗПЕКИ Й ОБОРОНИ.....	56

ПОЛІТОЛОГІЯ

<i>Барабаш О. В.</i> РІЗНОРІДНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ Й КАРИБСЬКОМУ БАСЕЙНІ ТА ТРУДНОЩІ ПЕРСПЕКТИВИ «СТАЛОГО РОЗВИТКУ».....	62
<i>Levchenko A. V.</i> POLITICAL COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY DISCOURSE.....	68
<i>Осадчук І. Ю.</i> АТИПОВА НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКА СИСТЕМА ПРАВЛІННЯ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ У РЕСПУБЛІЦІ КАЗАХСТАН (1995–2018 РР.).....	72
<i>Цирфа Ю. А.</i> СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ.....	76
<i>Юрченко А. В.</i> ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ВИЯВЛЕННЯ, РОЗШУКУ ТА УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ, ОДЕРЖАНИМИ ВІД КОРУПЦІЙНИХ ТА ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ.....	81

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ІСТОРІЯ. ФІЛОСОФІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік

№ 17, 2019

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.

Комп'ютерна верстка Семенченко Ю.С.

Підписано до друку 24.05.2019 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 10,01, ум.-друк. арк. 10,00.

Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення № 0120/24.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.)

Україна, м. Херсон, 73034, вул. Паровозна, 46-а

Тел. (0552) 39-95-80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua